

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

ВБД: 336.717.11

Бо ҳуқуқи дастнавис

ИСҲОҚИ ДИЛШОД ИЛҲОМ

**МУКАММАЛГАРДОНИИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ
ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои иқтисодӣ
аз рӯйи ихтисоси 08.00.07 - молия, муомилоти пулӣ ва қарз

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои иқтисодӣ

Ҳикматов У.С.

Душанбе 2025

МУНДАРИҶА

НОМГЀИ ИХТИСОРАҶО.....	3
МУҚАДДИМА.....	4
БОБИ 1. АСОСҶОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБИИ АМАЛИЁТҶОИ РАҚАМИИ БОНКЀ.....	13
1.1. Моҳият ва зарурияти амалиётҶои рақамЀ дар низоми бонкЀ.....	13
1.2. Аҳамияти иқтисодии амалиётҶои рақамЀ дар шароити муосир.....	25
1.3. Таҷрибаи хориҷии рушд ва танзими амалиётҶои рақамии бонкЀ.....	38
БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ АМАЛИЁТҶОИ РАҚАМИИ БОНКЀ ДАР ТАШКИЛОТҶОИ ҚАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН.....	55
2.1. Таҳлили низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунонЀ.....	55
2.2. Ҳолати муосири инфрасохтори амалиётҶои рақамии бонкЀ дар ташкилотҶои қарзЀ.....	70
2.3. Арзёбии амалиётҶои рақамии бонкЀ дар ташкилотҶои қарзЀ.....	85
БОБИ 3. МУКАММАЛГАРДОНИИ АМАЛИЁТҶОИ РАҚАМИИ БОНКЀ ДАР ТАШКИЛОТҶОИ ҚАРЗИИ ВАТАНЀ.....	101
3.1. ТадбирҶои вусъат бахшидани рушди амалиётҶои рақамии бонкЀ дар ташкилотҶои қарзЀ.....	101
3.2. БонкҶои рақамЀ ё небонкҶо ҳамчун сохтори нав дар низоми бонкии ватанЀ.....	114
3.3. Дурнамои рушди амалиётҶои рақамии бонкЀ дар ташкилотҶои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон.....	128
Ҳулоса ва пешниҳодҶо.....	147
ТавсияҶо оид ба истифодаи амалии натиҷаҶои таҳқиқот.....	149
Рӯйхати адабиёти истифодашуда.....	152
МақолаҶои довталаб аз рӯи мавзуйи диссертатсия.....	170
ЗамимаҶо.....	172

НОМГҶҶИ ИҲТИСОРАҲО

БМТ – Бонки миллии Тоҷикистон

ИМА – Иёлоти Муттаҳидаи Амрико

ИА – Иттиҳоди Аврупо

ММД – Маҷмуи маҳсулоти дохилӣ

НТҚ – Ноҳияҳои тобеи ҷумҳурӣ

СҚ – Сандуқи қарзӣ

СММ – Созмони Милали Муттаҳид

ТАҚХ – Ташкилоти амонатии қарзии хурд

ТҚ – Ташкилоти қарзӣ

ТМХ – Ташкилотҳои маблағгузории хурд

ФР – Федератсияи Россия

ҚДММ – Ҷамъияти дорои масъулияти маҳдуд

ҚСК – Ҷамъияти саҳомии кушода

ҚСП – Ҷамъияти саҳомии пӯшида

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон

Near Field Communication (NFC) – алоқаи бесим ва баландсифат, ки дар радиуси хурд амал мекунад

Return on assets (ROA) – даромаднокии дороиҳо

Return on equity (ROE) – даромаднокии сармоя

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Пешрафти иқтисоди ватанӣ ба рушди босуръати низоми бонкӣ вобастагии калон дошта, амалиётҳои рақамӣ дар таъмини он нақши муҳим мебозанд. Бе рақамикунонии равандҳои таъминсозии амалиётҳои боъэтимод, зуд ва қулай ҷавобгӯии талаботи бозор будан барои низоми бонкӣ масъалаи душворҳал мебошад. Дар шароити имрӯза мизочон меҳоянд, ки хизматрасониҳои бонкӣ бидуни ташриф ба ташкилотҳои қарзӣ амалӣ шуда, дастрасӣ ба суратисобҳои худ дар речаи 24/7/365, яъне доимӣ доша бошанд. Аз тарафи дигар, кам кардани хароҷотҳо, паст намудани фоиз ва ҳаққи хизматрасониҳо дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон бе ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ ғайриимкон аст.

Рақамикунонии соҳаҳои иқтисоди миллӣ падидаи нав буда, аксаран, дар сатҳи қадамҳои аввал қой дошта, байни онҳо низоми бонкӣ яке аз пешқадамон ба ҳисоб меравад. Пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ, ки аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ амалӣ гашта истодааст, тафаккури мизочонро нисбати хизматрасониҳои бонкӣ иваз намуданд. Имрӯз ташкилотҳои қарзӣ қадам ба қадам кӯшиш ба харҷ дода истодаанд, то дигаргуншавии рақамии худро амалӣ намуда, хизматрасониҳоро ба сатҳи сифатан баланд бардошта, самаранокии худро зиёд намоянд.

Паҳлуи дигари ин равандҳо дар он аст, ки суръати рақамикунонии равандҳо дар иқтисодиёт ниҳоят паст буда, ба низоми бонкӣ таъсири манфӣ мерасонад. Инфрасохтори номукамал, суръати паст ва гаронии интернет, мушкилотҳо бо таъмини барқ дар фасли сармо – ҳамаи инҳо ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ ҳалал мерасонанд. Камбудихо дар низоми бонкӣ низ вучуд доранд, ки ба норасоии кадрҳои технологияҳои иттилоотӣ, барномаҳо ва таҷҳизоти зарурӣ, инчунин таҷрибаи роҳбарон дар масъалаҳои рақамикунонӣ вобастагӣ доранд.

Муҳимияти гузариш ба амалиётҳои рақамии бонкӣ аз тарафи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон чунин қайд шудааст: «....Бонки миллӣ ва

ташкilotҳои қарзӣ барои боз ҳам баланд бардоштани эътимоди аҳоли ба низоми бонкӣ, ҷалби бештари пасандозҳои шахсони воқеиву ҳуқуқӣ ва вусъат бахшидани ғаёлияти низоми рақамии хизматрасониҳои бонкиву молиявӣ бояд чораҷӯӣ намоянд»[142].

Такмил ва мукамалсозии равандҳои хизматрасониҳои рақамии бонкӣ дар асоси омӯзиши ҷанбаҳои назариявӣ ва таҷрибаи пешқадами давлатҳои ҳамсоя, ворид намудани технологияҳои муосир бо мақсади баланд бардоштани самаранокӣ ва беҳатари амалиётҳо дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим ва зарурӣ арзёбӣ мешавад, ки ин дар навбати худ аз мубрами мавзӯи диссертатсия гувоҳӣ медиҳад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Омӯзиш ва коркарди масъалаҳои вобаста ба мукамалгардонии равандҳое, ки бо амалиётҳои рақамии бонкӣ алоқаманд мебошанд, дар сатҳи паст қарор дорад. Олимони муҳақиқони ватанӣ, асосан, ҷанбаҳои рақамикунонии иқтисодиёт ва баъзе равандҳои рақамикунонии низоми бонкиро таҳқиқ мекунанд, ки шумораи онҳо, мутаасифона, нокифоя мебошад.

Ҷанбаҳои алоҳидаи назариявӣ ва амалии амалиётҳои рақамии бонкӣ аз тарафи олимони ватанӣ: Раҳимзода Ш.М., Ҳикматов У.С., Султонов З.С., Шарифзода Б.М., Ғаюров Ғ.Ҳ., Ғаниев Р.Г., Файзов Н.З., Вализода Ш.Ш., Юсупова Г.А., Маҳмадов О.С., Зоидов К.Х., Урунов А.А., Хайрзода Ш.Қ., Ҷӯраев Б.М. ва дигарон баррасӣ гардидаанд.

Рушди амалиётҳои рақамӣ, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии онҳо аз тарафи олимони хориҷӣ таҳқиқ шудаанд, аз ҷумла: Магомаева Л.Р., Бичкова И.И., Карагодин А.В., Рудакова О.С., Гиновски Ч., Пиираинен Л., Схададзе Н.В., Худайберганова З.З., Вдовина Е.С., Куликова М.А., Дмитриева Г.С., Скиннер, К., Липтон А., Вивеч Л., Тажбенова Г.Д., Мажитова Б.Б., Шишкина Д.А. ва ғайра.

Сарфи назар аз он ки равандҳои рақамикунонӣ ва ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкilotҳои қарзӣ амалӣ шуда истодааст, суръат ва сифати амалишавӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Аз тарафи дигар,

омӯзиши нокифояи қисми назарраси механизмҳои амалинамудани амалиётҳои рақамии бонкӣ аз нигоҳи номукаммалии меъёрию-ҳуқуқӣ, муаммоҳои вобаста ба беҳатарии иттилоотӣ ва инфрасохтори заиф, интиҳоби мавзуи диссертатсияро муайян намуданд.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзуҳои илмӣ.

Диссертатсия бо ҳалли масъалаҳои вобаста ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, аз ҷумла бо самтҳои, ки дар Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026, Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ, Стратегияи рушди зехни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040 қайд гаштаанд, алоқаи зич дорад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот – ин таҳияи муқаррароти назариявӣ ва амалӣ барои мукамалгардонии амалиётҳои рақамии бонкӣ ҳамчун воситаи муассири рушди низоми бонкӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Барои ноил шудан ба ин ҳадаф вазифаҳои зерин муайян ва ҳал карда шудаанд:

- омӯхтани ҷанбаҳои назариявии ташаккул ва рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, моҳият ва зарурияти он, аҳамияти иқтисодии он, омӯхтани таҷрибаи хориҷӣ ва мутобиқ намудани он ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- таҳлили низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунонӣ, муайян намудани ҳолати муосири инфрасохтори рақамии бонкӣ ва арзёбии хизматрасаниҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ;
- коркарди тадбирҳо баҳри вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, аз нигоҳи назари мукамалгардонии

базаи меъёрию-ҳуқуқӣ, баланд бардоштани самаранокии иштироки давлат дар ин равандҳо тавассути коркард ва ташкили инфрасохтори рақамӣ;

– пешниҳоди ташкили намудҳои муосири ташкилотҳои қарзӣ дар намуди бонкҳои рақамӣ ё небонкҳо ҳамчун сохтори нав дар низоми бонкии ватанӣ, асоснокнамоии зарурияти ташкил ва бартариятҳои онҳо дар рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ;

– муайян кардани дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, мукамалгардонии равандҳо ва дар асоси он пешгӯӣ намудани рушди нишондиҳандаҳои асосии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2030.

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқот амалиётҳои рақамии бонкии аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ пешниҳодшуда ба шумор меравад.

Мавзӯи таҳқиқот – ин маҷмуи муносибатҳои иқтисодӣ ва рақамист, ки дар ҷараёни татбиқи амалисозии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзии ватанӣ ҳамчун омили асосии рушди низоми бонкӣ муаррифӣ мегардад.

Фарзияи таҳқиқот аз мукамалгардонии равандҳои ворид намудан ва пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ, машҳургардонии онҳо байни аҳоли бо мақсади шаффоф гардонидани иқтисоди миллӣ, паст намудани сатҳи иқтисодие ғайрирасмӣ, баланд бардоштани маърифат ва саводнокии молиявӣ-рақамии аҳоли ва баланд бардоштани самаранокии амалиётҳои бонкӣ мебошад.

Асосҳои назариявии таҳқиқот такмили назарияи амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ ва таъмини рушди устувори он мебошад. Натиҷаҳои диссертатсия метавонанд барои такмили заминаи меъёрию ҳуқуқӣ, такмили танзим ва назорати амалиётҳои рақамии бонкӣ, мукамалнамоии он бо мақсади баланд бардоштани самаранокӣ ва устувории ташкилотҳои қарзӣ истифода шаванд.

Ҳангоми иҷрои таҳқиқот усулҳои таҳлили маҷмӯӣ ва диалектикӣ, ки усулҳои иқтисодӣ-риёзӣ, таҳлили муқоисавӣ, усули баҳодихии экспертӣ, пешгӯӣ, усулҳои индуксия ва дедуксия истифода шудаанд.

Сарчашмаи маълумот. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро маълумотҳои расмӣи Бонки миллии Тоҷикистон, Паёмҳо ва баромадҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои меъёрию ҳуқуқии соҳаи бонкӣ, таҳқиқоти олимони ватанӣ ва хориҷӣ, Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, хулосабандии мутахассисони соҳа, маводҳои илмӣ, назариявӣ ва амалӣ доир ба амалиётҳои рақамӣи бонкӣ ба таври васеъ истифода шудаанд.

Пойгоҳи таҳқиқот. Диссертатсия дар заминаи кафедраи қори бонкии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон дар толи солҳои 2021-2024 анҷом дода шудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқот аз қорқарди муқаррароти назариявӣ, методӣ ва концептуалӣ, ки рушди амалиётҳои рақамӣи бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ бо назардошти хусусиятҳои низоми бонкии ватанӣ равона қарда шудаанд, ба шумор меравад.

Натиҷаҳои асосие, ки аз қониби муаллиф зимни таҳқиқот ба даст омадааст ва ҳамчун навгони илмӣ пешниҳод шудааст, инҳоро дар бар мегиранд:

– дар асоси омӯзиши қанбаҳо ва концепсияҳои назариявии ташаккул ва рушди амалиётҳои рақамӣи бонкӣ қӯшиши мукамалгардони заминаи илмӣ-назариявии он анҷом дода шудааст; бо назардошти хусусиятҳои милли аҳамияти иқтисодӣ ва иқтимоии он муайян гардида, дар заминаи он тафсири муаллифии мафҳуми «амалиётҳои рақамӣи бонкӣ» пешниҳод шудааст, ки зери он концепсияи фаъолияти ташкилоти қарзӣ, ки тибқи он мизочон хизматрасониҳоро бо роҳи алтернативӣ, тавассути истифодаи технологияҳо ва таҷҳизотҳои гуногуни рақамӣ амалӣ мегардонанд, фаҳмида мешавад;

– зимни таҳлили ҳолати муосири низоми бонкӣ маълум гардид, ки ҳаҷми амалиётҳои рақамӣи бонкӣ зиёд гашта истодааст, аммо суръати рушди он ноқифоя арзёбӣ гардида, имкониятҳои афзун намудани он тариқи баланд

бардоштани сатҳи саводнокии молиявӣ аҳолӣ, вусъат додани кор аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ ва инчунин тавасути ташкили ҳукумати электронӣ, таъсиси Вазорати рақамикунонии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт ошкор карда шудаанд;

– бо дарназардошти аҳамияти стратегӣ доштани равандҳои рақамикунонӣ махсус нақши давлат қайд шудааст; дар асоси таҷрибаи пешқадами хориҷӣ муҳиммияти дар сатҳи олӣ қарор доштани масъалаи рақамикунонии иқтисодиёти мамлакат тасдиқ карда шудааст ва дар ин замина пешниҳоди ба ҳайси ҳадафи панҷуми стратегии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудани рақамикунонии иқтисодиёти миллий асоснок карда шудааст;

– пешниҳодҳо оид ба мукамалгардонии заминаи меъёрию ҳуқуқӣ, бо мақсади оммавӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ тартиб дода шуда, механизмҳои амалӣ намудани онҳо тавассути ташкил намудани намудҳои нави ташкилоти қарзӣ – бонкӣ рақамӣ ё необонк асоснок карда шудааст; ҷиҳати таъмини суботи молиявӣ ва фаъолияти муътадили низоми бонкӣ зарурияти ба муомиллот баровардани пулҳои рақамӣ – «сомонии рақамӣ» қайд шудааст;

– дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ тавассути истифодаи технологияҳои муосири технологӣ-бонкӣ, ки амалиётро бидуни истифодабарии ҷисмонии корти пардохтӣ ба анҷом мерасонад, муайян карда шуданд; зарурати таҳия ва ҷорӣ намудани механизми пешниҳоди қарздиҳии рақамӣ, ворид намудани имконияти истифодаи гарави рақамӣ ва суғуртакунонии рақамӣ асоснок карда шуд; рушди нишондиҳандаҳои асосии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 пешгӯӣ карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

– асосҳои назариявии амалиётҳои рақамии бонкӣ таҳқиқ шуда, моҳият ва зарурияти онҳо муайян гардида, дар ин асос тафсири муаллифӣ мафҳуми «амалиётҳои рақамии бонкӣ» пешниҳод шудааст;

– таҳлили ҳолати имрӯзаи низоми бонкӣ ва амалиётҳои рақамии бонкӣ гузаронида шуда, муаммоҳои ҷойдошта мушаххас гардида, роҳи ҳалли онҳо пешниҳод шудаанд;

– нақши давлат дар равандҳои рақамикунории Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян шуда, зарурияти ташкили Ҳукумати электронӣ асоснок гардидааст;

– пешниҳодҳои мушаххас оид ба тақмили заминаи меъёрию-ҳуқуқии танзими амалиётҳои рақамии бонкӣ пешниҳод гардида, роҳҳои амалӣ намудани онҳо асоснок шудаанд;

– дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ муайян карда шуда, механизмҳои мукамалгардони равандҳои рақамикунонӣ дар ташкилотҳои қарзии ватанӣ муайян карда шуданд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Аҳамияти назариявии таҳқиқот дар он аст, ки равандҳои назариявӣ ва методии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар шароити рақамикунории иқтисодӣ милли ҳамчун омили рушди низоми бонкӣ арзёбӣ ва пешниҳод шудааст. Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он ифода мегардад, ки натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ метавонанд барои тақмили заминаи меъёрию ҳуқуқии амалиётҳои рақамии бонкӣ ҳамчун омили мусоидаткунанда ба рушди иқтисодӣ рақамӣ, танзим, назорат ва тақмили минбаъдаи он бо мақсади рушди устувори низоми бонкӣ, паст намудани сатҳи иқтисодӣ ғайрирасмӣ ва шаффофияти амалиётҳои молиявӣ, аз тарафи мақомоти дахлдори давлатӣ истифода бурда шаванд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар сохтор, мақсад, вазифаҳои муайяншуда ва навгониҳои илмӣ ифода гашта, бо гузаронидани таҳлилҳои тавассути усулҳои иқтисодӣ-оморӣ, иқтисодӣ-риёзӣ, муқоисавӣ ва ғайра анҷомёфта, инчунин бо дақиқӣ ва кифоягии ҳаҷми маълумоти оморӣ ва маводҳо барои гузаронидани таҳқиқот ва интишороти натиҷаҳои он тасдиқ мегардад. Хулоса ва тавсияҳо дар асоси натиҷаҳои илмӣ таҳқиқот ба даст оварда шуда, ифодагари натиҷаи таҳлили ҳамаҷонибаи назария ва амалияи муосир мебошад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Диссертатсия ба талаботи бандҳои зерини Шиносномаи ихтисосҳои КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯйи ихтисоси 08.00.07 – Молия, муомилоти пулӣ ва қарз ҷавобгӯ мебошад: б. 10.1. – Ташаккули низоми бонкӣ ва инфрасохтори он дар шароити иқтисоди бозорӣ; б. 10.10. Инноватсияҳои молиявӣ дар бахши бонкӣ; б. 10.15 Коркарди амсилаҳои муайян кардани нархҳо ва арзиши аслии хизматрасониҳо ва амалиёти бонкӣ; б. 10.18. Проблемаҳои мувофиқсозии ташаккул ва инкишофи системаи бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон; б. 10.22. – Маҳсулоти нави бонкӣ: намудҳо, технологияи ташкил, тарзҳои татбиқ.

Саҳми шахсии доктарабон дарёфти дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот.

Муаллифи диссертатсия дар саҳеҳкунӣ ва илова намудани равишҳои назариявӣ-амалӣ дар соҳаи амалиётҳои рақамии бонкӣ бо назардошти хусусиятҳои низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми муайян гузошт. Омӯзиши ҷанбаҳои илмӣ, назариявӣ ва амалии равандҳои коркард ва амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ, таҷрибаи мамлакатҳои ҳамсоя, муайян намудани муаммоҳо, инчунин таҳлили ҳолати кунунӣ имкон доданд, ки пешниҳодҳои мушаххас оид ба мукамалгардонии минбаъдаи раванҳои он таҳия ва асоснок карда шаванд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Муқаррароти асосии диссертатсия дар Конференсияи байналмиллалӣ илмӣ амалӣ дар мавзӯи «Механизмҳои таъмини устувории молиявии ташкилотҳои қарзӣ дар шароити саноатикунӣ ва иқтисодиёти иноватсионӣ» (Душанбе, ДМТ, 10 феввали соли 2023); конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ «Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи пандемияи коронавирус (COVID-19)» (Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, 11 декабри соли 2021); конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои тақмили механизми молиявӣ қарзии рушди иқтисодиёти миллӣ» (Душанбе, 5-уми октябри соли 2021) баррасӣ гардидаанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар фаъолияти ҚСП «Спитамен Бонк» (санади чорикунӣ № 545, аз 28.03.2024) ва ҚСП «Коммерсбонки Тоҷикистон» (санади чорикунӣ № 325, аз 28.02.2024) татбиқ карда шудаанд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Муаллифи диссертатсия доир ба мавзӯи таҳқиқот 11 мақолаи илмӣ, ки 7 -тои онҳо дар маҷаллаҳои пешбари илмӣ аз ҷониби КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон тавсияшуда ва 4 тои боқимонда дар нишрияҳои дигари илмӣ ба таъъ расидаанд, таълиф намудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва пешниҳодҳо иборат буда, 177 саҳифаи матни компютериро ташкил медиҳад. Дар он 30 ҷадвал ва 4 расм, 18 диаграмма ва 1 замима оварда шуда, адабиёти истифодашуда 164 номгӯйро дарбар мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛЁБИИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ

1.1. Моҳият ва зарурияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ

Дар шароити рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз ташкилотҳои қарзӣ нақши асосиро дар пешбурд ва татбиқи сиёсати рақамикунонӣ мебозанд. Ташкилотҳои қарзӣ яке аз аввалинҳо шуда амалиётҳои рақамиро дар низоми бонкӣ ворид намуданд ва сол аз сол номгӯ ва шумораи ин хизматрасониҳо зиёд шуда истодаанд.

Дар айни замон рушди босуръати низоми бонкии ватанӣ ба назар мерасад. Суръати баланди рушди низоми бонкӣ, аз як тараф, натиҷаи рушди умумии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва аз тарафи дигар, фароҳамшавии имкониятҳои нав аз ҳисоби татбиқи босуръати навоариҳои технологӣ ва рақамикунонии амалиётҳои бонкӣ ба шумор меравад.

Вазъи кунунӣ бо он омил шидатнок мегардад, ки ташкилотҳои қарзӣ доираи ғаъолияти худро дар соҳаи амалиётҳои рақамии бонкӣ васеъ карда истодаанд, аммо ташкилотҳои ғайрибонкӣ низ хизматрасониҳоро қисман анҷом дода истодаанд. Ба таври мисол метавон ширкатҳои мобилиеро қайд намуд, ки имрӯз имконият доранд ба мизочони худ баъзе хизматрасониҳоро, ки ба салоҳияти ташкилотҳои қарзӣ мансубанд, пешкаш намоянд. Дар ин маврид рақобат васеъ гардида, аз ҳудуди рақобати байнибонкӣ баромада, аз иштирокчиёнии бозор (ташкилотҳои қарзӣ, ширкатҳои мобилӣ ва дигар миёнаравҳои молиявии ғайрибонкӣ) беҳтар намудани сатҳи хизматрасонӣ, болобарии суръат ва шартҳои муфиди пешниҳоди онро талаб менамояд.

Омили мусбии пурзур шудани рақобат ташкилотҳои қарзиро водор намуд, ки муносибати худро ба маҳсулоту хизматрасониҳои анъанавӣ дигар намуда, пешкаш ва фурӯши онҳоро бо усулҳои нави инноватсионӣ, бо истифодаи техника ва технологияи нав ба роҳ монанд.

Рушди босуръати амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ имкониятҳои васеъро, ки боиси дар фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ коркард ва пешниҳоди як қатор самтҳои нав гашт, ошкор сохт. Дигар омили мусбӣ рақамикунонии амалиётҳои бонкӣ ин баланд бардоштани самаранокӣ, коҳиш додани меҳнати дастӣ ва ҷалби кормандон буда, имкон фароҳам овард, то қисми зиёди хизматрасониҳо бидуни ташрифи мизоч ба ташкилоти қарзӣ амалӣ гардад.

Аз таҳлили анҷомдодаи мо оид ба таърихи пайдоиш ва рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикстон бармеояд, ки он ба чор марҳилаҳои асосӣ чудо мешавад (ниг. ба ҷадвали 1.1.).

Ҷадвали 1.1. - Таърихи пайдоиш ва рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикстон*

Марҳилаҳо	Амал	Тавсир
Марҳилиа 1. (1998-2011)	Пайдоиши аввалин кортҳои пардохтии байналмиллалӣ, банкоматҳо ва ПОС-терминалҳо	Аввалин кортҳои пардохтии байналмиллӣ аз тарафи ҶСК «Агроинвестбанк» интишор гашта, аввалин ПОС-терминалҳо, низ аз тарафи бонки номбурда насб шуда буд
Марҳилаи 2. (2012-2015)	Соли 2012 дар назди Бонки миллӣ Маркази миллии протсессинг ба фаъолият оғоз кард ва дар заминаи он Низоми миллии пардохтии «Корти миллӣ» таъсис дода шуд.	Имконияти интишори кортҳои пардохтии миллӣ пайдо шуд, ки ин дар навбати худ вобастагии низоми пардохтро аз низомҳои хориҷӣ кам мекунад. Ҳамзамон, ин амал бо мақсади таъмини рушди устувори бозори кортҳои пардохтӣ ҳамчун муҳаррики рушди ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ ва беҳтар намудани инфрасохтори пардохтӣ анҷом дода шуд
	Соли 2013 Дастурамали БМТ № 201 «Дар бораи хизматрасонии фосилавии бонкӣ» қабул шуд	Мақсади онҳо таъмини рушди босуръати низоми пардохтии кишвар, рушди хизматрасониҳои пардохтӣ, осонгардонии пешниҳоди хизмат-расониҳои бонкӣ ва ҷорӣ намудани технологияҳои муосири рақамӣ мебошад.
	Соли 2014 «Стратегияи рушди низоми пардохти Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2015-2025» таҳия ва қабул карда шуд	

Марҳилаи 3. (2016-2019)	Қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ»	Қонуни мазкур асосҳои ҳуқуқию ташкилии фаъолияти низоми пардохтӣ ва тартиби пешниҳод намудани хизматрасониҳои пардохтиро муайян намуда, ба фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди низоми пардохтӣ равона карда шудааст
Марҳилаи 4. (аз соли 2020 то инҷониб)	Вусъатёбии пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ	Қисми зиёди ташкилотҳои қарзӣ дар ин марҳила амалиётҳои рақамӣ, аз қабили қарзҳои вертуалӣ, қушодани суръатхисобҳои бонкӣ бе ташрифи ташкилоти қарзӣ (онлайн), пешниҳоди онлайн-қарзҳо, онлайн-мушахас намудани шахсияти мизоч, қабули депозитҳо тариқи онлайнро ба таври васеъ ба мизочон пешниҳод карданд. Ҳамзамон, ин давра бо пешниҳоди ҳамёнҳои электронӣ ва интернет/онлайн бонкинг, қабули пардохтҳо тариқи QR аз тарафи кули ташкилотҳои қарзии калон ва миёна, ба чашм мерасад.
	Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон №586 «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ»	Қабули Фармони мазкур барои таъмини шаффофияти амалиётҳои молиявӣ, ғайригардонидани буҷети давлатӣ, пешгирии омилҳои коррупсионӣ ва коҳиш додани таъсири омилҳои инсонӣ заминаи мустаҳкам мегузорад.

***Сарчашма:** Аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили маълумотҳои низоми бонкӣ таҳия шудааст.

Рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ, ҳамзамон, барои нигоҳ доштани мизочони худ кӯмак карда, хароҷотҳои амалиётро кам мекунад. Бо вучуди баргариҳо ва аҳамияти назарраси иқтисодӣ доштани амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ, ҷанбаҳои назариявии он то ҳол аз мадди назари олимони дур монда, ба омӯзиш ва таҳқиқот ниёз дорад.

Пеш аз ҳама, бояд мафҳуми «амалиётҳои рақамии бонкӣ»-ро шарҳ диҳем ва моҳияти онро муаян кунем. Бояд қайд намуд, ки мафҳуми ягонаи эътирофи умум пайдокарда вуҷуд надорад.

Ба ақидаи У. Маҳмудов, амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин ташкил намудани муносибат байни бонк ва мизоч тавассути технологияҳои рақамӣ, иттилоӣ ва коммуникатсионӣ мебошад [73, с. 82].

Ба фикри Л. Р. Магомаева амалиётҳои рақамии бонкӣ ба бонкҳо имконияти истифодаи усули дифференциатсионӣ (тафриқавӣ) -ро медиҳад, ки он дар навбати худ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои мизочон ва пешниҳоди маҳсулотҳои бонкӣ бо назардошти хоҳиши онҳо ба назар гирифта шавад [158, с. 27].

И. И. Бычкова қайд намудааст, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ ин маҷмуи ягона, танзимшаванда ва стандартишудаи пешниҳодҳои маҳсулотҳои бонкиест, ки ба қонё гардонидани талаботи мизочон бо истифода аз технологияҳои иттилоӣ ва хизматрасониҳои молиявӣ нигаронида шуда, ба талаботи муҳити инфокоммуникатсионӣ ҷавобгӯ мебошад. Омилҳои асосии ин раванд: а) дастрасӣ ва соддагӣ; б) мувофиқат ба интизориҳои технологии муштарӣ; в) ҳамгирӣ бо шабакаҳои иҷтимоӣ [157, с. 8].

Аз тарафи Кумитаи Базел оид ба назорати бонкӣ чунин тавсиф оварда шудааст: амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин пешниҳоди маҳсулот ва хизматҳои бонкии чакана ва хурд тавассути шабакаҳои электронӣ, инчунин пардохтҳои электронии калон ва дигар хизматрасониҳои яклухти бонкӣ мебошад [111].

Ба ақидаи М. Сафарпур амалиётҳои рақамии бонкӣ ин хизматрасонист, ки ба муштарӣ бо истифода аз технологияҳои электронӣ ба суратҳисобҳои онҳо тавассути интерфейси бехатар дастрасии ғавриро муяссар месозад [81, с. 376].

Ба фикри А. В. Карагодин ба хусусиятҳои асосии истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ дохил инҳо мешаванд: устои рақамии муштарӣ, функцияи бонки мобилӣ, интернет-банкинг, вебсайтҳо, инчунин барномаҳо ва хизматрасониҳои махсус барои муштарӣ инфиродӣ ва корпоративӣ [65, с. 57].

Д. Г. Алексеева чунин ақида дорад, ки бо шарофати пайдо шудани амалиётҳои рақамии бонкӣ, хизматрасониҳои бонкӣ дар умум ба таври назаррас васеъ шуданд -

аз татбиқи интиқолҳои анъанавии пардохтӣ, пешниҳоди хизматрасониҳои машваратӣ ва пешниҳоди маҳсулоти анъанавии бонкӣ то хизматрасонии пурраи рақамӣ ба муштарӣ [28, с. 47].

Н. Е. Бровкина чунин мешуморад, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ эҳтиёҷоти муштариро пурра қонеъ мегардонад, яъне ба парадигмаи нав дар муносибатҳои байни бонк ва муштарӣ оварда мерасонад. Пеш аз ҳама, бонк ба муҳити дастрас табдил меёбад, ки бо муштарӣ тавассути дастрасии фосилавӣ ба маҳсулот ва хизматрасониҳо, аз ҷумла ба хизматрасониҳои ғайрибонкӣ ҳамгирой менамояд [29, с. 123].

Амалиётҳои рақамии бонкӣ ин ҳамгироии технологияҳои нав ва рушдбанда ба фаъолияти муассисаҳои молиявӣ дар якҷоягӣ бо тағйиротҳои нав дар муносибатҳои дохилию берунии корпоративӣ бо мақсади беҳтар намудани хизматрасонӣ ба мизочон ва самаранокии фаъолияти бонк мебошад [116].

Амалиётҳои рақамии бонкӣ - ба таври васеъ қорӣ намудани усулҳои муосири хизматрасонии бонкиро дар назар дорад. Ин ба кам шудани шумораи филиалҳои бонкҳо, амалӣ намудани теъдоди зиёди хизматрасониҳо ба таври фосилавӣ, хусусан ҳангоми додани қарз ё сармоягузорӣ, оварда мерасонад [159, с. 60].

Пешниҳоди Рудакова О. С. оиди ин мавҳум чунин аст: амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин чунин хизматрасониҳои бонкӣ мебошанд, ки бо ёрии васоити техникаи ҳисоб ва телекоммуникатсия амалӣ мешаванд [35, с. 71].

Ба фикри мо, таснифи Рудакова О. С. ниҳоят умумӣ буда, баҳснок мебошад. Танҳо истифода аз технологияҳои нав ҳангоми пешниҳоди хизматрасонӣ ин гувоҳии он нест, ки хизматрасонии бонкӣ рақамӣ мебошад.

Олимони ватанӣ оид ба ин раванд чуни ақида доранд «дар шароити муосири инкишофи муносибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар мамлакат аз ҷониби давлат ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масоили мукамалсозии низоми автоматикунонӣ ва рақамикунонии бахшҳои мухталифи иқтисодиёти миллӣ, аз ҷумла соҳаи бонкӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад» [84, с. 44]. Дар шароити муосир, рақамикунонии ботадричи бахши бонкӣ, ки бо миқдори имконпазири амалиётҳо тавассути маҳз барномаҳои электронӣ ва низому шабакаҳои компютерӣ тавсиф карда

мешавад, ба ҳавасмандкунии тавонои рушди инноватсия табдил ёфта истодааст. Истифодаи коркардҳо ва навовариҳои муосири иттилоотӣ ҳам барои эҷоди маҷроҳои самарабахши муошират байни таъминкунандагон ва гирандагони хизматрасониҳои молиявӣ ва ҳам таҳкими мавқеи бонк дар бозорҳои дохилӣ ва байналмилалӣ шароити мусоид фароҳам меорад [88, с. 71].

Ҳукумати кишвар ҷиҳати фароҳам овардани шароити мусоид барои васеъ намудани доираи хизматрасониҳои бонкӣ, аз ҷумла рушди пардохтҳои ғайринақдӣ, пайвасти низоми бонкӣ бо низомҳои байналмилалӣ амалиётҳои рақамии молиявӣ, тақмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ ва инфрасохторӣ низоми пардохтии ғайринақдӣ ва дар ин замина мусоидат ба ташаққули иқтисодиёти рақамӣ тавассути амалигардонии консепсия, стратегия ва барномаҳои давлатӣ чораҳои заруриро роҳандозӣ намуда истода, самти мазкурро яке аз самтҳои стратегӣ дар сиёсати иқтисодӣ муайян намудааст [51, с. 42]. Дар самти рақамикунории амалиётҳои бонкӣ ташкилотҳои қарзии молиявӣ технологияҳои муосири хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ, аз қабili бонкдорӣи мобилӣ, Интернет-бонкинг, пардохтҳо тавассути QR-рамз ва маблағҳои электрониро бомуваффақият татбиқ намуда истодаанд. Аз ҷониби ташкилотҳои қарзии молиявӣ пайвасти чораҳои ҳавасмандгардонии муштариён барои истифодабарии воситаҳои электронии пардохтӣ ва анҷом додани пардохтҳои ғайринақдӣ гузаронида шуда истодаанд, аз ҷумла пешниҳоди «Cash back», яъне баргардонидаи маблағи муайян ба муштарӣ дар мавриди пардохти ғайринақдӣ, аксияҳои бурднок, бонусоҳо, пешниҳоди фоиз ба бақияи суратҳисобҳои кортҳои пардохтӣ ва дигар чораҳои ҳавасмандгардонӣ татбиқ гардидааст. Инчунин тадбирҳои андешидашуда ба муштариён имконият дод, ки як қатор хизматрасониҳоро бо истифодаи маблағҳои электронӣ ба таври ғайринақдӣ пардохт намоянд [1, с. 31].

Ғаниев Р. Ғ. қайд намудааст, ки «соҳаи бонкдорӣ – яке аз соҳаҳои иқтисодиёт, ки аз рӯйи истифодаи технологияҳои рақамӣ дар паҳлуҳои гуногуни фаъолияти худ, пешсаф мебошад. Муҳимтарин қисмати дилхоҳ низоми бонкӣ ин пешниҳоди хизматрасониҳои бонкӣ ба ҳисоб меравад. Бо назордошти ин, ба мадди аввал масъалаҳои истифодаи технологияи нав дар раванди фаъолияти худ, мебароянд»[58, с. 91].

Дар навбати худ, ташкилотҳои қарзӣ кӯшиш бар он доранд, ки ҳар чи бештар технологияҳои молиявӣ дастрас ва қулайро ҷорӣ намуда, пешқаши мизочони худ гардонанд [99, с. 62].

Бояд нақши Бонки миллии Тоҷикистонро дар ворид намудани технологияҳои рақамии молиявӣ дар бозори бонкӣ ва хизматрасониҳои пардохтӣ қайд намоем. Сиёсати пулию-қарзӣ ва сиёсати асъорӣ, инчунин, назорати низоми бонкӣ бояд бо истифодаи технологияҳои рақамии молиявӣ пешқадам амалӣ гарданд. Бонки миллии Тоҷикистон нақши калидиро дар рушди технологияҳои рақамии молиявӣ мебозад [9, с. 2].

Дар Дастурамали № 201 Бонки миллии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасонии фосилавии бонкӣ» чунин омадааст: «хизматрасонии фосилавии бонкӣ (бонкинги электронӣ) – хизматрасоние мебошад, ки бо истифодаи воситаҳои барномавию техникӣ ва телекоммуникатсионӣ барои гузаронидани амалиёти бонкӣ, гирифтани иттилоот оид ба бақияи маблағ дар суратҳисоби бонкӣ ва амалиёти гузаронидашуда, ба муштарӣ дастрасии фосилавиро ба суратҳисоби бонкии ӯ дар ташкилоти қарзӣ имконият медиҳад» [5].

Бояд қайд намуд, ки хизматрасонии фосилавии бонкӣ низоми қушода буда, фаолияти он худмухтор мебошад, аммо он дар навбати худ бо дигар низомҳои бонк алоқаи зич дошта қисми низоми автоматизатсионии бонкӣ мебошад. Масъалан, дархостҳои қарзӣ, ки тавассути низоми фосилавии бонкӣ ворид шудаанд, аз тарафи бонк қоркард мешаванд. Низоми фосилавии бонкӣ, ба фикри мо, низоми худташқилқунанда мебошад, чунки номгӯй амалиётҳо ва хизматрасониҳои аз тарафи он амалишаванда метавонанд васеъ ва такмил гарданд [59, с. 102].

Баргариҷаҳои амалиётҳои рақамии бонкӣ аёнанд. Онҳо, пеш аз ҳама, имкониятҳои навро барои мизочон ва ташкилотҳои қарзӣ фароҳам меоранд. Имрӯз, ба ғайр аз амалиётҳои анъанавӣ амалиётҳои рақамӣ низ дастрас мебошанд, ки ин бешубҳа барои зиёд намудани мизочон ва амалиётҳои онҳо, болобарии боварӣ ба низоми бонкӣ, паст кардани хароҷотҳои молиявӣ, инчунин сарфаи вақт таъсири мусбӣ мерасонад.

Аммо ба ғайр аз бартариҳо мо бояд бобати норасоӣҳо низ гуфта гузарем. Рақамикунонӣ дар низоми бонки ва пеш аз ҳама амалиётҳои рақамии бонкӣ аз ташкилотҳои қарзӣ сармоягузориҳо талаб менамояд. Аксаран, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ташкилотҳои қарзӣ барои коркард ва ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ аз ширкатҳои беруна истифода мебаранд, ки нархи онҳо ниҳоят гарон аст. Сабаби истифода аз хизматрасонии беруна – ин норасоии мутахассисони дохила оид ба барномасозӣ ва дар умум мутахассисони соҳаи таҳнологияҳои иттилоотист. Омили гаронии коркард ва ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ, ки чандон калон нестанд (сармояи на чандон калон, имкониятҳои заифи молиявӣ ва ғайра), таъсири ҷиддӣ мерасонад. Чунин ҳолат, ба ташкилотҳои қарзии навташкил низ таълуқ дорад. Ин душворӣ имкониятҳои инҳоро ҳангоми рақобат бо ташкилотҳои қарзии калон, ки имкониятҳои онҳо бештар мебошад, ба маротиб коҳиш медиҳад. Дар натиҷа, хавфҳои назаррас пайдо мешаванд, ки ба беҳатарии молиявии ташкилотҳои хурд ва навтаъсис, таъсир мерасонанд (аз ҳисоби ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ рақобатпазирии ташкилотҳои қарзии калон зиёд гашта, рақибоне, ки ба шароити бозор мутобиқ намешаванд, метавонанд аз бозор маҳрум гарданд).

Омили дигари манфӣ – ин хавфест, ки ба беҳатарии иттилоотӣ вобаста аст. Ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ кӯшиш менамоянд, ки хароҷотҳои худро камтар намоянд. Ин дар навбати худ, метавонад ба он боис гардад, ки барномаҳои иттилоотии дорои беҳатарӣ ва сифати начандон баланд харидорӣ шаванд. Ҳангоми «хучумҳои ҳакерӣ» маълумотҳои шахсии мизочон метавонад дастраси ҷинояткорон шавад.

Дар қатори норасоии дигар метавон хавфи коҳиш ёфтани шумораи кормандони ташкилотҳои қарзиро зикр намуд. Чӣ тавре, ки дар боло қайд кардем, амалиётҳои рақамии бонкӣ ба кам шудани ҳаҷми кор барои кормандон оварда мерасонад, яъне аксарияти амалиётҳо тавассути барномаҳои иттилоотӣ амалӣ гашта зарурияти «кори дастӣ» -ро дар аксарияти ҳолатҳо аз байн мебарад. Коҳиш ёфтани шумораи кормандон ба сиёсати иҷтимоӣ муҳолифат карда ба сатҳи бекорӣ метавонад таъсири манфӣ расонад. Ғайр аз ин омилҳои дигар ҳастанд, ки байни худ

алоқамандии зич доранд, аз ҷумла ихтисор шудани нуқтаҳои хизматрасонӣ (филиалҳо ва марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ). Коҳиш ёфтани шумораи кормандон боиси коҳиш ёфтани филиалҳо ва марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ мегардад, ки ин омил, дар навбати худ, ба фарогирии молиявии аҳоли таъсири манфӣ мерасонад.

Таҳқиқотҳо нишон медиханд, ки аҳолии солхӯрда бисёртар ба хизматрасониҳои анъанавӣ моил буда, аксар вақт аз амалиётҳои рақамии бонкӣ истифода намебаранд. Онҳо, маъмулан, ба филиалу марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ омада, амалиётҳои худро дар онҳо анҷом медиханд. Нобоварӣ ба амалиётҳои рақамии бонкӣ, душворӣ ҳангоми анҷом додани амалиётҳо тавассути ҳамёнҳои мобилӣ ё интернетбанкинг, саводнокии пасти молиявӣ аз омилҳои асосие ба шумор мераванд, ки монеаи аҳолии солхӯрда ҳангоми истифода аз амалиётҳои рақамии бонкӣ мегарданд.

Боз як омил муҳим - ин сифат ва нархи интернет мебошад. Тибқи рейтингҳои Speedtest Global Index, Тоҷикистон мавқеи худро аз рӯй суръати интернет коҳиш дод. Дар асоси маълумоти моҳи августи соли 2023, кишвари мо ҷой 6-ро аз охири ишғол менамояд, яъне 139 -ум ҷой байни 145 мамлакати ҷаҳон, бо суръати миёнаи зеркашии 9.61 Мб/с ва боркунӣ – 5.71 Мб/с. Аз лиҳози нархи интернете мобилӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи худро коҳиш дод. Тибқи рейтингҳои Worldwide mobile data pricing аз нигоҳи нархи интернет (августи соли 2023) мавқеи мо дар байни 237 мамлакат ҷойи -142. Дар охири соли 2022 мавқеи кишвари мо байни 230 мамлакат дар ҷойи 103 буд [105].

Барои бартараф намудани норасоиҳо ҳангоми пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ ва инчунин зиёд намудани фарогирии молиявии аҳоли Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 қабул гардид.

Биниши фарогирии молиявӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таҳлили вазъи ҷорӣ, ба мувофиқа омадани тарафҳои манфиатдор ва бо дарназардошти хусусиятҳои хоси кишвар муайян карда шудааст. Дар низоми молиявӣ ҳар шахси калонсол ва шахси ҳуқуқӣ бояд дастрасӣ, дониш ва қобилияти истифодаи доираи васеи хизматрасониҳои баландсифати молиявӣ (аз ҷумла, пасандоз, пардохт,

интиқоли маблағ, қарзгирӣ, суғурта ва сармоягузорӣ) -ро доро буда, ба талаботи онҳо ҷавобгӯӣ бошанд ва ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагони хизматрасониҳои молиявиро низ таъмин намоянд. Барои ноил шудан ба биниш мақсадҳои зерин муайян шудааст [17 с. 3]:

1) вобаста ба дастрасӣ ба хизматрасониҳои молиявӣ:

- мавҷуд будани миқдори зиёди ташкилотҳои қарзии молиявии устувор, бозьтимод ва ваколатдор, ки аз шабакаҳои технологияҳои инноватсионии таҳвил истифода мебаранд;

- интерфейси самараноки маҳсулоти бонкӣ ва ғайрибонкӣ, инчунин шабакаи таҳвил;

- истифодаи технологияи молиявии рақамӣ ва навовариҳои дигар барои фарогирии шахсони фароногирифтаи хизматрасониҳои молиявӣ, баҳусус занҳо ва ҷавонон дар деҳот;

- таъмини рушди хизматрасониҳои фосилавии молиявӣ, маҳсулот ва хизматрасонӣ, ки дар баробари ҷавобгӯ будан ба бозор пешравиӣ бахшро низ вусъат медиҳад ва мафкураи муштариёро иваз карда метавонад;

2) вобаста ба истифодаи хизматрасониҳои молиявӣ:

- мавҷудияти доираи васеи маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявии муносиб ва содаи таҳияшудаи маҳсус, ки ба сегментҳои гуногуни бозор хизмат мерасонанд;

- таъмини истифодаи самаранок ва ғайрилобаи хизматрасониҳои молиявӣ аз ҷониби муштариён, баҳусус ҷавонон, занҳо, соҳибкории хурд ва миёна;

- роҳандозӣ ва амалисозии чораҳои ҳавасмандгардонии истифодаи хизматрасониҳои молиявӣ.

3) вобаста ба сифатнокии маҳсулоти молиявӣ ва пешниҳоди хизматрасонӣ:

- кафолати муҳимият, фаврият ва сифатнокии маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявӣ (яъне маҳсулот ва хизматрасониҳои молиявии ба таври муносиб тарҳрезигардидаю нархгузоришуда ва ба талаботи бозор мутобиқгардида);

- таъмини низоми ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагони хизматрасониҳои молиявии ҳамаҷониба ва устувор;

- шахрвандони омӯзонидашуда ва ба таври кофӣ ҳимояшуда, ки барои қабули қарорҳои иттилоотноки молиявӣ эътимоди кофӣ доранд.

Новобаста ба камбудиву норасоӣҳо, рақамикунонӣ ва ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз омилҳои рушди иқтисодиёти мамлакат ва инчунин низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз ин омил барои қабули Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» асос гардид, ки дар он ба Бонки милли Тоҷикистон чунин супориш дода шудааст [25]: Бонки милли Тоҷикистон, вазорату идораҳо, ташкилотҳои давлатӣ ва ташкилотҳои қарзии молиявии ҷумҳурӣ:

- инфрасохтори заруриро барои қабули пардохтҳои ғайринақдӣ худ то 1 августи соли 2023 таҳия, ташкил ва таъмин намоянд;

- ҳамгироии инфрасохтори қабули пардохтҳои ғайринақдӣ худро ҷиҳати қабули хизматрасониҳои музднок то 1 августи соли 2023 таъмин намоянд;

- бо мақсади ҳавасмандгардонии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои анҷом додани хизматрасониҳои ғайринақдӣ, оид ба ҷорӣ намудани меъёри ягонаи пардохти ҳаққи хизматрасониҳои ғайринақдӣ ва тартиби пардохти он ҷорачӯӣ намоянд;

- якҷо бо Хадамоти алоқаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати таъмини амнияти иттилоотии пардохтҳои ғайринақдӣ ҷорачӯӣ намоянд.

Ҳамин тариқ, моҳияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ, пеш аз ҳама, аз рушди низоми бонкӣ, зиёд шудани рақобат ва таъмини мизочон бо роҳҳои алтернативии хизматрасонӣ бармеояд. Воқуниш ба норасоӣҳои ҷойдошта, бартариҳои мавҷуда ба маротиб самаранокӣ хизматрасониҳои бонкиро баланд бардошта ба яке аз роҳҳои асосии пас кардани харочотҳои ташкилотҳои қарзӣ мубадал гаштанд.

Зарурияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ – ин тақозои замон буда, як навъ муносибати неки ташкилотҳои қарзӣ ба эҳтиёҷоти мизочон, хусусан мизочони «пешрафта», ки омилҳои сарфаи вақт барои онҳо ниҳоят муҳим мебошад, ба шумор меравад. Ин навъ мизочон меҳоханд, ки бо ташкилоти қарзӣ чунин ҳамкорӣ дошта бошанд, ки он аз «монетаҳо» озод бошад. Инчӯ сӯхан дар бораи дастрасии босуръат

ба хизматрасонӣ, истифодаи ташкилоти қарзӣ ҳамчун шарикӣ боэътимод дар речаи 24/7/365 ва озод будан аз маҳдудиятҳои сарҳаддӣ (истифодаи хизматрасонӣ ҳангоми сафар берун аз давлат) меравад.

Ҳамзамон, моҳият ва зарурияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ дар ҳолатҳои душвор, хусусан ҳангоми сар задани эпидемияҳо ба ҳамагон аён шуд. Пандемия COVID-19 ҳамагонро водор сохт, ки муносибати худро ба амалиётҳои рақамии бонкӣ аз нав дида бароянд. Мизочон роҳҳои ба даст овардани хизматрасониҳои бонкиро меҷустанд, то аз як тараф, талаботҳои онҳоро қонеъ гардонад, аз тарафи дигар бошад, хавфи аз даст додани саломатиҳо ба миён наорад.

Дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои [63, с. 129], ки барои ҳисоби индексҳо заруранд, маълум гашт, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи хизматрасонии молиявии рақамӣ хеле зиёд гардида истодаанд.

Зимнан, таҳлилҳои муаллиф, ки дар яке аз бонкҳои фаъоли Ҷумҳурии Тоҷикистон – Спитамен Бонк, гузаронида шудаанд, нишон медиҳанд, ки шумораи мизочони бонк, ки аз амалиётҳои рақамии бонкӣ то пандемия истифода мебарданд, ба 17% баробар буд, ки ин нишондиҳанда дар давоми пандемия ба 43% баробар шуд. Шумораи дорандагони қарз низ ба маротиба зиёд гашта, шумораи мурочиҳатҳои мизочон барои гирифтани онлайн-қарзҳо бо имконияти бе таърифи бонк афзуданд.

Омӯзиши мафҳуми «амалиётҳои рақамии бонкӣ», ки аз тарафи олимони ватанию хориҷӣ дар параграфи мазкур оварда шудааст, ба мо имкон дод, то ақидаи худ ва дар замири он мафҳуми муаллифӣ пешниҳод карда шавад. Ба фикри мо, амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин хизматрасонии мебошанд, ки бо роҳи алтернативӣ, бо истифодаи технологияҳои рақамӣ ба мизочон пешниҳод карда мешаванд. Ба таври васеъ ин мафҳум – консепсияи фаъолияти бонкро дарбар мегирад, ки тибқи он мизочон хизматрасониҳоро тавассути таҷҳизоти гуногуни рақамӣ (компютер, ноутбук, планшет, телефони мобилӣ) амалӣ мегардонанд.

Кам шудани омили инсонӣ ҳангоми пешниҳоди амалиётҳои бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имконияти васеи ворид намудани маҳсулотҳои гуногуни рақамиро фароҳам меорад.

Ҳамин тариқ, омӯзиши моҳият ва зарурияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ ба мо имкон дода, то хулосаҳои зеринро ба даст орем:

1. Амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имкониятҳои васеи зиёд намудани номгӯи хизматрасониҳоро медиҳанд, ки ин дар навбати худ барои нигоҳ доштани мизочони қорӣ ва барои ҷалби мизочони нав замимаи устувор фароҳам меорад. Кам кардани ҳорочот аз ҳисоби амалиётҳои рақамии бонкӣ рақобатпазирии ташкилотҳои қарзиро баланд карда, омили инсонӣ коҳиш меёбад, ки ин дар навбати худ, ба баланд бардоштани самаранокӣ ва сатҳи сифати хизматрасониҳо таъсири мусбӣ мерасонад.

2. Аз нигоҳи назари мизочон, амалиётҳои рақамии бонкӣ имконияти як навъ «озодӣ»-ро фароҳам меорад. Он мизочро аз «вобастагӣ» ба филиал ва марказҳои хизматрасонии бонкӣ озод намуда, имконияти гузаронидани амалиётҳоро аз дилхоҳ ҷой ва вақту соат медиҳад. Акнун вақти танафуси кормандони ташкилоти қарзӣ, рӯзҳои истироҳат ва анҷом ёфтани соати қорӣ, барои мизоч ягон мушкилиро ба бор намеорад.

3. Барои давлат, зиёд гаштани номгӯи ва шумораи амалиётҳои рақамии бонкӣ, пеш аз ҳама, гувоҳи аз баланд шудани эътимоди аҳоли ва субъектҳои хоҷагидорӣ ба низоми бонкӣ, зиёдшудани шаффофияти равандҳо дар иқтисодиёт, паст шудани сатҳи коррупсия ва зиёдшудани ҳаҷми пардохти андозҳо ба буҷети давлат мебошад.

Ҳамин тавр, моҳият ва зарурияти амалиётҳои рақамӣ дар низоми бонкӣ аз ҷаҳорҷӯбаи молиявӣ-иқтисодӣ баромада, омилҳои иҷтимоиро дарбар мегирад.

1.2. Аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамӣ дар шароити муосир

Равандҳои рақамикунонии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёти миллии яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа ба ҳисоб рафта, ҳалли он ворид намудани техника ва технологияҳои нав дар раванди фаъолият, даст кашидан аз усулҳои дастӣ ташкил намудани қор ва тағйир додани мафкураи кормандонро талаб менамояд.

Низоми бонкӣ дар ин раванд яке аз нақшҳои калидӣ бозида, саҳми он дар рақамикунонии иқтисодиёт ниҳоят муҳим арзёбӣ мегардад. Бояд қайд намуд, ки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба рақамикунонии иқтисодиёт таваҷҷуҳи калон зоҳир менамояд. Тавре Асосгузори сулҳу ваҳдат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёми навбатӣ қайд намуданд: «Мо ҳамчунин, ташаккули «иқтисоди сабз», **суръат бахшидан ба раванди рақамикунонии иқтисодиёт**, инкишофи неруи инсонӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти ватанӣ, тақвияти имкониятҳои содиротии мамлакат ва беҳтар гардонидани сифати хизматрасониҳои иҷтимоиро аз ҷумлаи масъалаҳои афзалиятнок эълон намудем. Бонки миллӣ ва ташкилотҳои қарзиро зарур аст, ки дар самти пурра ҷорӣ намудани низоми рақамии хизматрасониҳои бонкӣ дар ҳамаи минтақаҳои кишвар ва истифодаи васеи технологияҳои молиявӣ тадбирҳои иловагӣ андешанд» [140].

Амалиётҳои рақамии бонкӣ омили тасодуфӣ набуда натиҷаи рушди иқтисодиёт, технологияҳои нав ва иваз гардидани эҳтиёҷотҳои мизочон мебошад. Дар асл, амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин ҳамон хизматрасонии бонкӣ буда, фарқият дар усули пешниҳоди он мебошад. Бояд қайд намоем, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ ин «нусхаи» хизматрасониҳои бонкӣ мебошанд, ин маънои онро дорад, ки дар номгӯии амалиётҳои рақамии бонкӣ ягон хизматрасонӣ мавҷуд нест, ки он бо роҳи (усули) муққарарӣ пешниҳод карда нашавад. Аммо байни хизматрасониҳои муққарарии бонкӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон хизматрасонӣ ҳаст, мавҷуданд, ки дар номгӯии амалиётҳои рақамии бонкӣ нестанд. Ҳамчун мисол метавон хизматрасонӣ ҳаст, ки бо амалиётҳои ба ғарав мондани амволи ғайриманқул, тасдиқи намунаи имзоҳо барои шахсони ҳуқуқӣ ва ғайра вобастаанд.

Мизочони ташкилотҳои қарзӣ меҳоханд, интиҳоб дошта бошанд ва онро амалиётҳои рақамии бонкӣ таъмин менамоянд. Аз тарафи дигар, аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар шароити муосир ниҳоят калон буда, он соҳаи мухталифи иқтисодиёти ватаниро дарбар мегирад. Ин ҳамкориҳои судманд, дар навбати худ, сабаби пайдо шудани занҷираи ҳамкориҳо байни субъектони хоҷагидорӣ, ташкилотҳои қарзӣ ва ташкилотҳои давлатӣ мегардад (ниг. ба расми 1.1.).

Расми 1.1. - Ҳамкорӣҳои ташкилотҳои қарзӣ бо шарикони рушд*

Сарчашма: Аз тарафи муаллиф, дар асоси омӯзиши ҳолати муносири ҳамкорӣҳои ташкилотҳои қарзӣ бо шарикони рушд тартиб дода шудааст.

**Агенти бонкии пардохтӣ - шахси ҳуқуқӣ, ба истисноии ташкилоти қарзии молиявӣ ё соҳибкори инфиродӣ, ки аз ҷониби ташкилоти қарзии молиявӣ барои анҷом додани амалиёти алоҳидаи бонкӣ мутобиқи қонунгузори амлунанда ҷалб карда мешавад.

Аз тарафи дигар, то ҳол баҳсҳо оид ба бартарияти кадоме аз усулҳои пешниҳоди хизматрасониҳои бонкӣ: анъанавӣ ё рақамӣ идома доранд? Ҷавоб ба ин савол дар қадвали 1. 2. оварда шудааст.

Чадвали 1.2. - Фарқияти асосӣ байни амалиётҳои анъанавӣ ва рақамии бонкӣ*

Нишондиҳандаҳо	Амалиётҳои анъанавии бонкӣ	Амалиётҳои рақамии бонкӣ
Нархи амалиёт	Гарон	Арзон
Хавфи «омили инсонӣ»	Баланд	Паст
Вақт барои хизматрасонӣ	Зиёд	Кам
Бехатарии амалиётҳо	Паст	Баланд
Шумораи амалиётҳо	Кам	Зиёд
Шумораи нуқтаҳои хизматрасонӣ	Зиёд	Лозим нест
Самаранокӣ	Паст	Баланд

**Сарчашма:* аз тарафи муаллиф дар асоси пурсиши мутахассисони 20 ташкилоти қарзӣ тартиб дода шудааст.

Тавре аз хулосаҳои чадвали 1.2. бармеояд, аз рӯйи нишондиҳандаҳои таҳлилшуда самаранокии амалиётҳои рақамии бонкӣ нисбати амалиётҳои анъанавӣ баландтар буда, бартарихи зиёд дорад. Бояд қайд намуд, ки ба туфайли пайдо шудани амалиётҳои рақамии бонкӣ ташкилотҳои қарзӣ, аҳоли, субъектҳои хоҷагидорӣ ва давлат дастрасӣ ба хизматрасониҳоеро пайдо карданд, ки пештар маҳдуд буданд. Аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамии бонкӣ барои *ташкilotҳои қарзӣ* чунинанд:

1. Нархи амалиётҳои рақамӣ нисбат ба амалиётҳои анъанавӣ ба маротиб пасттар мебошад. Тибқи таҳлилҳо фарқияти байни онҳо 10-12 [55, с. 224] маротибаро ташкил медиҳад.

2. Шумора ва намгӯии амалиётҳо ба маротиб зиёд шудаанд. Бояд қайд намуд, ки чанде пеш, як қатор амалиётҳо танҳо тавасути КВД БДА «Амонатбонк» амалӣ мегаштанд ва дигар ташкилотҳо имконияти амалӣ намудани онҳоро надоштанд (пардохти қисми зиёди андозу бочҳои давлатӣ барои шахсони воқеӣ, қисми пардохтҳои коммуналӣ ба монанди пардохти хизматрасониҳои шабакаҳои гармидиҳӣ ва ғайра). Ҳамзамон, амалиётҳои наво дастрас гаштанд, ки ташкилотҳои қарзӣ бинобар ташкили амалии онҳо тавасути онлайн (қабули пардохти ҳаққи алоқаи

мобилӣ, интренет ва дигар намуд амалиётҳо, ки ба фаолияти операторони мобилӣ вобастагӣ дорад) ба онҳо дастрасӣ пайдо карданд.

3. Ташкили мунтазами амалиётҳои беистироҳат. Ба роҳ мондани амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имконият дод, ки ба ғайр аз хизматрасониҳои анъанавӣ дар филиалу марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ / маблағгузории хурд, ки вақту соати фаолияти онҳо маҳдуд аст, инчунин, қисми зиёди хизматрасониҳоро тариқи онлайн ташкил намоянд, ки он дар навбати худ тибқи принципи 24/7/365 кор мекунад.

4. Кам кардани амалиётҳои вобаста ба қоғаз – яъне зарурияти қисми зиёди ҳуччатгузорӣ, ки одатан дар намуди қоғазӣ қорбарӣ ва нигоҳ дошта мешуд, аз байн меравад. Гардиши ҳуччатҳо дар дохили ташкилоти қарзӣ электронӣ амалӣ гашта нигоҳдорӣ, бурдани ҳисоби онҳо, дар вақти зарурӣ зуд дарёфт намудан бо осонӣ амалӣ мешавад. Ҳамзамон, хавфи нест кардани ҳуччатҳо (аз тарафи кормандон ҳангоми қаллобӣ ва дигар намуди чинояткорӣ) ва дар ҳолатҳои ногувор ба осонӣ барқарор намудани онҳо тавассути ҳуччатгузории электронӣ амалӣ намудан мумкин аст.

5. Болоравии самаранокии кормандон – сарфаи вақт, яке аз омилҳои асосии рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад. Маҳз аз ҳисоби сарфаи вақт ва бо истифодаи технологияҳо замонавӣ самаранокии кормандон боло меравад. Имконияти зиёдтар коркард намудани ҳуччатҳо, хизматрасонӣ ба мизочон ва кам гаштани омили инсонӣ пайдо мешавад. Мисоли оддӣ, ворид намудани хизматрасонии рақамии бонкӣ – скорринг дар асоси зеҳни сунъӣ, ки ба ташкилоти қарзӣ имконият дод, то самаранокии мутахассисони қарзиро 32% зиёд намояд. Пешниҳоди қарзҳои хурд тавассути скорринг дар 20 дақиқа пешниҳод мешавад, ҳоло он ки пештар чунин қарз дар давоми 2 рӯз пешниҳод карда мешуд.

6. Ҷамъовариҳои миқдори зиёди маълумотҳо – пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ғайр аз он бартариҳое, ки мо алақай гуфта гузаштем, боз имконияти ҷамъовариҳои миқдори зиёди маълумотҳо дар бораи мизочон, аз қабili сину соли мизоч, чинс, намуди амалиётҳои анҷом додашуда, маблағи амалиётҳо, маблағи миёнаи ҳар як амалиёт, ва номгӯи калони дигар маълумотҳоро медиҳад. Бешубҳа,

таҳлили ин маълумотҳо имконияти пешниҳоди хизматрасониҳои иловагии гуногунро, ки ташкилоти қарзӣ дар номгӯии хизматрасониҳои худ дорад, фароҳам меорад. Мисол, ба мизочоне, ки мунтазам пули интиқоли мегиранд, барномаи ташкилоти қарзӣ тавассути скорринг имконияти пешниҳоди маблағи қарзро дар асоси маълумотҳое, ки дар барнома алақай ҳаст (маблағи интиқоли пулии ҳармоҳа, пардохтҳое, ки мизоч тавассути барнома / ҳамёни электронӣ амалӣ менамояд), ҳисоб карда мебарояд ва он ба мизоч ҳамчун «фурӯши параллелӣ» пешниҳод карда мешавад.

7. Онлайн идентификация (мушаххассозӣ) -и мизочон – амалиёти рақамии бонкӣ ба шумор рафта, имкон медиҳад, то дар муддати кӯтоҳ муқаррар намудани мушаххасоти мизоч фосилавӣ ба анҷом расонда шавад, ки дар навбати худ, кушодани суратҳисоби бонкӣ, пешниҳоди онлайн қарзҳо, пешниҳоди қортҳои вертуалӣ (маҷозӣ) ва дигар намуд хизматрасониҳоро муяссар месозад. Яъне тавассути ин намуд хизматрасонӣ мизоч метавонад дастрасӣ ба қисми зиёди хизматрасониҳои бонкиро бидуни ташриф ба бонк амалӣ намояд.

8. Имконияти ташкили бойгонии электронӣ – ни бартарӣ бо бартари рақами 4 зич алоқаманд мебошад. Бояд қайд намуд, ки ташкил ва идораи бойгонии анъанавӣ барои ташкилотҳои қарзӣ душвории зиёдеро ба миён меорад. Якум, он ҷои махсусгардонидашударо талаб менамояд. Дуюм, бо зиёд шудани амалиётҳо ва чун натиҷа зиёд гапгони ҳуҷҷатҳо, ҳаҷми бойгонӣ сол аз сол васеътар мегардад, ки на ҳама вақт имконияти васеъ намудани он фароҳам аст. Сеюм, бинобар зиёд шудани ҳуҷҷатҳои қоғазӣ бояд шумораи кормандони бойгонӣ зиёд карда шавад. Чорум, ҳавфи пурраи аз даст додани ҳуҷҷатҳо баланд мебошад (сӯхтор, нестунобуд кардани онҳо аз тарафи кормандони ташкилоти қарзӣ, зери об мондани ҳуҷҷатҳо ва ғайра). Панҷум, дар аксари ҳолатҳо бойгонии ташкилотҳои қарзӣ дар Саридора маҳфузанд, дар баъзе ҳолатҳо дар филиалҳои минтақавӣ низ метавонанд маҳфуз бошанд. Ин маънои онро дорад, ки ҳуҷҷатҳо бояд қисман аз филиалу МХБ-ҳо (дар вақту соати муқараршуда) ҷамъоварӣ карда шуда, ба ин бойгонӣ оварда супорида шаванд. Дар ҳолате, ки ба филиал ё МХБ-и дурдаст ин ё он ҳуҷҷат лозим мешавад, он аз бойгонӣ дархост карда мешавад ва то ба ҷои лозима расонида шудани он ҳуҷҷат дар баъзе

мавридҳо (хусусан дар фасли зимистон) то як ҳафта вақт сарф мешавад. Дар сурати ташкили бойгонии электронӣ мушкилоти номбурда аз байн мераванд.

9. Чат-ботҳо. Дар низоми бонкӣ самаранокии истифодабарии чат-ботҳо пурра исботи худро пайдо кард. Тибқи таҳқиқотҳо, барномаҳои автоматикӣ дар хизматрасонии мизочон ёрӣ расонида 67% суръати онро метезонанд [155]. Тибқи пурсише, ки аз тарафи BI Intelligence гузарода шуд, ҳангоми истифодабарии мушовирҳои виртуалӣ хароҷотҳои корхона барои дастгирии мизочон 29% коҳиш меёбанд. Самаранокии баланд ҳангоми истифодабарӣ дар баҳши фурӯш ба назар мерасад. Сарфаи маблағҳо дар ташкилотҳои қарзӣ - 36% ва дар ширкатҳои суғуртавӣ - 60% ташкил медиҳад [89, с. 46]. Ба номгӯи хизматрасониҳои, ки аз тарафи чат-ботҳо пешкаш мешаванд, инҳо дохил мешаванд:

- қабул ва коркарди саволҳо аз тарафи мизочон;
- қабули шикоятҳои мизочон;
- пешниҳоди маълумот оид ба маҳсулотҳои бонкӣ ва хизматрасониҳо;
- пешниҳоди маълумотҳои муқаррарӣ ва ғайра.

10. Пуш-паёмҳо. Паст кардани хароҷотҳо ҳангоми равон намудани хабарҳо (оиди маҳсулотҳои нав, хизматрасониҳо ва дигар маълумоти муҳим) ба мизочон яке аз масъалаҳои муҳим ба ҳисоб меравад. Баъд аз пайдо шудани алоқаи мобилӣ яке аз роҳҳои расонидани маълумот ба мизочон ин смс-паёмҳо ба ҳисоб мераванд. Ин намуди расонидани хабар қулай мебошад, аммо он як камбудии ҷиддӣ дорад – нархи гарон. Агар дар ташкилоти қарзӣ шумораи зиёди мизочон бошад ва яку яқбора ба ҳамаи онҳо маълумоти (хабар) муҳим равон кардан лозим шавад, маблағи умумӣ хароҷоти калонро ташкил медиҳад. Дар ин маврид, пуш-паём, роҳи ҳалли ин мушкилӣ мебошад, ки ба ташкилоти қарзӣ бехароҷот буда, роҳи расонидани маълумот (хабар) тез ва қулай мебошад. Агар смс-паём тавассути алоқаи мобилӣ ва ба рақами мизоч равона карда шавад, пуш-паём тавасути барномаи мобилии ташкилоти қарзӣ расонида мешавад. Ин маънои онро дорад, ки ин паём танҳо ба дорандагони барномаи мобилии ташкилоти қарзӣ, ки он аз тарафи мизоч ба телефон ё компютер насб карда шудааст, расонида мешавад.

Аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамии бонкӣ барои *аҳолии* инҳоянд:

1. Осон ва кулай гаштани хизматрасониҳои бонкӣ. Сарфаи вақт ва маблағ ҳангоми истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ яке аз бартариҳои асосӣ ба ҳисоб меравад. Истифодабарии ин намуд хизматрасониҳо зарурияти ташриф ба ташкилоти қарзиро аз байн бурданд. Ин дар навбати худ, як қатор бартариҳоро барои мизочон эҷод намуд. Масалан, мизоне, ки дар давоми рӯз банд аст ва имконияти дар давоми рӯз ба ташкилоти қарзӣ омаданро надорад, акнун бе мамоният метавонанд тавассути амалиётҳои рақамии бонкӣ аз ҷои қор, ё ин ки аз хона, дилхоҳ вақту соат, амалиётҳои худро анҷом диҳанд.

2. Дастрасӣ ба маълумотҳои суръатҳисоби бонкии худ. Санҷидани тавозуни суратҳисоб, гирифтани маълумот оид ба амалиётҳо ва дигар амалиётҳо бе мушкилӣ ба мизочон дастрасанд.

3. Идоракунии суратҳисоби бонкии худ. Барномаҳои мобилии ташкилотҳои қарзӣ имконияти пурраи идоракунии суратҳисоби худро ба мизоч дастрас менамоянд. Мизочон ҳатто метавонанд дилхоҳ вақт дастрасӣ ба суратҳисоби худро ҳомӯш намоянд (дар ҳолатҳои будани шубҳаи дуздида шудани қорти бонкӣ ва ё дастрасӣ пайдо намудани нафарони бегона ба маълумотҳои қор).

4. Кэш-бек ва дигар намуди ҳавасмандгардонӣ барои мизочон. Рақобат байни ташкилотҳои қарзӣ онҳоро водор менамояд, ки ба мизочон намудҳои гуногуни ҳавасмандкуниро ҳангоми истифодаи амалиётҳои рақамии бонкӣ пешниҳод намоянд. Дар баъзе мавридҳо ҳаҷми кэш-бек барои пардохтҳои давлатӣ то 1% ва ҳангоми пардохтҳои ғайринақдӣ дар нуқтаҳои савдо аз 5 то 30% метавонад ташкил намояд.

5. Паст гардидани ҳавфи нодуруст бурдани ҳисобҳо ҳангоми пардохтҳои ҳатмӣ. Бурдани ҳисобҳо тавассути расидҳо ва дафтарҳои махсус, ки пештар ҳамаи ташкилоту идораҳои хизматрасонии коммуналӣ, фаолияти худро ба роҳ монда буданд, душвориҳои зиёдеро ба аҳоли меовард. Ҳолатҳои зиёде ба ҷашм мерасиданд, ки ба баҳсҳо оварда мерасонид. Ҳолат чунин буд, ки ҳатто баъди амалӣ намудани пардохт ба қормандони ташкилотҳои коммуналӣ, қаророти гузаронидани он дар барномаи он ташкилот набуд. Ба роҳ мондани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ин самт, душвориҳои номбурдари аз байн бурд. Акнун пардохтҳо электронӣ амалӣ шуда, рост

ба суратҳисоби корхона ворид мешаванд. Ҳамаи амалиётҳо дар барномаи бонкӣ сабт шуда, дилхоҳ вақт дастрасӣ ба ин маълумотҳо барои мизочон таъмин шудааст.

6. Баланд гардидани сатҳи саводнокии молиявии рақамии аҳоли. «Саводнокии молиявии рақамӣ аз дониستاني мафҳумҳои асосии молиявии рақамӣ иборат буда, қобилияти шахсро дар қабули қарорҳои мутавозин зимни қарқарди маҳсулоти молиявӣ дар шабакаи Интернет ва инчунин огоҳии ўро дар бораи хатарҳои молиявии рақамӣ инъикос мекунад» [151].

Бартариҳо барои субъектҳои соҳибқарӣ.

1. Зиёд гардидани шумораи харидорон. Сол аз сол шумораи нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ, ки ба ғайр аз пули нақд, инчунин имконияти ҳисоббаробаркунии ғайринақдиро, ҳангоми ҳисобҳо, ба мизочон пешниҳод мекунанд, зиёд шуда истодааст ва ин тасодуфӣ нест, чунки гурӯҳи назаррасӣ харидорон пайдо шудаанд, ки меҳонад ғайринақдӣ, тавассути қорт ва ё QR пардохтҳо амалӣ созанд. Чун натиҷа, нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ, ки ҳарду роҳи ҳисоббаробаркуниро пешниҳодкунанда, шумораи мизочон, ҳаҷми қурӯш зиёд мешавад.

2. Ташкили онлайн мағозаҳо ва дигар намуд хизматрасониҳои қосилавӣ. Амалиётҳои рақамии бонкӣ ба рушди соҳибқарӣ бевосита алоқаманд мебошад, зеро имкониятҳои васеъро барои соҳибқарон таъмин менамояд. Айни замон шумораи зиёди соҳибқарон ба ғайр аз нуқтаҳои қурӯши анъанавӣ (мағоза, нуқтаи савдо дар бозор, ресторан ва ғайра) боз иловатан нуқтаи қурӯши қосилавӣ (рақамӣ) ташкил намудаанд. Бо ёрии платформаҳои маҳсус ва шабақаҳои иҷтимоӣ соҳибқарон фаъолияти худро ба таври онлайн низ ба роҳ мондаанд, ки ин роҳи савдо ҳаҷми қурӯш, шумораи мизочон ва рақобатпазириро баланд мебардорад.

3. Истифодаи эквайринги савдо, ки ташкилотҳои қарзӣ пешниҳод менамоянд, ба субъектҳои соҳибқарӣ як қатор бартариҳо медиҳад:

- имконияти қабули пардохтҳои ғайринақдӣ (тавассути қорт ва QR рамз) аз мизочон;
- ниёз ба танга аз ҳисоби пардохтҳои ғайринақдӣ ба маротиб кам мешавад;
- имконияти дастрасӣ ба ҳисоботҳо оид ба ҳаҷми қурӯш, шумораи амалиётҳо ва ғайра;

- харочотхое, ки бо ҳамлу нақли пул вобаста аст, коҳиш меёбад;
- хавфи қалобӣ (мисол пешниҳоди пулҳои қаллобӣ) аз байн меравад.

Барои ташкилотҳои ёрирасон ва коммуналӣ бартариҳо инҳоянд:

1. Ҳаҷми ҷамъоварии маблағҳо аз ҳисоби пурра ворид гаштани онҳо ба суратҳисоб таъмин мегардад. Ҳолатҳои зиёд ба ҷашм мерасиданд, ки маблағҳои аз аҳолии ҷамъшуда ба ҳазинаи ташкилотҳои ёрирасон ё коммуналӣ ворид намегаштанд ва ё ин ки вориди нопурра сурат мегардад. Сабаби асосӣ дар машғул будани кормандони ин ташкилотҳо бо ҷамъоварии ин маблағҳо аз аҳолист. Онҳо маблағҳоро нақдӣ ҷамъ мекарданд ва хавфи сарфшавии онҳо баланд буд.

2. Коҳишёфтани ҳаҷми кормандон ва харочотҳои ба онҳо вобаста. Бо таъмини пардохтҳои ғайринақдӣ зарурият ба кормандоне, ки бо ҷамъовари пардохтҳо машғуланд, аз байн меравад.

3. Таъмини дурусти ҳисоботҳо. Истифодаи амалиётҳои рақамии бонкӣ ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо барои бехатарӣ ва таъмини маълумотҳои пурра имконият фароҳам меоранд, ки дар мавриди пайдо шудани баҳсҳо ба осонӣ роҳи ҳаллӣ худро меёбанд.

Барои давлат чунин бартариҳо ба даст оварда мешаванд:

1. Низоми андоз ва андозбандӣ бехтар кор мекунад. Рушди институтсионалии раванди рақамикунонӣ ҳамчун омили муайянкунандаи тағйирёбии механизми идоракунии андозбандӣ метавонад дар чор ҷанба ишора карда шавад [60, с. 92]:

- ба шакли рақамӣ табдилёбии пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба мақомоти андоз;
- автоматикунории назорати андоз;
- ташаққули муҳити мусоиди андоз барои ҳавасмандгардонии сармоягузорӣ ба технологияҳои рақамӣ;
- танзими андозбандии маҳсулоти рақамӣ.

2. Кам шудани сатҳи коррупсия. Аз нуқтаи назари И.Н. Ключовская ва И.Н. Тер-Аванесова, дар шароити муосир маҷмуи чораҳои муқовимат ба ҷинояткории коррупсиониро бе истифодаи технологияҳои нави иттилоотӣ тасаввур кардан

ғайриимкон аст. Маҳз технологияҳои иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ бояд барои пурра кардани маҷмуи усулҳои мавҷуда оид ба муқовимат ба коррупсия ва мусоидат ба бартарафсозии самараноки он пешбинӣ гарданд [67, с. 157].

3. Коҳишёбии хароҷоти пули нақд. Гузариш ба низоми пардохтҳои ғайринақдӣ талаботи аҳолиро ба пули нақд коҳиш дода, заруратро барои гирифтани пули нақд аз байн мебарад, ки ин дар навбати худ боиси сарфаи вақту хароҷоти иловагӣ мегардад. Ғайринақдӣ гардонидани раванди пардохтҳо аҳамияти муҳимми иқтисодӣ дошта, истифодаи воситаҳои пардохти ғайринақдӣ ҳангоми анҷом додани пардохти хизматрасониҳои давлатӣ ин равандро осон ва мувофиқ мегардонад [136]. Бояд қайд намуд, ки сол аз сол ҳаҷми пули нақд дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд шуда истодааст. Ба санаи 30 июни соли 2023 вобаста ба рушди иқтисодиёт ва афзудани даромадҳои аҳоли ҳаҷми пулҳои захиравӣ 35,1 млрд. сомонӣ ва ҳаҷми пули нақд дар муомилот 29,7 млрд. сомонино ташкил дод, ки нисбат ба ҳаҷми санаи соли гузашта мутаносибан 8,6 фоиз ва 6,8 фоиз зиёд мебошанд [108]. Зиёд шудани ҳаҷми пули нақд хароҷотҳои Бонки миллии Тоҷикистонро меафзояд. Ҳамзамон, нодуруст нигоҳдорӣ ва истифодаи пули нақд ин хароҷотҳоро боз ҳам зиёд мегардонад. Аз ин лиҳоз Бонки миллии Тоҷикистон дар Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025 чунин муайян кардааст: «рушди низоми пардохтӣ ва ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ бо роҳи қорӣ намудани технологияҳои муосири молиявии рақамӣ, ҷиҳати кам намудани ҳиссаи пули нақд дар муомилот» [18, с. 7].

4. Аҳамияти иҷтимоӣ пеш аз ҳама аз он бар меояд, ки ин намуд хизматрасониҳо ба шахсони дорои имкониятҳои маҳдуд, пиронсолон, шахсоне, ки муваққатан ба ташкилотҳои қарзӣ ташриф оварда наметавонанд (аз сабаби беморӣ), дастрасӣ ба амалиётҳои рақамии бонкӣ дар шароити муосир, таъмин менамояд. Акнун шахсони дорои имкониятҳои маҳдуд метавонанд бе ёрии шахсони сеюм амалиётҳоро анҷом диҳанд. Ин дар навбати худ, баланд бардоштани беҳатарии иттилоотии маълумотҳои шахсӣ, коҳиш ёфтани сатҳи қаллобӣ ва суръатҳисоби худро пурра идора кардани табақаи иҷтимоии осеббразирӣ аҳолиро муяссар месозад. «Тибқи иттилои Агенти суғуртаи иҷтимоӣ ва нафақаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

то 1 апрели соли 2022 дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шумораи маъюбон 154 ҳазору 459 нафарро ташкил медиҳад, ки аз ин шумора 16 ҳазору 981 нафарашон ба гурӯҳи-I, 76 ҳазору 160 нафарашон ба гурӯҳи-II, 33 ҳазору 379 нафарашон ба гурӯҳи III дохил мешаванд. Теъдоди маъюбони то 18-сола 31 ҳазору 939 нафарро ташкил медиҳад» [134]. Аз маълумотҳои оварда шуда бар меояд, ки қисми назаррасӣ аҳоли аз хизматрасониҳои анъанавии бонкӣ барканоранд. Ки чунин ҳолат набояд аз ин пас муқаррарӣ бошад. Албата, ин табақаи аҳоли бояд аз тарафи давлат, ташкилотҳои қарзӣ ва ҳамаи тарафҳое, ки бевосита манфиатдоранд, омӯзонида шаванд. Ин раванд, дар Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чун яке аз самтҳои муҳимтарин арзёбӣ шудааст: «Бо мақсади баланд бардоштани саводнокии рақамии аҳоли, мақомоти иҷроияи маҳаллӣ дар асоси доимӣ таълим ва бозомӯзии аҳолиро, аз ҷумла табақаҳои осебпазири аҳоли: занон, нафақахӯрон, бекорон, муҳочирон ва маъюбонро ҷиҳати фарогирии малақаҳои рақамӣ амалӣ менамоянд. Ин барои таъсис ва пур кардани ҷойҳои нави корӣ дар соҳаи иқтисоди рақамӣ ва тақсимои одилонаи дивидендҳои он муҳим аст» [10].

Бояд қайд намуд, ки равандҳои рақамикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир вусъат ёфта истодааст. Қабули барномаю консепсияҳои давлатӣ, ки ба онҳо дохил мешаванд, инҳоянд: Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон; Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025; Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026 ва ташкили сохтори алоҳида - Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар байни ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт низоми бонкӣ пешсаф мебошад. «Ба низоми бонкӣ тағйироти доимӣ хосанд: он барои таъсири беруна кушода аст, қодир аст маълумотро аз муҳити беруна ҷамъ кунад, онро коркард кунад ва омӯзад. Сохтори институтсионалии низоми бонкӣ, ки дар шаклҳои гуногун, ба монанди санадҳои қонунгузорӣ ва меъёрӣ, схемаҳои расмӣ ва ғайрирасмӣ ҳамкорӣ амалӣ карда мешавад, тағйирёбанда буда, доимо шакливазкунанда мебошад. Аз ин рӯ, низоми бонкӣ яке аз соҳаҳои иқтисодиёт

мебошад, ки дар он технологияҳои нав ғаёлона истифода мешаванд. Аз як тараф, низоми бонкӣ технологияҳои нави рақамиро истифода мебарад ва аз тарафи дигар, таҷаббускори чунин навоариҳо мебошад» [46, с. 6].

Зимни ноил шудани низоми бонкӣ ба натиҷаҳои назаррас дар масъалаи рақамикунонӣ мушкилиҳое зиёд вучуд доранд, ки бояд дастаҷамъона роҳи ҳалли ҳудро ёбанд. Пеш аз ҳама чунин тадбирҳо бояд амалӣ шаванд [3]:

- мукамалгардонии заминаи техникаи технологияи хизматрасониҳои бонкӣ дар кишвар, бахусус дар ноҳияҳои дурдаст;
- баланд бардоштани маърифати молиявии аҳоли, аз ҷумла аҳолии минтақаҳои дурдасти кишвар оид ба истифодаи хизматрасониҳои электронии низоми бонкӣ, тақмили стратегияи фарогирии молиявӣ;
- таҳия ва татбиқи барномаҳои молиявии муосир оид ба содагардонии раванди иҷрои амалиёт дар низоми бонкӣ;
- рушди хизматрасониҳои молиявии рақамӣ;
- таъсиси маркази ҳамохангсозии савдои электронӣ бо низоми бонкӣ;
- ба таври назаррас зиёд намудани ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ бо истифода аз воситаҳои электронии пардохтӣ;
- тақвият бахшидани корҳои фаҳмондадиҳӣ ва омӯзишӣ дар самти ислоҳоти татбиқшуда ва баланд бардоштани саводнокии рақамии истифодабарандагони хизматрасониҳои бонкӣ.

Ташкилотҳои қарзие, ки аз равандҳои рақамикунонӣ ақиб мемонанд, ба душвориҳои зиёде рӯ ба рӯ мешаванд. Пеш аз ҳама, рақобатпазирӣ коста гашта, нархи хизматрасониҳо дар сатҳи баланд боқӣ мемонанд. Дуюм, ҳавфи аз даст додани қисми мизочон, дар оянда пурра аз даст додани мизочон вучуд дорад, ки инро ташкилотҳои қарзӣ бояд ба назар гиранд. Сеюм, кадрҳои роҳбарикунандаи ташкилотҳои қарзӣ бояд ба равандҳои рақамикунонӣ, дуруст баҳо дода тавонистани ин равандҳо мутобиқ бошанд. Чорум, сатҳи имкониятҳои молиявии ташкилотҳои қарзӣ ба гузариши рақамӣ бояд басанда бошад.

Ҳамин тариқ, аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар шароити муосир, аз ҳадафҳои он аён гашта, пеш аз ҳама, ба баланд бардоштани самаранокии

фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ равона карда шудааст. Коҳиш додани нархи амалиётҳо аз ҳисоби гузариш ба амалиётҳои рақамӣ, сарфаи вақт, баланд бардоштани самаранокии кормандони ташкилотҳои қарзӣ, ҳамзамон, баланд бардоштани сифати хизматрасониҳо – ин аст рӯйхати нопураи аҳамияти иқтисодии амалиётҳои рақамии бонкӣ. Ба он метавон илова намуд, болоравии рақобатпазирӣ аз ҳисоби технологияҳои муосир, ҷалби мизочони нав, ки намероҳанд вақти худро барои ташриф ба ташкилоти қарзӣ сарф кунанд.

Аҳамияти иҷтимоӣ дар он ифода мегардад, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ масъалаҳои иҷтимоии аҳолиро дар доираи имкониятҳои худ ҳал менамояд. Акнун шахсони дорои имкониятҳои маҳдуд, пиронсолон, шахсоне, ки муваққатан ба ташкилотҳои қарзӣ ташриф оварда наметавонанд (бинобар беморӣ) дастрасӣ ба хизматрасониҳои рақамии бонкиро пайдо карданд.

Бояд қайд намуд, ки новобаста ба бартариҳои зиёде, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ дорои мебошанд, ин маънои онро надорад, ки нуқтаҳои (филиалу марказҳои хизматрасонӣ) ташкилотҳои қарзӣ аз байн мераванд. Қисми зиёди аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, то ҳол шахсан ба ташкилотҳои қарзӣ ташриф меоранд. Яқинан, ҳиссаи онҳо сол аз сол кам мешавад, вале ба фикри мо, пурра аз байн намеравад, зеро дар ҳар давраи замон мизочоне ёфт мешаванд, ки ба ғайр аз хизматрасониҳои бонкӣ, барои онҳо боз муоширати «зинда» аҳамияти калон дорад.

Ҳамин тариқ, бо назардошти ин омилҳо, ташкилотҳои қарзӣ бояд фаъолияти худро дар ҳарду самт (онлайн ва оффлайн) пурзӯр намоянд.

1.3. Таҷрибаи хориҷии рушд ва танзими амалиётҳои рақамии бонкӣ

Равандҳои глобалии трансформатсияи рақамӣ пайваستا суръат гирифта, соҳаҳои ҳарчи бештари нав ба нави фаъолияти инсониро фаро мегиранд. Технологияҳои нави «рахнашаванда» низ бо суръати баланд инкишоф меёбанд, ки истифодаи дурусти онҳо рақобатпазирӣ миллиро дар асри XXI муайян мекунад. Тағйири парадигма дар трансформатсияи рақамӣ ба назар мерасад: агар қаблан

кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон трансформатсияи рақамиро дар доираи соҳаҳои алоҳида баррасӣ мекарданд, имрӯз иқтисодиёти миллии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон комилан ба рақамикунонии тамоми соҳаҳо мегузаранд. Ин падидаи нав заминаи раванди рақамисозии Ҷумҳурии Тоҷикистонро ташкил хоҳад дод [10, с. 2].

Гузариш ба иқтисоди рақамӣ дигаргуниҳои куллиро талаб менамояд. Дар ин раванд бояд ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт ва аз ҳама муҳим, сохторҳои давлатӣ ҳамчун иштирокчиёни асосӣ иштирок намоянд. Бе рақамикунонии маълумотҳо, хусусан, маълумотҳое, ки сохторҳои давлатӣ ҷамъоварӣ ва ё пешниҳод мекунанд, сохтани иқтисоди рақамӣ ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, ба фикро мо, давлат бояд «локомотиви» асосӣ бошад.

Чӣ тавре, ки дар параграфҳои гузашта қайд намуда будем, низоми бонкӣ яке аз пешқадамтарин соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дар масъалаҳои рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад. Аммо бояд, қайд намоем, ки низоми бонкӣ соҳаи худмухтори иқтисодиёт нест ва бе рушди ин равандҳо дар дигар соҳаҳои иқтисодиёт ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳ ғайриимкон аст.

Бо назардошти он, ки низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар раванди гузариш ба рақамикунонӣ дар марҳилаи аввал мебошад, омӯзиши таҷрибаи хориҷӣ, ки дар ин масъала ба натиҷаҳои назаррас ноил шудаанд, бамаврид мебошад.

Ҳаногоми омӯзиши таҷрибаи дигар мамлакатҳо бояд, пеш аз ҳама, мутобиқгардонии он, имконияти (пурра ё қисман) истифодабарии он дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ба назар гирифта шавад. Танҳо дар ин ҳолат пешниҳодҳои мушаххас оид ба истифодабарии таҷрибаи беруна дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистонро асоснок кардан мумкин аст. Аз ин лиҳоз баъди омӯзиши таҷрибаи чандин давлатҳо ба хулосае омадем, ки таҷрибаи мамлакати ҳамсоя, чун Ҷумҳурии Қазоқистон ва шароити стратегии кишварамон – Федератсияи Россия дар шароити имрӯзаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, истифодаи дурусти он метавонад масъалаи рақамикунонии низоми бонкӣ ва умуман иқтисоди миллиро дар сатҳи сифатан баланд қарор диҳад.

Шояд саволе ба миён ояд, ки барои чӣ таҷрибаи ИМА ва мамлакатҳои Иттиҳоди Аврупо ҳамчун объекти таҳқиқоти ин параграф интихоб нашуд? Сабаб дар он аст, ки

сохтории иқтисодиёт, шароити бозор, қонунгузорӣ ва сатҳи рушди иқтисодии ИМА ва Иттиҳоди Аврупо (ИА) аз мо куллан фарқ намуда, самаранокии истифодабарии ин таҷрибаро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб ки аз байн мебарад. Тавре қайд намудем, мақсади мо ҳангоми интиҳоб он буд, ки бояд чунон таҷрибаҳои омӯзем, ки истифодабарии он ба шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон то ҳадди аксар мутобиқ карда шавад.

Таҷрибаи **Ҷумҳурии Қазоқистон**. Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки натиҷаҳои назаррас, ки ба онҳо Қазоқистон ноил гардид, қобили эътироф, таваҷҷуҳ ва омӯзиши чуқур мебошанд.

Равандҳои рақамикунонӣ дар Қазоқистон, расман аз соли 2006 оғоз гардид. То ба имрӯз як қатор барномаҳои давлатӣ, ки баҳри рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт равона карда шудаанд, қабул карда шуда, амалӣ шуда истодаанд. Байни онҳо, меҳостер якҷанд барномаро, ҳамчун намуна пешниҳод намоем.

1. Барномаи давлатии «Қазоқистони иттилоотӣ - 2020» [10, с. 2], ки соли 2013 бо Фармони Призеденти Ҷумҳурии Қазоқистон қабул карда шуда буд, пеш аз ҳама ҳадафҳои, ки осон гардидани дастрасӣ ба иттилоот ва хизматрасониҳои давлатиро пешбинӣ менамуд. Ҳамзамон, он ба болобарии сатҳи менеҷменти давлатӣ, сифатан беҳтар намудани дастрасӣ ба инфраструктураи иттилоотӣ ва рушди ҷамъият дар масъалаҳои иқтисодӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангӣ равона карда шудааст.

2. Барномаи давлатии «Қазоқистони рақамӣ» яке аз барномаҳои, ки ба рушди иқтисоди рақамӣ тақдирӣ бахшид. Барнома аз соли 2018 то соли 2022 амал намуда, мақсади асосиаш беҳтар намудани некуаҳволии аҳоли ва иқтисодиёт аз ҳисоби самаранок истифодабарии технологияҳои рақамӣ, яъне сохтани иқтисоди рақамӣ иборат буд. Барномаи давлатӣ аз 5 қисми асосӣ иборат буда, инҳоро дарбар мегирад [10, с. 2]:

- «Рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт» – таъдил додани бахшҳои анъанавии иқтисодиёт бо истифода аз технологияҳои пешрафта, ки ҳосилнокии меҳнатро баланд мебардорад ва боиси афзоиши сармоя мегардад.

- «Гузариш ба давлати рақамӣ» – рақамикунонии мақомоти давлатӣ, кам кардани гардиши ҳуҷҷатҳои қоғазӣ, ҷалби шаҳрвандон ба идоракунии давлат.

- «Татбиқи Роҳи абрешими рақамӣ» – рушди инфрасохтори баландсуръат ва бехатар барои интиқол, нигоҳдорӣ ва коркарди маълумот.

- «Рушди сармояи инсонӣ» - таъсиси чомеаи созанда барои гузариш ба воқеияти нав – иқтисоди дониш.

- «Ташаккули экосистемаи инноватсионӣ» - фароҳам овардани шароит барои рушди соҳибкории технологӣ ва робитаҳои мустаҳкам байни соҳибкорӣ, илм ва давлат.

Барои татбиқи Барномаи мазкур аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Қазоқистон нақша-чорабиниҳои зарурӣ пешбинӣ шудааст, ки асоси онҳо ин пеш аз ҳама рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ ва чун натиҷа ба вуҷуд овардани инфрасохтор барои «ҳукумати рақамӣ» ба шумор меравад. Ҳамин тариқ, иҷроиши барномаҳои мазкур ба Ҷумҳурии Қазоқистон имконият дод, то муносибати аҳоли ва инчунин мақомотҳои давлатиро барои анҷом додани хизматрасониҳо куллан иваз намояд.

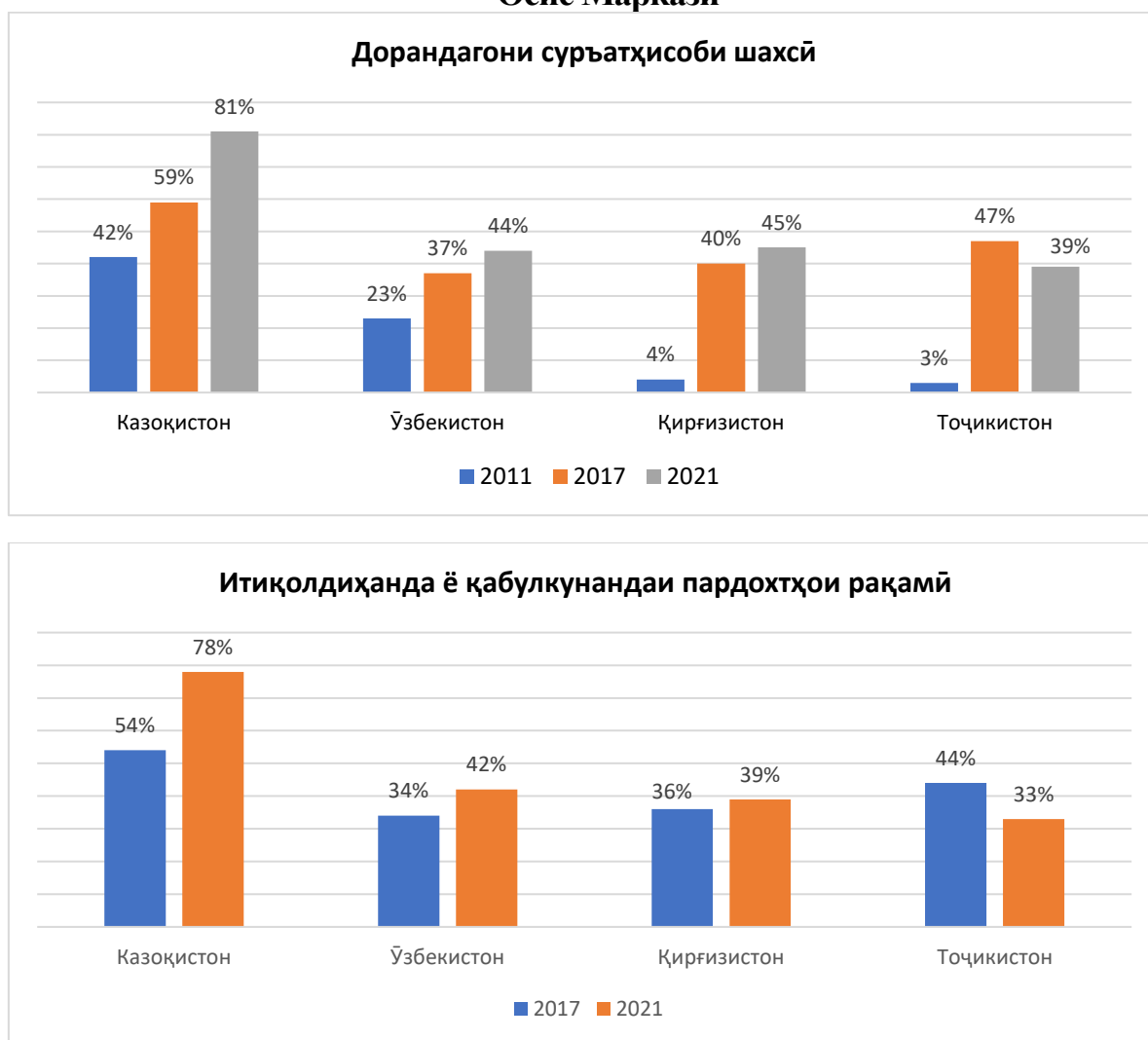
«Айни замон сатҳи пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ тариқи онлайн ба 93 фоиз расида, то соли 2025 ба 100 фоиз расонидани он дар назар аст. Қазоқистон дар рейтинги ҳукумати электронии СММ дар соли 2022 ҷои 28-умро ишғол намуда, шумораи сокинон - истифодабарандагони фаъоли бонкҳои мобилӣ ба 86% баробар шудааст» [153]: Имрӯз аз шумораи умумии хизматрасониҳои давлатӣ, ки аз тарафи мақомоти қорҳои дохилии Қазоқистон анҷом дода мешавад – 95 фоизи онҳо тариқи фосилавӣ (онлайн) амалӣ карда мешаванд. Ба ин хизматрасониҳо, ҳамзамон, бақайдгирии нақлиёт, амалиётҳои ҳуриду-фурӯши онҳо, интиҳоби рақамҳои давлатӣ барои нақлиёт ва дастрас намудани онҳо то хонаи ронанда, тайёр намудани раводидҳои яккартаи инфиродӣ ва барои фаъолияти соҳибкорӣ барои шаҳрвандони хориҷӣ ва ғайра дохил мешаванд. Дар натиҷа хизматрасониҳои давлатии Вазорати қорҳои дохилӣ дар формати рақамӣ барои аҳоли хеле дастрас гардида, муҳлати пешниҳоди онҳо то ҳадди имкон кам карда шуд, робита бо шаҳрвандон ба маротиб коҳиш ёфта, хавфҳои маъмурӣ ва коррупсионӣ бартараф карда шуданд [153].

Агар дар бораи рақамикунонии низоми бонкӣ ва маҳсулоту хизматрасониҳои он суҳан ронем, Ҷумҳурии Қазоқистон ба натиҷаҳои назаррас ноил шудааст. Ҳамчун

мисол метавон «Kaspi Bank» - ро овард, ки он аз рӯйи рақамикунонӣ байни бонкҳои Қазоқистон ҷои аввалро ишғол намуда, ҳамчун яке аз ширкатҳои қиматтарини ин мамлакат ба шумор меравад. Дигар бонке, ки ба натиҷаҳои назаррас оид ба рақамикунонии маҳсулотҳои худ расидааст, ин «Халык Банк» мебошад, ки калонтарин бонк дар низоми бонкии Ҷумҳурии Қазоқистон ба ҳисоб меравад. Ҳамзамон, Freedom Finance Bank, ипотекаи рақамиро коркард ва ба мизочон пешниҳод намудааст, ки моҳияти ин маҳсулот дар он аст, ки зарурияти ба бонк омадани мизоч аз байн рафта, ҳамаи амлиётҳо тариқи онлайн амалӣ мешаванд.

Умуман сатҳи рақамикунонии маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон нисбат ба мамлакатҳои Осиё Марказӣ зиёд буда, аз рӯйи баъзе нишондиҳандаҳо то 2 маротиба фарқ мекунанд (ниг. ба расми 1.3.1) [141].

Диаграммаи 1.1. - Рушди баъзе нишондиҳандаҳои амалиётҳои рақамӣ дар Осиё Марказӣ*

*Сарчашма: [45]

Таҳлили маълумоти дар диаграммаи 1.1. овардашуда аз он гувоҳӣ медиҳад, ки Ҷумҳурии Қазоқистон аз рӯйи нишондиҳандаҳои таҳлилшаванда, аз мамлакатҳои ҳамсоя пешсаф буда, рушди устуворро нишон медиҳад. Агар Ҷумҳурии Тоҷикистонро ба Ҷумҳурии Қазоқистон муқоиса намоем, онгоҳ чунин нишондиҳандаҳоро ба даст меорем: шумораи аҳолие, ки сураҷҳисоби бонкӣ доранд (дар соли 2021) зиёда аз 2 маротиба фарқ мекунад, яъне нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Қазоқистон зиётар мебошанд. Чунин ҳолат дар дигар нишондиҳандаҳое, ки дар расм оварда шудаанд, ба назар мерасад.

Дар Қазоқистон барномаи «Қазоқистони рақамӣ» амалӣ карда мешавад. Ин иқдомро ҳукумати кишвар пешниҳод кардааст. Барнома бояд дар чор самти асосии калидӣ амалӣ шавад. Самти якум— ин ташкили «Роҳи абрешими рақамӣ», ки он бояд барои рушди инфрасохтори рақамӣ замимаи муносиб тайёр намояд. Самти дуюм, баланд бардоштани сатҳи огоҳии субъектҳои соҳибкорӣ ва дигар соҳаҳо барои баланд бардоштани рақобатпазирӣ. Сеюм, ташкили ҳукумати рақамӣ тавассути низомҳои такмилёфтаи ҳукумати электронӣ ва мобилӣ. Тадбирҳои мазкур бояд ҳукуматро ба аҳоли наздиктар ва ғайрифаъолиро шаффофтар кунад. Дикқати калон ба хизматрасониҳои давлатӣ дода мешавад. Чорум, ҳадафи ин барнома фароҳам овардани имкони ташкили чунин ҷомеае, ки ба тамоюлҳои нав ва дигаргуншавӣ тобовар бошад; дар навбати худ, ин ба рушди малакаҳои зарурӣ барои иқтисодидиёи рақамӣ замимаи устувор мегузорад, ки ин дар навбати худ, ба рушди равандҳои омӯзиш дар ҳама сатҳҳои ҷомеа ва баланд бардоштани саводнокии рақамӣ оварда мерасонад [115].

Омӯзиш ва татбиқи таҷрибаи Ҷумҳурии Қазоқистон барои Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳояд муҳим мебошад. Он як бори дигар собит намуд, ки ҳангоми дуруст ва самаранок истифодабарии инфрасохтор ва иттилоот давлат метавонад куллан равандҳоро дар ҳамаи соҳаҳо иваз намояд. Таҷрибаи Қазоқистон кушоду равшан нишон дод, ки роҳи ҳалли рақамикунони ҳамаи соҳаҳо ва дар ин замина сифатан баланд бардоштани хизматрасонӣ ба аҳоли, осонгардони муносибати давлат ва аҳоли, ки ба рушди иқтисодиёт ва коҳиш додани сатҳи коррупсия оварда мерасонад, вучуд дорад.

Ҳамгирой ва ҳамкориҳои судманд байни мақомоти давлатӣ ва бахшҳои иқтисодиёт имконият дод, ки низоме барпо шавад, ки он ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёро иҷтимоиро дар бар мегирад.

Низомии бонкии Ҷумҳурии Қазоқистон аз ин ҳамгиройӣ бурди калон кард. Барои мисол метавон равандиҳои кушодани суратҳисоб, пешниҳоди қарз, қабули депозит ва пешниҳоди қарзҳои бонкиро овард, ки ин намуди хизматрасониҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз асоситарин барои бонкҳо ба ҳисоб мераванд.

Пеш аз ҳама, бояд қайд намоем, ки дар Ҷумҳурии Қазоқистон, дар қатори шиноснома, рақами мушаххаси шахсӣ ҳуҷҷати муҳим ба ҳисоб меравад (дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин ҳуҷҷат – рақами мушаххаси андозсупоранда мебошад). Бояд қайд кунем, ки ин ҳуҷҷат барои аҳоли аз тарафи Марказҳои хизматрасонии аҳоли анҷом дода мешавад. Умуман қариб ҳамаи хизматрасониҳои давлатӣ барои аҳоли дар чунин Марказҳо анҷом дода мешаванд, ки ба фикри мо, ниҳоят қулай ва аз нигоҳи паст намудани сатҳи коррупсия дуруст мебошад. Барои аҳоли лозим нест аз як Вазорат, Кумита ё мақомоти давлатӣ ба дигараш аз пушти ҳуҷҷати лозима саргардон шавад. Ҳамаи хизматрасонӣ дар як бино (дар як ҷой) ва аксарияти ин хизматрасониҳо тавассути онлайн амалӣ мегарданд. Ба фикри мо, Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз барои расидан ба чунин натиҷа бояд кӯшиш намояд.

Баъд аз ба даст овардани чунин рақам маълумоти мизоч дар низомии иттилоотӣ пайдо мешавад, ки ташкилотҳои қарзӣ ба ин низом пайваست мебошанд. Дар натиҷа, ба ташкилотҳои қарзӣ ҳамаи маълумоти шахсӣ дар бораи мизоч дастрас мешавад. Ин ба ташкилотҳои қарзӣ чӣ медиҳад? – Пеш аз ҳама, қори онҳо ба маротиб кам шуда, вақти хизматрасонӣ ба мизочон камтар сарф мешавад ва чун натиҷа самаранокии қори ташкилотҳои қарзӣ баланд мешавад. Дуюм, маълумоти шахсии мизочон, яъне маълумот дар бораи андозҳо, пардохтҳои давлатӣ ва дигар намуд баълумотҳо дарстрас мешаванд, ки барои таҳлили мизоч кӯмак мерасонанд. Мисол, ҳангоми *пешниҳоди қарз* ташкилотҳои қарзӣ бо истифода аз низомии иттилоотии ягона метавонанд таҳлили молиявии мизочро дар муддати чанд дақиқа ҳисоб намуда қарори пешниҳод ё рад намудани қарзро қабул намоянд. Дигар мисол, кушодани *суратҳисоби бонкӣ* – дар ин мисол низ маълум аст, ки ташкилоти қарзӣ бо истифода

аз низоми иттилоотӣ, танҳо бо шиноснома ва рақами мушаххаси шахсӣ ба тамоми маълумоти шахсии мизоч дастрасӣ пайдо намуда, ин маълумот бо таври автоматикӣ дар барномаи бонкии ташкилоти қарзӣ пайдо шуда, вақти кушодани суръатҳисобро ба маротиб кам мекунад. Чун идома, баъди кушодани суръатҳисоб ба даст овардани *корти бонкӣ* ягон мушкилотро эҷод наменамояд. Ин раванд ҳам автоматикӣ анҷом ёфта, ба мизоч корт дар давоми чанд дақиқа пешкаш карда мешавад. Ва охири мисол ин кушодани *суръатҳисоби депозитӣ* буда, он низ бо раванди кушодани суръатҳисоби бонкӣ вобаста буда, автоматикӣ анҷом дода мешавад. Мизоч танҳо суръатҳисоби депозитии худро пур мекунад.

Ҳамин тариқ, муносибати, пеш аз ҳама, ҳукумат ба равандҳои рақамикунонӣ, ба фикри мо, омилҳои асосии рушд ва дастовардҳои Ҷумҳурии Қазоқистон дар ин самт мебошад. Муносибати ҷиддӣ ва амалҳои мушаххас аз тарафи давлат имкониятҳои васеъро ҳам ба аҳоли, ба иқтисодиёт ва ба қори мақомотҳои давлатӣ фароҳам овард. Ташкили Вазорати рушди рақамӣ, инноватсия ва саноати аэроқайҳонии Ҷумҳурии Қазоқистон ҳадафи саривақтӣ ва тавре вақт нишон дод, самаранок ба ҳисоб меравад. Маҳз ба дӯши ин вазорат масъалаҳои ташаккул ва иҷроиши сиёсати давлат дар рушди рақамии мамлакат воғузор карда шудааст. Ба ғайр аз ин, вазорат бо масъалаҳои рушди инноватсия, пешбурди лоиҳаи давлатӣ, ки бо рақамикунонӣ дар бахши саноат, аэроқайҳонот, беҳатарии иттилоотӣ ва инчунин рушди ҳукумати электронӣ, машғул мебошад.

Лоиҳаи, ки ҷолиби диққат мебошад ин – Ҳукумати электронӣ мебошад. Ҳукумати электронӣ механизми ягонаи ҳамкории давлат ва шаҳрвандон, инчунин мақомоти давлатӣ бо ҳамдигар мебошад, ки мувофиқати онҳо тавассути технологияҳои иттилоотӣ таъмин карда мешавад. Маҳз ҳамин механизм имкон дод, ки навбатҳо ба мақомоти давлатӣ қоҳиш дода шаванд ва гирифтани маълумотномаҳо, шаҳодатномаҳо, ҳуҷжатҳои иҷозатдиҳӣ ва ғайра осонтар ва зудтар амалӣ шаванд. Таъсиси ҳукумати электронӣ барои самараноктар, кушода ва дастрас кардани қори мақомот барои шаҳрвандон зарур буд. Пештар ҳар як мақоми давлатӣ «алоҳида зиндагии худро пеш мебурд» ва бо дигар мақоматҳо чандон тамос надошт, шаҳрвандон маҷбур буданд, ки барои қамъоварии ҳама гуна маълумотномаҳо,

тасдиқҳо ва дигар ҳуҷҷатҳо ба шумораи зиёди мақомотҳо мурочиат намоянд. Бо шуруъ намудани фаъолияти ҳукумати электронӣ ин мушкилотҳо аз байн рафтанд [101].

Омиле дигаре, ки ба рушди рақамикунонӣ дар Ҷумҳурии Қазоқистон таъсири мусбӣ расонид, ба фикри мо ин ташкили «Astana Hub» (Астана Хаб) – калонтарин технопарки байналмиллалӣ барои IT-стартапҳо дар Осиё Марказӣ мебошад. Астана Хаб соли 2018 таъсис ёфта мақсади асосиаш ин рушди ширкатҳои ватанӣ ва хориҷии технологӣ ба ҳисоб меравад. Имрӯз, ҳадафи стратегии Астана Хаб ин коркарди лоиҳаҳои инноватсионии технологияҳои иттилотӣ, ташкил ва дастгирии ширкатҳои технологияҳои иттилотӣ ва ҷалби мутахассисони технологияҳои иттилотӣ аз тамоми дунёст [101].

Расидан ба ҳадафҳои стратегӣ аз тарафи Астана Хаб, пеш аз аз ҳама, бо сиёсати пешгирифти давлат ва дастгирии он алоқаманд аст. Бояд қайд намоем, ки резидентони Астана Хаб имтиёзҳои калони андозӣ доранд.

Ба онҳо дохил мешаванд [102]:

1. Андоз аз даромадҳои корпоративӣ;
2. Андоз аз арзиши иловашуда;
3. Андоз аз арзиши иловашуда барои воридоти маҳсулотҳои муаяншуда;
4. Андоз аз арзиши иловашуда ҳангоми харидории хизматрасониҳо аз ғайррезидентон;
5. Андоз аз даромадҳои шахсӣ, ки аз тарафи иштирокчиҳои Технопарк бояд падохт шавад;
6. Андоз аз роялти;
7. Андоз аз зиёдшавии нарх (-и бизнес);
8. Андоз аз даромади ғайррезидент аз сарчашмаҳо дар Ҷумҳурии Қазоқистон;
9. Андоз аз дивидендҳои ғайррезидентон;
10. Андоzi иҷтимоӣ.

Ба ғайр аз ин, барои мутахассисони хориҷӣ гирифтани раводиди корӣ бо усули осонгардида ба муддати то 5 сол пешбинӣ шудааст. Илова бар ин, квотаҳо барои ҷалби мутахассисони хориҷӣ бемаҳдуд мебошад.

Ҳамин тариқ, омӯзиши таҷрибаи Ҷумҳурии Қазоқистон собит намуд, ки рушди рақамикунонии давлат ва пеш аз ҳама, бахшҳои иқтисодию-иҷтимоӣ масъалаи стратегӣ буда, ба фикри мо, бояд ҳамчун ҳадафи панҷуми стратегияи давлат қабул шавад. Бе рушди технологӣ ва рақамикунонии тамоми бахшҳои иқтисодиёт ва дигар соҳаҳои асосӣ таъмин намудани иқтисодиёти рақобатпазир ғайриимкон аст.

Таҷрибаи Федератсия Россия. Федератсия Россия дар аввалҳои солҳои 90-уми асри XX аввалин тадбириҳои гузариш ба рақамикунонии иқтисодиётро андешида буд.

Соли 1994 кумитаи Роскоминформ таъсис дода мешавад, ки яке аз вазифаҳои он гузаронидани экспертизаи давлатии иттилоот, низомҳо ва шабакаҳои иттилоотӣ-ҳисоббарорӣ, базаи маълумотҳо ва бонкҳои маълумот (ба истиснои низомҳои махсус ва муҳофизатшаванда), инчунин таъмини назорати давлатӣ ба ташкил ва истифодаи онҳо мебошад [22].

Соли 1995 қонуни федерали «Дар бораи иттилоот, информатизатсия ва ҳифзи иттилоот» [26] қабул гашт. Худи ҳамон сол «Консепсияи ташакул ва рушди фазои ягонаи иттилоотӣ» [11] ба имзо расид. Соли 2002 Барномаи федералии рақамӣ «Россияи электронӣ» [27] ба кори худ оғоз намуд. Сипас соли 2011 Барномаи давлатии «Чамбияти иттилоотӣ» [4] ва соли 2017 Лоиҳаи миллии «Иқтисодиёти рақамии Федератсияи Россия» қабул гашта, ҳадафи асосии онҳо ин гузариш ва равандҳои рақамикунонии тамоми соҳаҳои иқтисодию-иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва бехатарӣ мебошад.

Ба равандҳои рақамикунонӣ фармонҳои Президенти Федератсия Россия «Дар бораи ҳадафҳои миллии рушди Россия то давраи соли 2030» [23] ва «Дар бораи Стратегияи рушди чамбияти иттилоотии Федератсия Россия барои солҳои 2017-2030» [24] тақони ҷидди бахшиданд. Ҳадаф аз қабули ин фармонҳо, пеш аз ҳама, ворид намудани технологияҳои муосир ва рақамикунонӣ дар сатҳи мақомотҳои давлатӣ буд. Илова бар ин соли 2017 аз тарафи Маркази тадқиқоти стратегӣ ғояи «Давлат ҳамчун платформа» - трансформатсияи идоракунии давлатӣ бо истифода аз имкониятҳои технологияҳои навро пешниҳод кард [143]. Ин ғоя на танҳо истифодаи технологияҳои нав, балки оптимизатсияи дастгоҳи давлатиро низ дар бар мегирифт.

Ин дар навбати худ, имкон медиҳад, то қарорҳо зуд қабул карда шаванд, зеро миёнаравҳо дар шакли сохторҳои гуногуни давлатӣ аз байн мераванд ва ҷараёни ҳуҷҷатҳо дар шакли коғазӣ кам карда мешавад. Яке аз афзалиятҳо ба даст овардани малака ва донишҳои рақамӣ барои хизматчиёни давлатӣ ва дарки онҳо дар бораи имкониятҳои, ки технологияҳои иттилоотӣ ба онҳо медиҳад, ба шумор меравад [75, с. 257].

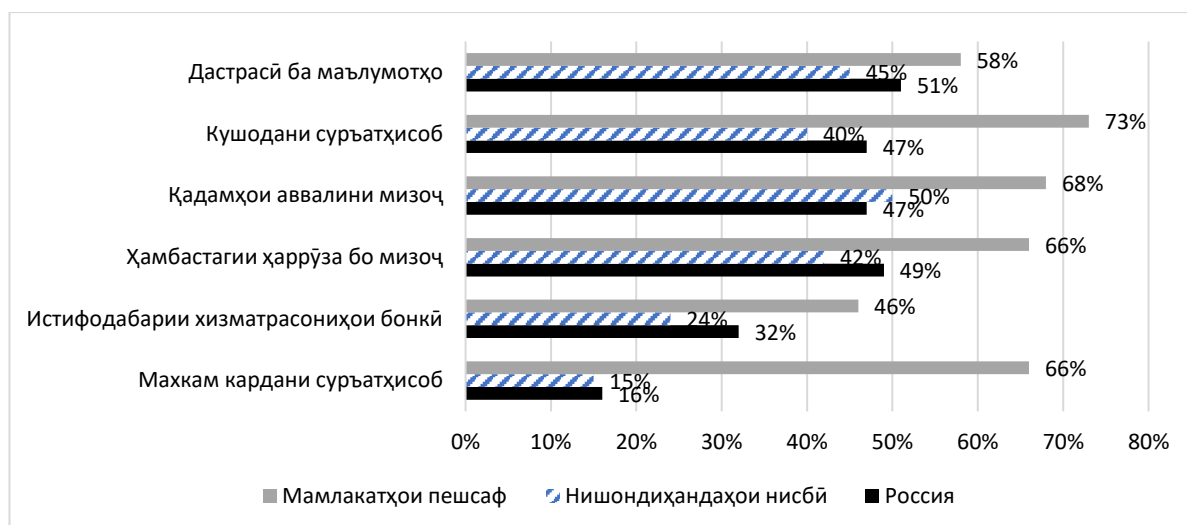
Ҳамаи тадбирҳои амалигашта, бе шубҳа, ба низоми бонкии Федератсия Россия тақони ҷиддӣ бахшид. Пеш аз ҳама, рақимикунонӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имкониятҳои навро фароҳам овард. Сифати хизматрасониҳо беҳтар шуда, қисми онҳо ба низоми автоматикунонӣ гузашта, аз вобастагӣ ба кормандон озод шуданд. Сухан, пеш аз ҳама, дар бораи чат-ботҳо ва қисман хизматрасонии маркази зангҳо меравад. Айни замон аксарияти бонкҳои Федератсия Россия дар ғайолияти худ чунин хизматрасониҳоро ба низомҳои автоматитизатсияшуда, ки бо речаи 24/7 ғайолият мекунанд, таҳвил додаанд.

Ҳамагӣ панҷ сол пеш зери мафҳуми рақамикунонии хизматрасониҳо – дастрасӣ ба онҳо аз компютерро дошт, аммо имрӯз тақрибан 80-90% -и истифодабарандагон ба барномаҳои бонкӣ аз дастгоҳҳои худ бидуни истифодаи компютер дастрасӣ пайдо мекунанд. Аз интернет ва замимаҳои мобилӣ тақрибан 94% -и аҳолии Федератсия Россия ғайолана истифода мебаранд ва 70% -и шаҳрвандони кишвар омодаанд, ки маблағҳои худро онлайн идора кунанд. Ҳиссаи муштарӣёне, ки аз хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ дар Россия истифода мебаранд, тақрибан 55-70% -ро ташкил медиҳанд. Барои бозорҳои молиявии мутараққӣ ин нишондиҳанда 60-90% -ро ташкил дода, дар бозорҳои кишварҳои рӯ ба тараққӣ ба 20-40% баробар мебошад [78, с. 164].

Ба натиҷаҳои назаррас нигоҳ накарда, бояд қайд намоем, ки низоми бонкии Федератсия Россия дар масъалаҳои рақамикунонӣ (ниг. ба диаграммаи 1.2). аз пешсафон ақибмонӣ дорад. Аз тарафи дигар, бояд қайд намоем, ки қариб ҳамаи нишондиҳандаҳои овардашудаи Федератсия Россия аз нишондиҳандаҳои нисбӣ зиёд мебошанд.

Диаграммаи 1.2. - Индекси рақамикунонии низоми бонкии Федератсия

Россия*

*Сарчашма: [119]

Агар мушахас оиди бонкҳои Федератсия Россия сухан ронем, ҳолати рақамикунонии онҳо дар чунин сатҳ қарор дорад (ниг. ба чадвали 1.3.).

Чадвали 1.3. - Топ-20 -и бонкҳои Федератсияи Россия аз рӯи сатҳи рақамикунонӣ*

Бонк	Коммуникатсия	Технология ва хизматрасониҳои пардохтӣ	Ҳуҷҷатгузори маҳсулотҳо	Ҳамагӣ
Райффайзенбанк	24,0	37,1	20,0	81,1
ВТБ	26,0	39,1	15,0	80,1
Тинкофф Бонк	18,0	39,7	20,0	77,7
Бонки Урал Тачдид ва Рушд	21,3	32,1	20,0	73,5
МТС Бонк	18,0	38,3	15,0	71,3
Русский Стандарт	19,3	36,8	15,0	71,2
Алфа Бонк	11,0	39,5	20,0	70,5
Рообанк	17,3	38,2	15,0	70,5
Бонк Открытие	11,0	39,0	20,0	70,0
Промсвязьбанк	15,0	39,1	15,0	69,1
Росселхозбанк	30,0	28,4	10,0	68,4
Хоум Кредит Бонк	18,0	29,5	20,0	67,5
Газпромбанк	11,0	36,1	20,0	67,1
Совкомбанк	9,0	37,4	20,0	66,4
Ак Барс	14,0	37,0	15,0	66,0
Сбербанк	16,0	39,5	10,0	65,5
Почта Бонк	11,0	38,2	15,0	64,2
Бонк Уралсиб	14,3	33,3	15,0	62,6
Московский Кредитный Бонк	9,0	38,2	15,0	62,2
ЮниКредит Бонк	11,0	35,4	15,0	61,4

*Сарчашма: [150]

Дар рейтинги овардашуда мавқеи Тинкофф Бонк ва Сбербанк баҳсталаб мебошад. Харду ин бонкҳо – бонкҳои дорои амалиётҳои рақамии пешқадам ба ҳисоб мераванд.

Бояд қайд намуд, ки рақимикунони низоми бонкӣ, раванди душвор буда, вақти зиёдеро талаб менамояд. Ғайр аз ин равандҳо хароҷотҳои зиёдеро низ талаб менамоянд. Аз тарафи дигар, қайд намудан ба маврид аст, ки ташкилотҳои қарзӣ бояд ҳисоби дуруст намудани хароҷотҳоро оид ба коркард ва ворид намудани ин ё он дигаргунии рақамиро карда тавонанд ва самаранокии онро дуруст муайян намоянд. Набояд ҳолатҳое ба миён оянд, ки ташкилотҳои қарзӣ танҳо барои ворид намудани ягон навгони рақамӣ, баҳри он, ки рақибон онро ворид намудан, бе таҳлил аз пушти коркарди он шаванд. Ҳамчун мисол метавон чунин ҳолатҳоро овард:

- сохтани телеграмм-ботҳо – ин навъ хизматрасонӣ, барои мизочон, ташкилотҳои қарзӣ фаъолона пешниҳод мекунанд. Тавассути он мизочон метавонанд баъзе амалиётҳои бонкиро бе ташриф ба бонк амалӣ намоянд. Аз тарафи дигар, мақсади телеграмм-бот ин дастрасии мизочон ба маълумот. Яъне, ҳангоми пайдо шудани саволҳо ё ҳангоми дар хориҷа буданд дастрасӣ ба суръатҳисоби худ доштан мебошад. Бояд қайд намоем, ки коркард ва амалӣ намудани телеграмм-бот ин амалиёти арзон набуда истифодабарии он аз тарафи мизочон доираи васеъро дарбар нагирифт. Сабаби асосии ин ҳолат он мебошад, ки барномаҳои мобилии ташкилотҳои қарзӣ пурра телеграмм-ботро иваз намуда имкониятҳои васеъро ба мизочон пешниҳод мекунанд. Зарурияти якчанд барнома ба мизочон ноқулай буда, чун таҷриба нишон медиҳад, мизочон мехоҳанд, ки аз як барнома истифода баранд, ки он дорои васеи амалиётҳо бошад;

- сохтани ботҳо дар дигар барномаҳои мобилӣ – барномаи телеграмм ин ягона барномае нест, ки дар он ташкилотҳои қарзӣ ботҳо сохта пешниҳод ба мизочон мекунанд – барномаи ватсап ва диалог барномаҳо аз қабилҳои онҳоянд;

- сохтани ботҳои алоҳида барои дастрасӣ ба маълумот оид ба қурби асъори хориҷӣ;

- дар сомонаҳои расмӣ худ коркард ва ворид намудани шумораи зиёди хизматрасониҳо, ки аксарияти онҳо душворфаҳм буда ҳамчун шабаки фурӯши хизматрасониҳо ва гузаронидани амалиётҳо дорои самараи паст мебошанд;

- истифодаи планшетҳо ҳангоми гузаронидани таҳлили моялиявии мизочон самараи пастро нишон доданд, хусусан дар деҳот ва минтақаҳои кӯҳӣ. Аз сабаби суръат ва сифати пасти интернет дастрасӣ ба барномаи бонкӣ ва ё бюрои қарзӣ мушкилиҳои зиёдеро барпо месозанд, ки ин дар навбати худ истифодабарии планшет ва дигар лавозимоти рақамиро мушкил мегардонанд ва самаранокии истидабарии онҳоро ба маротиб паст меkunанд;

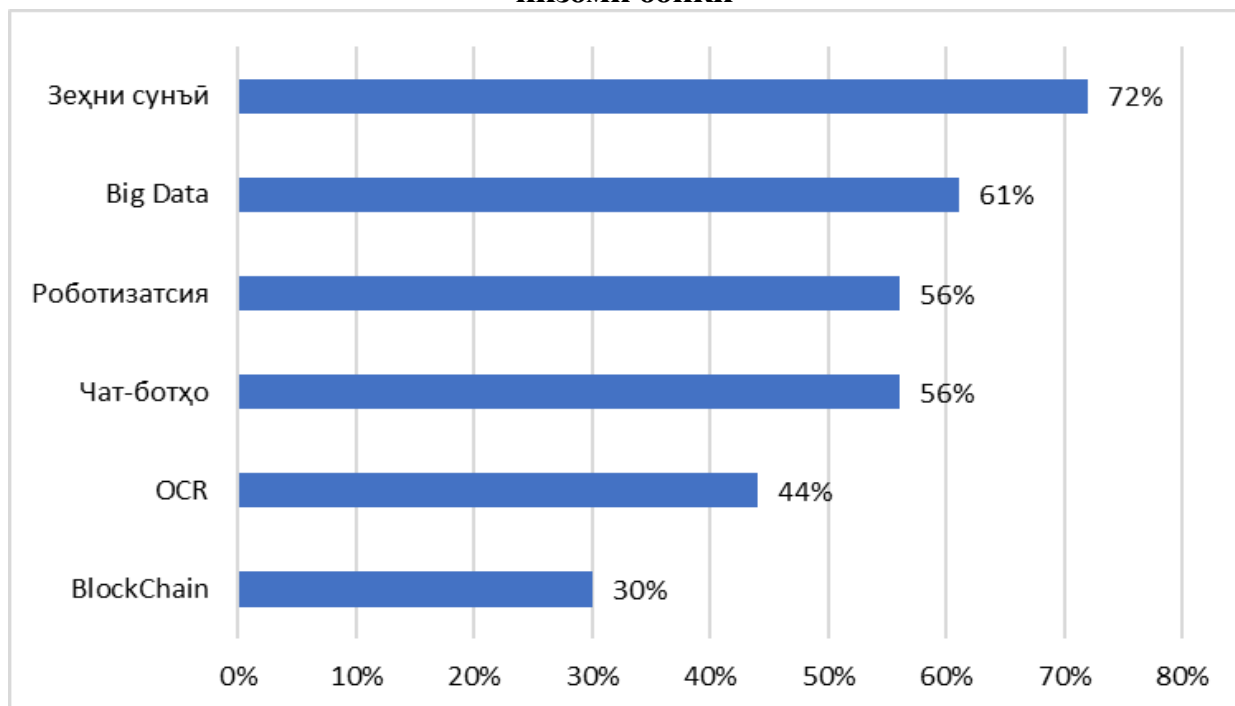
- истифодаи барномаҳо ва таҷҳизотҳо, ки ба телефонҳои мобилӣ насб карда мешаванд. Ҳастан ҳолатҳое, ки ташкилотҳои қарзӣ бо мақсади сарфа ва кам кардани хароҷотҳо барои хариди таҷҳизоти бонкӣ аз таҷҳизотҳои ивазкунанда истифода мебаранд. Бояд қайд намоем, ки чунин таҷҳизотҳо, дар аксар ҳолатҳо таҳлили махсус, ки барои чунин таҷҳизотҳо, талаб карда мешаванд, надоранд ва чун натиҷа дорои хавфи калон, аз ҳисоби амнияти иттилоотӣ, барои мизочон ва ташкилоти қарзӣ мебошанд.

- интиҳоби нодурусти истиҳсолкунандагони таҷҳизот ва барномаҳои бонкӣ. Ин яке аз хатогиҳои аксар ба ҷашм мерсасида мебошад. Аз сабаби надоштани мутахассисони таҷрибадор ва ба реклама ва бренди мамнул дода шудани роҳбарони ташкилотҳои қарзӣ, ҳолатҳо ба ҷашм мераснд, ки таҷҳизот ва ё барномаҳои бонкӣ харидорӣ мешаванд, ки нархашон ниҳоят гарон мебошад ва имкониятҳое, ки ин барнома медиҳад аз тарафи ташкилоти қарзӣ пурра ва дуруст истифода бурда намешаванд. Чун натиҷа, барнома ва ё таҷҳизоте харидорӣ мешавад, ки нарх ва истидабарии он ба маротиб гарон мешавад аз ҳисоби дастгирии техникӣ (мутахассисони дохилӣ қобилияти ворид намудани дигаргуниҳо, ҳангоми лозим шудан, надоранд ва ҳамагуна ислоҳо аз тарафи мутахассисони беруна амалӣ карда мешаванд) ва истифода набурдани ҳамаи имкониятҳои барнома.

Ҳамзамон, шумораи зиёди технологияҳои муосир вучуд доранд, ки на ҳама вақт ҳамаи онҳо ба ташкилотҳои қарзӣ дар як вақт лозим мешаванд. Ташкилотҳои

қарзӣ бояд аз байни шумораи зиёди барномаҳо ва умуман технологияҳои муосир вобаста ба афзалиятҳои худ варианти муносиб интихоб карда тавонанд.

Диаграммаи 1.3. Технологияҳои рақамӣ, ки талаботи баланд доранд дар низоми бонкӣ*

**Сарчашма:* [148]

Дар диаграммаи 1.3. технологияҳои рақамии дорои талаботи баланд дар низоми бонкӣ оварда шудаанд, ки аз инҳо иборатанд [49, с. 178]:

1. Технологияи зеҳни сунъӣ раванди ҷамъоварӣ ва коркарди маълумотҳоро осон мегардонад, нутқро мешиносад, шабакаҳои нейронӣ ва маълумоти биометриро истифода мебарад. Масалан, дар барномаи мобилии «Сбербанк Онлайн» ин технологияҳо барои таҳлили рафтори муштарӣ бо истифода аз алгоритмҳо истифода мешаванд, ки дар натиҷа дар бахши амалиёти тавсияшуда ба мизоч иҷрои амалҳое, ки ӯ қаблан иҷро карда буд, пешниҳод карда мешавад. Дар Тинкофф Бонк технологияҳои мазкур барои муайян кардани скоринги қарзӣ истифода мешаванд – яъне муқаррар намудани миқёси лимити қарзӣ барои муштарӣ дар асоси таҳлили автоматии маълумоти қарзгиранда.

2. Таҳлили маълумоти калон (Big Data) миқёси калони иттилоотиро аз манбаъҳои гуногуни иттилоотӣ ва рақамӣ коркард мекунад. Дар асоси ин таҳлил пешниҳодҳои шахсӣ ба мизочон таҳия карда мешаванд.

3. Технологияи OCR – коркарди миқдори зиёди матн ва тарҷумаи тасвир бо формати таҳриршаванда мебошад. Бо ин технология рақамикунонии гардиши хуччатҳои муштариён амалӣ мешавад.

4. Барномаи чат-ботҳо (тақлиди муколама бо мизоч) ба раванди хизматрасонии дархостҳои муштариён ғаёлона ҷорӣ карда мешавад, ки ба кам шудани сарбории операторҳои марказҳои занг (дастгирии мизочони бонк) оварда мерасонад. Ин гуна ботҳои иттилоотӣ барои огоҳ кардани муштариён дар бораи маҳсулоти нави бонкӣ ва аксияҳои ҷорӣ, қурби асъор истифода мешаванд, ки ин раванд шабонарӯзӣ дастрас аст.

5. Blockchain технологияи феҳристи тақсимшуда мебошад, ки дар он ҳар як блок маҷмуи амалиётҳои тасдиқшударо дар бар мегирад. Blockchain метавонад раванди ҳамоҳангсозии маълумотро ба таври назаррас сода кунад ва азнавсозиро як қисми тартиби коркарди амалиёт гардонад. Ин алалхусус ба амалиёти маблағгузори савдо (факторинг, таҳфифи қарзҳои дебиторӣ ва пардохти ӯҳдадориҳо) дахл дорад.

Ҳамин тариқ, омӯзиши таҷрибаи хориҷии рушд ва танзими рақамикунонии низомии бонкӣ гувоҳӣ аз он медиҳад, ки нақши давлат дар ин раванд калидӣ мебошад. Истифодаи таҷрибаи баррасишуда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, бояд истифода бурда шавад ва пеш аз ҳама, аз чунин амалҳо иборат бошад:

1. Ташкили вазорати рақамикунонӣ дар замимаи Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ дар назди Президенти Тоҷикистон. Ба фикри мо, чунин самти рушди давлат чун рақамикунонӣ бояд статуси зарурӣ дошта, мақсади асосии он рақамикунонии ҳамаи равандҳои бо хизматрасониҳои давлатӣ алоқаманд мебошанд. Ҳамзамон, ба ҳам пайвастании ҳамаи сохторҳо ва мақомотҳои давлатӣ тавассути платформаи иттилоотӣ (дар Ҷумҳурии Қазоқистон ин платформа Egov ё худ Ҳукумати электронӣ мебошад).

2. Таҳия ва қабули Консепсияи давлатӣ оид ба рақамикунонии иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон.

3. Бонки милли Тоҷикистон бояд рейтинги сатҳи рақамикунонии ташкилотҳои қарзиро таҳия намуда, ҳар сол онро расман аз ҷоп барорад.

4. Бо мақсади ҷалби мутахассисони ботачриба дар соҳаҳои технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд IT-парк ташкил шавад. Ба резидентҳои IT-парк бояд шароити мусоид оид ба андозбандӣ (таҷрибаи Ҷумҳурии Қазоқистон), ба даст овардани раводиди кории дарозмуддат, аз байн бурдани талаботҳо оид ба квотаҳо барои мутахассисони хориҷӣ ва ғайра ташкил карда шаванд.

5. Қабули Кодекси рақамӣ – ин ҳуҷҷат бояд муносибатҳои байни ҳамаи иштирокчиён ва истифодабарандагони иттилооти рақамиро расман муайян намуда, ба танзим дарорад.

6. Ҳадафи панҷуми стратегии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон – рақамикунонии иқтисодиёти миллий қабул карда шавад.

БОБИ 2. ТАҲЛИЛИ ҲОЛАТИ МУОСИРИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

2.1. Таҳлили низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити рақамикунонӣ

Низоми бонки Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир динамикаи рушди устуворро нишон дода истодааст ва ин омил тасодуфӣ нест. Бояд қайд намоем, ки бӯҳрони бонкӣ, ки солҳои 2015-2017 дар ҷумҳурии мо рух дода буд, дарси калон барои ҳамаи мо шуд. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳуласаҳои аз он бӯҳрон баровардашуда, ҳам аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ ва ҳам аз тарафи танзимгар, яъне Бонки миллии Тоҷикистон, натиҷаҳои мусбӣ доданд. Пеш аз ҳама, ба ҳамагон аён шуд, ки бе сохтани низоми шафоф ва самаранок сохтани ташкилотҳои қарзии устувор ғайриимкон аст. Ҳамзамон, бе кадрҳои баландихтисос ва поквичдон дар шароити ҳозира сохтани низоми бонкии рақобатпазир ва бозътимод ғайримкон мебошад.

Рушди низоми бонкӣ бо рушди иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон зич алоқаманд буда, тамоили афзоиши нишондиҳандаҳои асосии он идома дорад. «Аз ҷумла соли 2022 қорҳо чиҳати устувор нигоҳ доштани нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ, қоҳиш додани таъсири хавфҳои эҳтимолӣ ба иқтисоди миллий, фаъолияти босуботи низоми бонкӣ, афзоиши истеҳсоли маҳсулоти саноативу кишоварзӣ, беҳтар гардонидани фазои сармоягузорӣ ва дастгирии соҳибқорӣ тақвият пайдо карда, рушди иқтисоди миллий дар сатҳи 8 фоиз таъмин карда шуд» [140].

Зиёд гардидани ҳаҷми қарздиҳӣ ба соҳаҳои иқтисодиёт, ҳаҷми қалби депозитҳо, афзудани сармоя, филиалу марказҳои хизматрасонӣ, шумораи банкоматҳо ва пос-терминалҳо, қортҳои пардохтӣ, ҳамёнҳои мобилӣ, шумораи қормандон ва ғайра гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки низоми бонкии ватанӣ устувор гашта истодааст.

Дар идома меҳостем ба таври мушахас нишондиҳандаҳои асосии рушди низоми бонкиро баррасӣ намоем.

Дороиҳо ва ӯҳдадориҳо яке аз нишондиҳандаҳои фундаменталии рушди низоми бонкӣ ба ҳисоб меравад. Натиҷаи молиявии ташкилотҳои қарзӣ ба

сифатнокии истифодабарӣ ва идоракунии дороиҳо ва ӯҳдадориҳо вобастагии калон дорад. «Дар таҷрибаи байналмилалии бонкӣ сифати дороиҳо дар баробари кофӣ будани сармоя шартӣ асосии муайянкунандаи суботи молиявии бонк мебошад. Гузашта аз ин, агар мо моҳияти сармояи бонкӣ ва хусусияти кофӣ будани онро баррасӣ кунем, худи он ба сифати дороиҳои бонк вобаста аст, зеро дар сурати ҷойгиркунии бозғатимоди маблағҳои бонк бо кафолати сад дар сади баргаштани онҳо барои идомаи фаъолияти устувор ба бонк камтар сармоя лозим мешавад, нисбат ба ҳолате, ки бонк амалиётҳои дорои хавфи баландро амалӣ намояд. Ҳамин тариқ, дар бозорҳои муътадили рушдёфта маҳз сифати дороиҳо дар асоси фаъолияти бомуваффақияти бонк қарор дорад ва хусусиятҳои дигар (кофӣ будани сармоя, самаранокии фаъолият) танҳо имкониятҳои бонкро барои муҳофизат аз зарар ва пайдоиши норасоии пардохтҳои ҷорӣ, ки дар натиҷаи барнагардонидани маблағҳои ҷойгиршудаи бонк (пурра ё қисман) ба вучуд омадаанд, нишон медиҳанд» [56, с. 150].

Дар ҷадвали 2.1. ҳаҷми дороиҳо ва уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст (ниг. ҷадвали 2.1.).

Ҷадвали 2.1. - Дороиҳо ва уҳдадориҳои ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)*

	2019	2020	2021	2022	2023
Дороиҳо	21 976 000	26 307 380	22 414 740	30 030 660	37 679 520
Уҳдадориҳо	15 749 000	19 131 700	17 339 050	23 731 650	30 318 830
Уҳдадориҳо нисбати дороиҳо, %	71,7%	72,7%	77,4%	79,0%	80,5%

**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Таҳлили ҷадвали 2.1. нишон медиҳад, ки дар давраи таҳлилшаванда дороиҳо 71,5% ва уҳдадориҳо 92,5% зиёд шудаанд, ки дар умум натиҷаи хуб мебошад. Инчунин сифати идоракунии дороиҳо ва уҳдадориҳо беҳтар шуда самаранокӣ низ баланд шуда истодааст (уҳдадориҳо нисбати дороиҳо).

Сармоя нишондиҳандаи ниҳоят муҳим барои арзёбии устувории ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Зиёд шудани ҳаҷми сармоя ташкилотҳои қарзӣ,

бешубҳа, омили мусбӣ ба ҳисоб меравад ва тӯли солҳои таҳлилшаванда зиёдшавии ҳаҷми сармоя ба назар мерасад (ниг. ба ҷадвали 2.2.).

Ҷадвали 2.2. - Сармояи ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)*

	2019	2020	2021	2022	2023
Сармоя	6 226 000	7 176 000	5 075 690	6 299 010	7 360 690
Сармоя нисбати ММД, %	8,05%	8,69%	5,13%	5,44%	5,63%

**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[110]

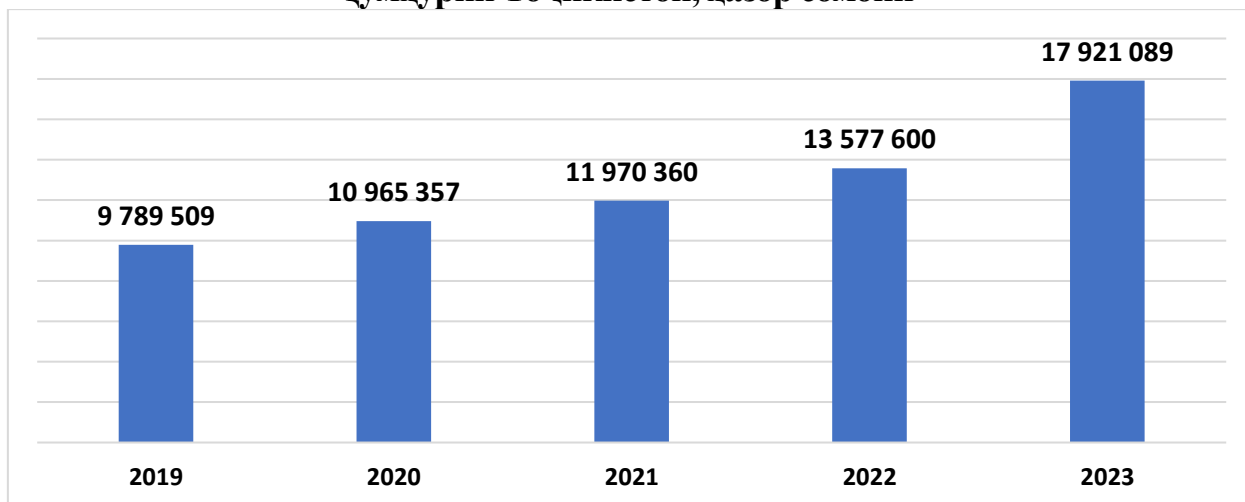
Новобаста аз зиёдшавии ҳаҷми сармояи ташкилотҳои қарзӣ, дар давоми панҷ соли охир суръати он ниҳоят суст мебошад. Ба ғайр аз ин, таҳлили рушди сармояи ташкилотҳои қарзӣ нисбат ба ММД тамоили поёнравӣ дорад. Дар давраи таҳлилшаванда сармоя нисбати ММД аз 8,05% дар соли 2019 ба 5,63% дар соли 2023 коҳиш ёфтааст. Сабабҳои асосии ин тамоил инҳоянд:

- Ҳаҷми ночизи фоидаи софи ташкилотҳои қарзӣ;
- Суръати баланди рушди ММД нисбати фоидаи софи ташкилотҳои қарзӣ;
- Имконияти маҳдуди саҳомон оиди зиёд намудани сармоя;
- Ҷалби сусти сармоягузори хориҷӣ барои ҳамроҳ шудан ба сармояи ташкилотҳои қарзӣ.

Сандуқи қарзӣ яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди низоми бонкӣ ба ҳисоб рафта, ҳолати кунунии қарздиҳиро баён менамояд. Чӣ тавре ки қайд карда будем, сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ рушд ёфта истодааст (ниг. ба диаграммаи 2.1.).

Таҳлили диаграммаи 2.1. нишон медиҳад, ки дар давраи таҳлилшуда сандуқи қарзии ташкилотҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – 83% зиёд гардида, бақияи сандуқи қарзии маҷмуии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар соли 2023 маблағи 17 844,8 млн. сомони ро ташкил карда, нисбат ба ҳамин давраи соли 2022 ба маблағи 4 267,3 млн. сомонӣ ё 31,4 % афзоиш ёфтааст, ки ин аз ҳисоби зиёдшавии пешниҳоди қарзҳо ба шахсони воқеӣ, соҳаи тиҷорат ва соҳибкории хурду миёна ба амал омадааст.

**Диаграммаи 2.1. - Рушди сандуқии қарзии ташкилотҳои қарзӣ дар
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳазор сомонӣ***

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[110]

Ба фикри мо, сабабҳои асосии зиёд шудани сандуқии қарзии ташкилотҳои қарзӣ инҳоянд:

- фаъолияти босуботи низоми бонкӣ;
- вазъи муътадил дар иқтисодиёт;
- бештар пешниҳод шудани қарз бо асъори миллӣ;
- зиёд шудани шумораи соҳибкорон;
- фаъол гардидани рақобат байни ташкилотҳои қарзӣ;
- сабуктар гардидани раванди пешниҳоди қарз ва ҳуҷҷатгузорӣ.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бо рушди сандуқии қарзӣ сифати он низ беҳтар шуда истодааст (ниг. ба ҷадвали 2.3.).

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки қарзҳои қолабӣ соли 2019 71% -ро ташкил медоданд, соли 2023 бошад, ин нишондиҳанда ба қариб 81% расид, ки ин аз беҳтар шудани сифати сандуқии қарзӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ҷадвали 2.3. - Сифати сандуқии қарзии ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)*

Қарзҳо	2019	2020	2021	2022	2023
Қолабӣ	6 711 616	7 702 455	9 624 590	10 571 829	14 137 342

Идомаи ҷадвали 2.3.

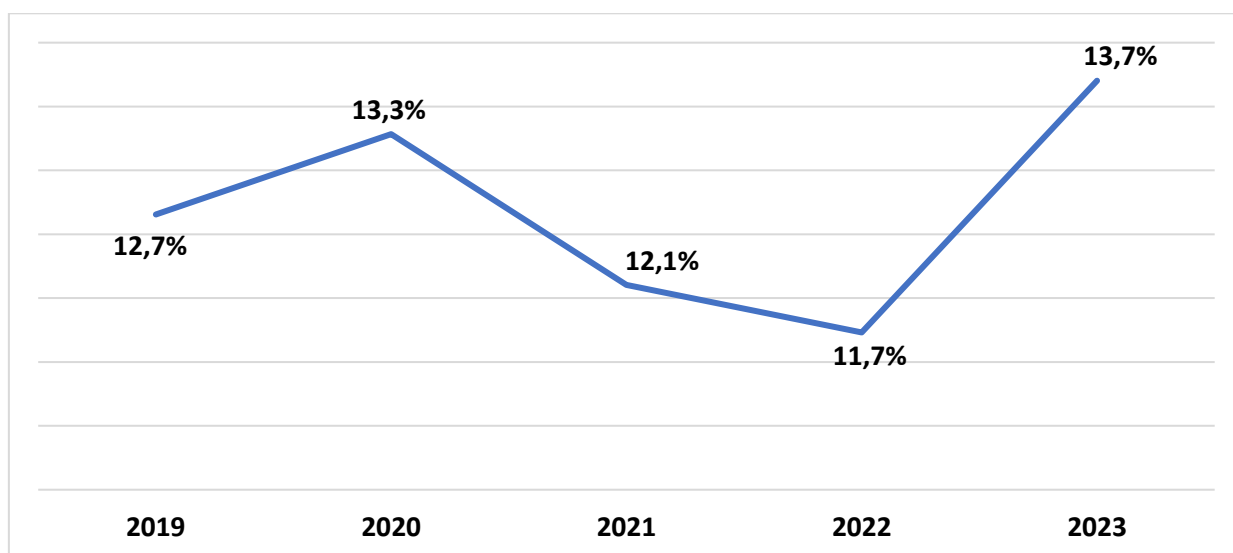
Зери назоратӣ	269 806	634 240	433 596	1 179 531	1 109 365
Ғайриқолабӣ	41 065	234 241	255 668	107 126	739 504
Шубҳанок	157 792	946 842	35 766	41 793	293 641
Безътимод	2 267 699	1 364 745	1 300 178	1 470 676	1 194 124

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[110]

Агар қарзҳои безътимодно муқоиса намоем, соли 2019 ин нишондиҳанда ба 24% баробар буда, соли 2023 он то 6,83% коҳиш ёфт, ки ба фикри мо, дастоварди назаррас дар самти болобарии сифати сандуқи қарзӣ мебошад. Қарзҳои шубҳанок бошад, дар давраи таҳлилшаванда бо ҳисоби фоиз дар ҳаҷми 1,68% бетағйир мондааст.

Ногуфта намонад, ки ҳарчанд сандуқи қарзии ташкилотхотҳои қарзӣ зиёд шуда истода бошад ҳам, сифати он беҳтар шуда истодааст. Ҳаҷми он нисбати маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, ҳоло ҳам дар сатҳи паст қарор дорад (ниг. ба диаграммаи 2.2.).

Диаграммаи 2.2. Сандуқи қарзӣ нисбат ба ММД (%)*

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[110]

Таҳлил нишон медиҳад, ки дар давраи таҳлилшаванда сандуқи қарзӣ нисбати ММД – 1 банди фоизӣ зиёд шудааст ва дар соли 2023 ба 13,7% баробар аст. Ба фикри мо, суръат афзоиш ва ҳаҷми сандуқи қарзӣ то ҳол дар сатҳи паст қарор доранд. Барои мисол маълумотҳои давлатҳои ҳамсояро меорем:

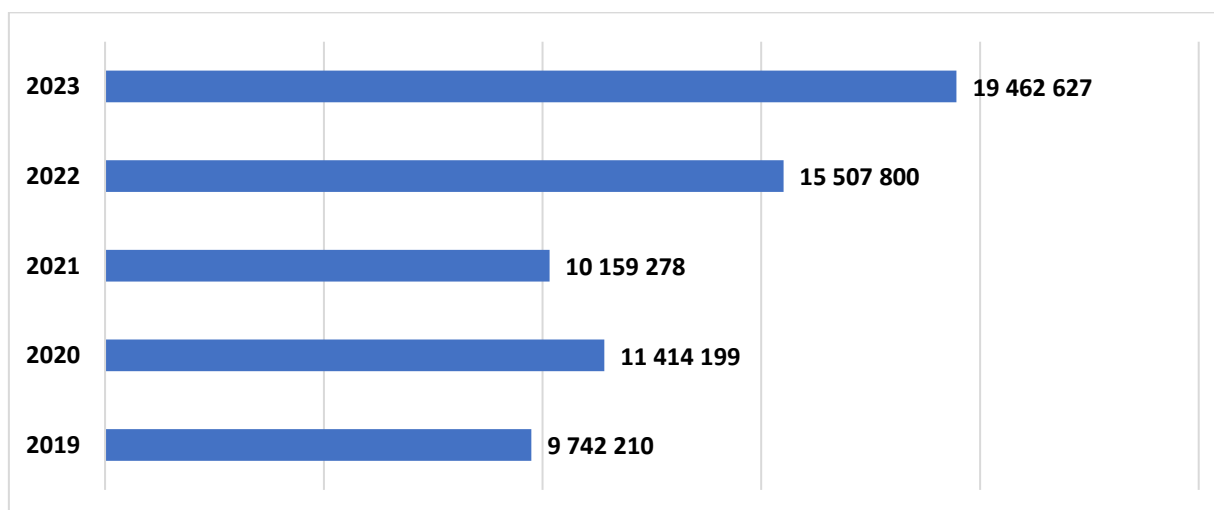
1. Ҷумҳурии Ўзбекистон – 44,2% (дар соли 2023) [145].
2. Ҷумҳурии Қазоқистон – 21% (дар соли 2023) [137].
3. Ҷумҳурии Қирғизистон – 21% (дар соли 2023) [146].

Қоҳишҳои солҳои 2021-2022, ба фикри мо, ба оқибатҳои пандемия COVID 19 ва амалиёти масуси ҳарбӣ, ки аз ҷониби Федератсия Россия нисбати Украина оғоз гардид, вобаста буд. Зиёдшавии нишондиҳандаи соли 2023 нисбати соли 2022, ба фикри мо, ба як қатор сабабҳо, аз ҷумла инҳо вобаста буд:

- мутобиқшавии иқтисодиёт ба оқибатҳои вазъи нотинҷи сиёсӣ дар миқёси ҷаҳонӣ;
- зиёдшавии талабот ба қарз аз тарафи аҳоли ва субъектҳои соҳибдорӣ;
- муътадили қурби асъори милли;
- қоҳишҳои талоботҳо ба қарзгиранда аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ.

Дигар нишондиҳандаи муҳиме, ки бе рушди он пеш бурдани фаъолияти низоми бонкӣ ғайриимкон аст, ин **сандуқи депозитӣ** мебошад. Бояд таъзакур намоем, ки ҳаҷми сандуқи депозитии ташкилотҳои қарзӣ дар давраи таҳлилӣ афзуд (ниг. ба диаграммаи 2.3.).

Диаграммаи 2. 3. - Ҳаҷми сандуқи депозитии ташкилотҳои қарзӣ (ҳаз. сомонӣ)

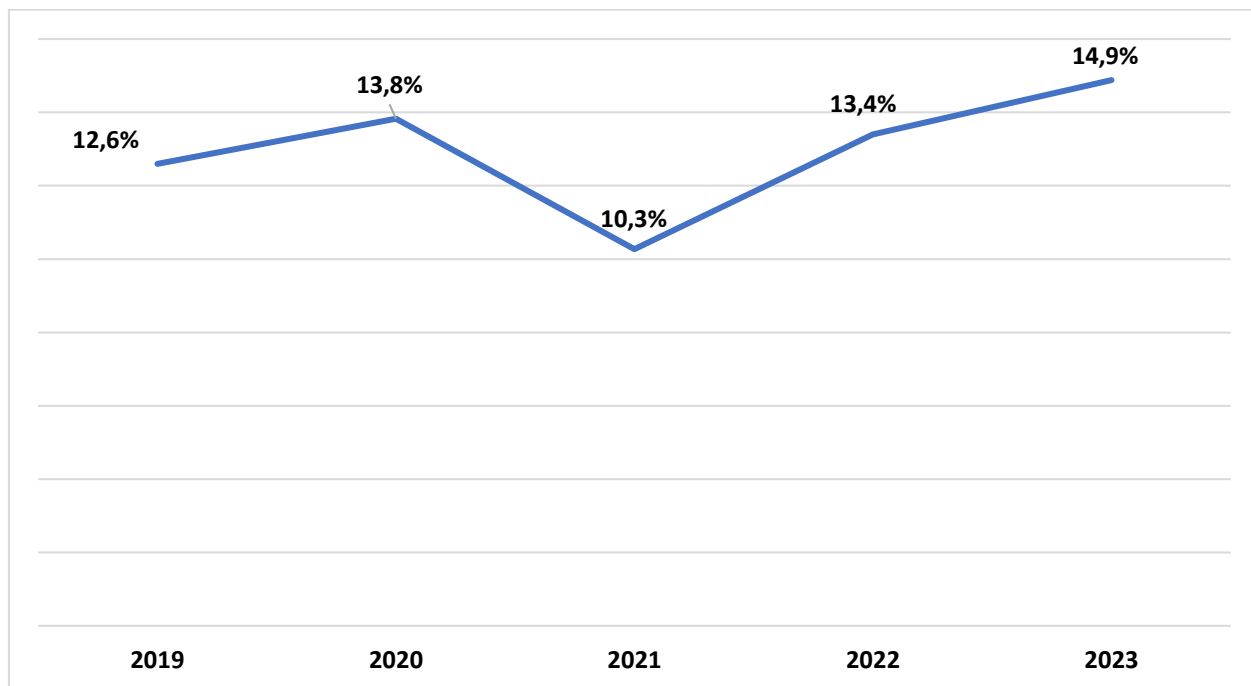
***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Таҳлили диаграммаи 2.3. нишон медиҳад, ки дар соли 2023 ҳаҷми сандуқи депозитии ташкилотҳои қарзӣ ба 19,4 млрд. сомонӣ расида, нисбати соли 2022 – 25,5% зиёд гардидааст. Дар маҷмӯъ, дар давраи таҳлилшаванда ҳаҷми сандуқи

депозитӣ ду маротиба зиёд шудааст. Сабабҳои зиёдшавии сандуқи қарзӣ, ба фикри мо, пеш аз ҳама бо болоравии боварии мардум ба ташкилотҳои қарзӣ ва баландшавии фоизҳои депозитӣ, алоқаманд мебошанд.

Аммо ин нишондиҳанда нисбати ММД, ҳоло ҳам, дар сатҳи паст қарор дорад (ниг. ба диаграммаи 2.4.).

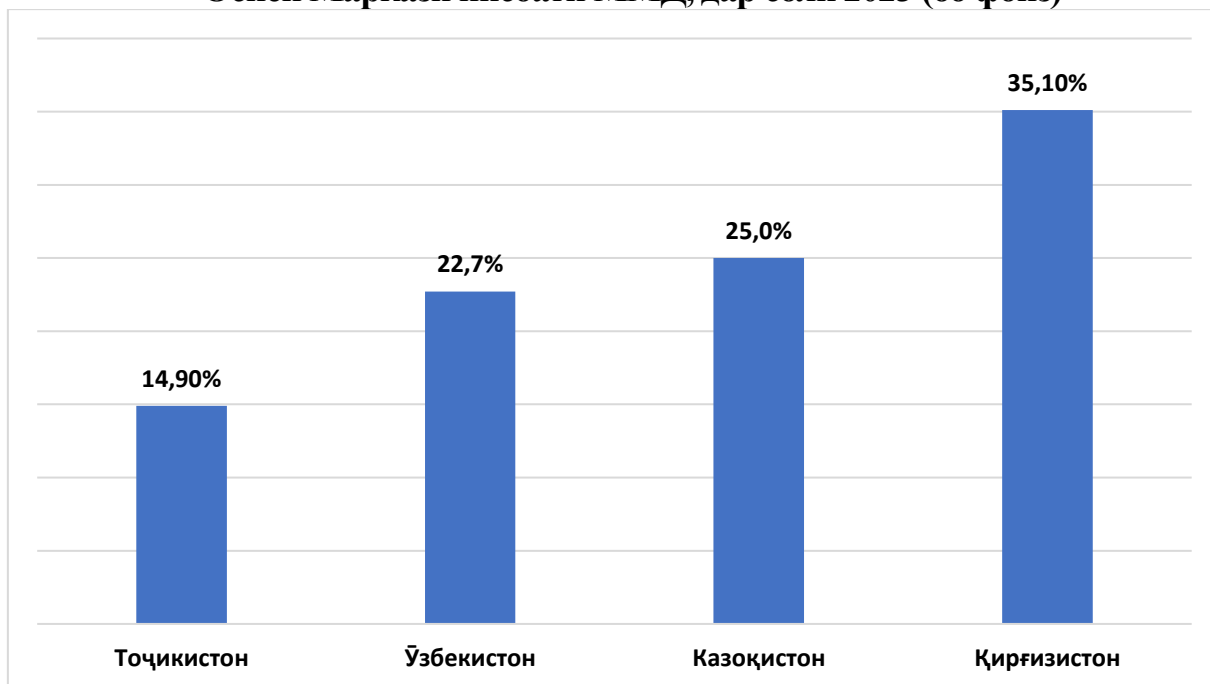
**Диаграммаи 2. 4. - Сандуқи депозитии ташкилотҳои қарзӣ нисбати ММД
(бо фоиз)**

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[10]

Дар давраи таҳлилшаванда, нишондиҳандаи мазкур ҳамагӣ 2,3 % зиёд гардид. Соли 2021 коҳиши назаррас ба амал омад, ки он натиҷаи пандемияи COVID 19 мебошад, ки он ба иқтисодиёт ва хусусан низоми бонкии тамоми ҷаҳон таъсири манфӣ расонид. Ҳамзамон, агар нишондиҳандаи мазкурро нисбати давлатҳои ҳамсоя муқоиса намоем, чунин натиҷаро ба даст меорем (ниг. ба диаграммаи 2.5.).

**Диаграммаи 2.5. - Сандуқи депозитии ташкилотҳои қарзии мамлакатҳои
Осиёи Марказӣ нисбати ММД, дар соли 2023 (бо фоиз)**

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110], [146], [145],

Байни нишондиҳандаи баррасишаванда, натиҷаҳои Ҷумҳурии Қирғизистон аз ҳама баланд буда, беш аз 2 маротиба аз натиҷаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёдтар мебошад. Сабабҳои асосӣ, ба фикри мо, ин пеш аз ҳама, боварии аҳоли ба ташкилотҳои қарзӣ, баланд будани фоизҳои депозитӣ ва аз андоз озод будани даромади шахсони воқеӣ (ҳангоми ба даст овардани даромад аз ҷойгир намудани депозит) мебошанд. Нишондиҳандаҳои дуюм ба Ҷумҳурии Қазоқистон тааллуқ дошта, дар ҷои сеюм Ҷумҳурии Ўзбекистон ҷой гирифтааст. Ҳолати Қазоқистон куллан аз давлатҳои ҳамсоя фарқ мекунад. Бояд қайд намоем, ки дар Ҷумҳурии Қазоқистон бозори қоғазҳои қиматнок бештар тарақӣ намуда, аз ин хотир, аҳоли имконияти интихоби ҷойгир кардани маблағҳои (пасандозҳои) худро дорад.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои зиёд намудани сандуқи депозитӣ бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Фоизи даромад аз пасандозҳои аҳоли бояд аз андоз пурра озод шаванд. Ҳамчун асос метавон қайд намуд, ки даромад аз қоғазҳои қиматнок аз андоз аз даромади шахсони воқеӣ озод аст. Ҳамзамон, маблағҳое, ки тибқи «қонунгузори

авф» [12] чойгирнамоии онҳо ҳамчун депозит расмӣ гардидаанд, аз андози номбурда озод шудаанд.

2. Кафолати маблағи ниҳоии пасандозҳо бояд зиёд карда шавад. Тибқи қонунгузориҳои ҷорӣ [12] кафолати пасандозҳои шахсони воқеӣ баробар аст ба 500 нишондиҳанда барои ҳисобҳо агар пасандоз бо асъори миллий бошад ва 350 нишондиҳанда агар бо асъори хориҷӣ бошад. Ин нишондиҳандаҳо, мутаносибан ба 36 000 ва 25 200 сомонӣ баробар мебошанд. Пешниҳоди мо чунин аст:

- Ҳисоби маблағи кафолатии пасандозҳо аз нишондиҳанда ба маблағи мушахас иваз карда шавад. Аҳоли бояд оид ба хавфҳо дуруст дарк намояд ва дар ин асос қарор қабул намояд. Ба фикри мо, нишон додани ҳаҷми кафолати пасандоз бо «нишондиҳанда» аҳолиро гумроҳ менамояд.

- Маблағи кафолат новобаста ба асъори депозит муайян шавад. Пешниҳоди мо, муайян намудани ин балағ дар ҳаҷми то 100 000 сомонӣ.

Қабул ва иҷрои ин пешниҳодҳо, ба фикри мо, ба зиёд шудани ҳаҷми депозитҳои аҳолиё тақони ҷиддӣ медиҳад.

Фоида чун нишондиҳандаи рушди низоми бонкӣ ҳолати кунинии молиявии низомро шарҳ медиҳад. Қайд кардан ба маврид аст, ки ҳаҷми фоидаи соф зиёд шуда истодааст, аммо суръати зиёдшавӣ то ҳол дар сатҳи паст қарор дорад (ниг. ҷадвали 2.4).

Ҷадвали 2.4. - Натиҷаи молиявӣ, даромаднокии дорониҳо (ROA) ва сармояи (ROE) ташкилотҳои қарзӣ (ҳазор сомонӣ)*

	2019	2020	2021	2022	2023
Фоида (млн.сомонӣ)	308,8	375,3	108,4	1 179,5	999,3
ROA, %	1,4	1,43	0,5	3,9	2,65
ROE, %	5,0	5,23	2,1	18,7	13,58

**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [112]

Таҳлили нишондиҳандаи фоидаи ташкилотҳои қарзӣ нишон медиҳад, ки дар давраи таҳлилӣ он зиёда аз 300% зиёд гардидааст. Коҳишҳои фоида дар соли 2021 ба сабабҳои объективӣ вобаста аст, ки умдатаринаш пайомадҳои манфии COVID 19

ба шумор меравад. Аммо соли 2022 нисбат ба соли 2021 соли рекордии фоида аст, ки зиёда аз 10 маротиба афзуд. Ба фикри мо, сабаби асосиаш дар фарқияти асърӣ байни асърӣ миллий, рубли русӣ ва доллари ИМА мебошад. Дар давоми соли 2022, бо сабаби сар задани амалиёти махсуси ҳарбии Федератсияи Россия нисбати Украина ва чун натиҷа қабули таҳримҳои иқтисодии зидди Федератсияи Россия, гузаронидани амалиётҳои асърӣ, инчунин дастрас намудани ҳуди асърӣ хориҷӣ (дар Федератсияи Россия) амалӣ намудани онҳо байни ду давлат (Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Россия) барои ташкилотҳои қарзӣ ниҳоят фоидаовар буд. Сабаби дигари ҳолати мавриди назар ин зиёдшудани ҳаҷми интиқол ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2022 мебошад. Мутаассифона, маълумоти расмӣ оид ба ҳаҷми интиқоли маблағ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон дастнорас мебошад (ҳамчун сири давлатӣ эътироф шудааст), «аммо тибқи иттилооти Бонки Ҷаҳонӣ соли 2022 ба Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёда аз 5,2 млрд. доллари ИМА маблағ ҳамчун интиқол ворид шудааст» [13], ки ин ҳаҷм мутаносибан баробар ба қариб 50% ММД ҷумҳурист.

Маҳз соли 2022 нишондиҳандаҳои баланди даромаднокии дороиҳо (ROA) ва сармоя (ROE) байни солҳои таҳлилшаванда ба чашм мерасад. Дар умум, даромаднокии дороиҳо (ROA) дар давраи таҳлилшаванда қариб 90% афзуда, даромаднокии сармоя (ROE) зиёда аз 2,5 маротиба зиёд гаштааст. Зиёд гардидани даромаднокии дороиҳо (ROA) ва сармоя (ROE) аз он шаҳодат медиҳад, ки нишондиҳандаҳои молиявии низоми бонкӣ сол аз сол устувортар шуда истодаанд, ин дар навбати худ, гувоҳи субот ва рушди низом аст.

Сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон (ниг. ба қадвали 2.5) дар давоми панҷ соли охир (2019-2023) тамоили коҳиш ёфтани шумораи ташкилотҳои қарзиро нишон медиҳад.

Ҳамагӣ дар ин давра 12 ташкилоти қарзӣ кам шуд, ки ин 16% -ро, ки қисми зиёди онҳо ба ташкилотҳои маблағгузори хурд рост меояд, ташкил медиҳад. Ҳамзамон, аз қадвали овардашуда бар меояд, ки шумораи бонкҳо соли 2020 ба 19 адад ва баъдан соли 2021 якбора ба 14 адад расид.

Ҷадвали 2.5. - Сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон*

	2019	2020	2021	2022	2023
Ташкилотҳои қарзии молиявӣ (ҳамагӣ)	75	69	63	64	63
Бонкҳо, ҳамагӣ, аз ҷумла:	17	19	14	15	15
Бонкҳои анъанавӣ	16	18	13	14	14
Бонкҳои исломӣ	1	1	1	1	1
Ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ	-	-	-	1	1
Ташкилотҳои маблағгузори хурд, ҳамагӣ, аз ҷумла:	58	50	49	48	47
Ташкилотҳои амонатии қарзии хурд	22	18	18	19	19
Ташкилотҳои қарзии хурд	6	5	4	3	3
Фондҳои қарзии хурд	30	27	27	26	25

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [112]

Коҳишҳои шумораи бонкҳо дар соли 2021 бозхонди иҷозатномаҳои бонкҳо, аз ҷумла: ҚСК «Агроинвестбанк» [123]; ҚСК «Тоҷиксодиротбанк» [125]; ҚСП «Бонки фарзии БМП Покистон дар Тоҷикистон» [125]; ҚСП «Кафолатбанк» [126]; ҚСП «Бонки Осиё» [127] ба ҳисоб меравад.

Шумораи ташкилотҳои маблағгузори хурд коҳиш ёфта, дар ин давра 11 ададро ташкил дод, ки сабабҳои зерин дошт: якум, тағйирҳои як қатор ташкилотҳои амонатии қарзии хурд ба бонкҳои тижоратӣ ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз ҷумла: ҚДММ Ташкилоти амонатии қарзии хурди «Арванд» ба ҚСП Бонки «Арванд» [128]; ҚСК ТАҚХ «Алиф Сармоя» ба ҚСК «Алиф Банк» [129]; ҚДММ ТАҚХ «Душанбе Сити» ба Ҷамъияти саҳомии пӯшидаи «Душанбе Сити Банк» [130]; ҚДММ ТАҚХ «Васл» ба ҚДММ Ташкилоти қарзии ғайрибонкии «Васл» [131]. Дуюм, бозхонди иҷозатнома аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон. Сабаби асосии бозхонд, дар аксарияти ҳолатҳо ин номутобиқат ба талаботҳои тибқи қонунгузорӣ муқарраршуда, аз ҷумла талаботҳо ба риояи меъёрҳои пруденсиалӣ, аз ҷумла, кифоягии сармоя.

Дар соли 2023 ба 1 адад ташкилоти амонатии қарзии хурд - ҶДММ ТАҚХ «Баракат молия» иҷозатнома дода шуд. Бояд ёдовар гашт, ки иҷозатномаҳои ҶДММ ТАҚХ «Тамвил» ва ФҚХ «Роҳнамо» бинобар барҳамдиҳии ихтиёри аз эътибор соқит доништа шуданд. Ҳамзамон, нисбати ҶДММ ТАҚХ «Тамвил» бинобар риоя нагардидани тартиби барҳамдиҳии ихтиёри, барҳамдиҳии маҷбурӣ татбиқ карда шуд.

Таҳлили шабакаи филиалҳо ва марказҳои хизматрасонии бонкӣ нишон медиҳад, ки шумораи онҳо дар солҳои таҳлилшаванда коҳиш ёфтанд (ниг. ба ҷадвали 2.6.).

Ҷадвали 2.6. - Воҳидҳои сохтори ташкилотҳои қарзӣ-молиявӣ*

Воҳидҳои сохторӣ	2019	2020	2021	2022	2023
Филиалҳо	328	356	295	310	330
Равзанаи бонкии исломӣ	—	—	2	2	2
Марказҳои хизматрасонии бонкӣ	1 500	1 241	1 204	1 205	1 229
Марказҳои хизматрасонии маблағгузори хурд	—	338	353	343	335
Воҳидҳои сайёр	—	—	—	4	3

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [112]

Дар асоси ҷадвали 2.6. муаян гардид, ки шумораи филиалҳои ташкилотҳои қарзӣ дар давраи таҳлилӣ қариб ки бе тағйир мондааст (фарқият – 2 филиал зиёд шуд). Инчунин марказҳои хизматрасонии бонкӣ (якҷоя бо марказҳои хизматрасонии маблағгузори хурд) ҳамагӣ 64 адад зиёд шуд. Бояд қайд намоем, ки соли 2020 дар асоси иваз шудани қонунгузорӣ, марказҳои хизматрасонии бонкӣ ба бонкҳо тааллуқ дошта, марказҳои хизматрасонии маблағгузори хурд ба ташкилотҳои маблағгузори хурд (то соли 2020 ин ду воҳидҳо ҳамчун марказҳои хизматрасонии бонкӣ ҳисобида мешуданд) мансубанд.

Чӣ тавре, ки дар боло қайд намудем, шумораи ташкилотҳои қарзӣ молиявӣ (ҳамагӣ) дар давоми давраи таҳлилӣ 12 адад кам шуд, аммо шумораи филиалу марказҳои хизматрасонии бонкӣ (якҷоя бо марказҳои хизматрасонии маблағгузори

хурд) – 66 адад зиёд шуданд. Аз ин хулосабарорӣ кардан мумкин аст, ки самаранокии ташкилотҳои қарзии молиявӣ дар давраи таҳлилшаванда зиёд гашта, сиёсати гузариш аз шумора ба сифат амалӣ гашта истодааст.

Бояд қайд кард, ки дар низоми бонкии кишвар намояндагии 1 бонки хориҷӣ (ҚСММ «Бонки кишоварзии Чин») фаъолияти худро пеш бурда истодааст. Илова бар ин, берун аз қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон намояндагҳои ҚСК «Ориёнбонк» дар Аморати Муттаҳидаи Араб (ш. Дубай), Шоҳигарии Муттаҳидаи Британияи Кабир ва Ирландияи Шимолӣ (ш. Лондон), Ҷумҳурии Туркия (ш. Истамбул), Ҷумҳурии Корея (ш. Сеул), Ҷумҳурии Ёзбекистон (ш. Тошканд), Ҷумҳурии халқии Хитой (ш. Пекин) ва намояндагии КВД БА ҚТ «Амонатбонк» дар Федератсияи Россия (ш. Москва) фаъолият менамоянд [112].

Ҳангоми омӯзиш ва таҳлили сохтори ташкилотҳои қарзӣ-молиявӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мо, ҳамзамон, як қатор норасоӣҳоро муаян намудем. Пеш аз ҳама, дар сохтори ташкилотҳои қарзӣ-молиявӣ намояндаи ягон бонки бонуфузи хориҷӣ, аз ҷумла бонкҳои ИМА ва Аврупо, вучуд надорад. Дуюм, намояндагии бонки калонтарини Ҷумҳурии Қазоқистон – Ҷамъияти саҳомии пӯшидаи «Халиқ Бонк Тоҷикистон» фаъолияти худро қатъ намуд, инчунин бо қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон аз 22 июни соли 2021, таҳти №108 дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи барҳамдиҳии ташкилотҳои қарзӣ» дарҳости ҚСП «Бонки фаръии БМП Покистон дар Тоҷикистон» оид ба бозхонди иҷозатнома ва барҳамдиҳии ихтиёрии ҚСП «Бонки фаръии БМП Покистон дар Тоҷикистон» қонё карда шуд.

Бояд қайд намуд, ки вучуд надоштани ташкилотҳои қарзии бузург ва бонуфузӣ ҷаҳонӣ ва давлатҳои ИДМ аз инҳо шаҳодат медиҳад:

- фазои сармоягузорӣ, хусусан дар фаъолияти бонкӣ ба дигаргуниҳои назаррас ниёз дорад. Он бояд чунин амалӣ шавад, ки аз тарафи бонкҳои шинохта хоҳиши фаъолият кардан дар бозори Ҷумҳурии Тоҷикистон пайдо шавад.

• рақобат дар бозори бонкӣ, ба фикри мо, ниҳоят сушт мебошад. Набудани рақобати интенсивӣ яке аз сабабҳои сушт рушд ёфтани низоми бонкӣ ва коҳиши нишондиҳандаҳои асосии нисбат ба давлатҳои ҳамсоя мебошад.

Ҳамин тавр, таҳлили ҳолати муносири низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон дод, ки низом рушд карда истодааст, аммо суръати он паст мебошад, аз ҷумла:

• сандуқи қарзӣ нисбат ба ММД дар давраи таҳлилӣ аз 14% зиёд нағардидааст, ки ин нишондиҳандаи пастарин байни мамлакатҳои ҳамсояи Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад;

• сандуқи депозитӣ – ҳолати ин нишондиҳанда ба ҳолати сандуқи қарзӣ шабоҳат дошта, нисбат ба ММД дар сатҳи паст қарор дорад;

• сармояи ташкилотҳои қарзӣ ҳаҷми наонқадар калон дорад, ки ин омил барои зиёд намудани ҳаҷми дороиҳо ҳалал мерасонад;

• фоидаи ташкилотҳои қарзӣ, бо вучуди зиёдшавияш, ҳаҷман бузургии назаррас матраҳ намегардад. Ин омил барои зиёд намудани сармоя таъсири манфӣ мерасонад;

• шумораи ташкилотҳои қарзӣ, дар давраи таҳлилшаванда тамоили манфӣ дошта, ҳар сол кам мешавад. Сиёсати БМТ оид ба гузаштан аз шумора ба сифат фаҳмо ва мубрам аст, аммо зиёдшавии шумора аз ҳисоби таъмин намудани имкониятҳо барои ҷалби ташкилотҳои қарзии хориҷӣ ва аз ҳисоби сармояи дохилӣ бояд амалӣ гарданд.

Барои аз байн бурдани норасоии нумбаршуда, ба фикри мо, бояд чунин тадбирҳо анҷом дода шаванд:

1. Аз тарафи БМТ зарур аст:

• қонунгузори бонкӣ, аз ҷумла қонунҳо ва дастурамалҳои самти бонкӣ бояд аз сари нав ва пурра аз назар гузаронида шуда, дар асоси он дигаргунии назаррас дар самти осонгардони фаъолият зимни амалиётҳои бонкӣ бояд ҷорӣ шавад (пешниҳодҳо муфассал дар боби сеюм, параграфи 3.1 оварда шудааст).

• дар самти сандуқи депозитӣ – маблағи кафолат аз тарафи давлат бояд зиёд карда шавад. Ҳамзамон, назорат аз болои ташкилотҳои қарзие, ки ба ҷалби пасандоз машғул ҳастанд, аз тарафи БМТ пурзӯр карда шавад, то ки ҳолати баъзе бонкҳои

низомсоз ва дигар бонкҳое, ки муфлис эълон шуда буданд ва ҳазорон нафарон аз ин осеб диданд, дар оянда такрор нашавад.

- дар самти сандуқи қарзӣ – яке аз муаммоҳои калон барои ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми қарздиҳӣ ин дастрасӣ ба маълумотҳои расмӣ мизочон мебошад. Имрӯз ба ғайр аз маълумот дар бораи таърихи қарзии мизоч, дигар маълумотҳо аз тарафи мизоч чамъоварӣ шуда, пешниҳод мегарданд. Ин дар навбати худ, вақти зиёдеро талаб менамояд. БМТ пайваста ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ҳалли масъалаи дастрасии ташкилотҳои қарзӣ ба иттилооти расмӣ давлатӣ, аз қабili надоштани доғи судӣ, қарздорӣ аз мақомоти андоз, ҳифзи иҷтимоӣ, истифодаи низоми пардохтии миллӣ ва ғайра дар формати онлайн таъмин намояд.

- шумораи ташкилотҳои қарзӣ – БМТ бояд зиёд шудани шумораи ташкилотҳои қарзии боэътимодно таъмин намояд.

2. Аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ инҳоро анҷом додан зарур аст:

- ворид намудани усулҳои нав дар фаъолияти худ. Рақамикунонии равандҳо, ба фикри мо, бояд дар мадди аввал бошад. Барои иҷрои ин шарт, пеш аз ҳама, бояд бо кадрҳои зарурӣ, хусусан байни роҳбарони сатҳи олии ташкилотҳои қарзӣ, таъмин карда шаванд. Барои ин, пеш аз ҳама, муҳим аст, ки роҳбарияти боломақом ин масъаларо хуб дарк кунад? – Зеро агар роҳбарияти олий аз ин масъалаҳо беҳабар бошад – самаранок таъмин намудани рақамикунонии маҳсулотҳои бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ ғайриимкон аст;

- тайёр будан барои сармоягузорӣ дар қисмати рақамикунонӣ – равандҳои рақамикунонӣ дорои хароҷотҳои хосе мебошад, ки бояд пешбинӣ карда шавад, агар ташкилоти қарзӣ майли гузаштан ба пешниҳоди маҳсулот ва амалиётҳоро дар формати рақамӣ дошта бошад;

- кӯшиш намояд, ки ба хоҳири кам кардани хароҷотҳои худ, коҳиш додани омили инсонӣ, роҳ надодан ба хатогиҳо ва омилҳои коррупсионӣ фаъолияти худро то ҳадди имкон рақамикунонӣ намояд;

- беҳтар намудани равандҳои қарздиҳӣ – мутаасифона, то ҳол ҳаст ташкилотҳои қарзие, ки равандҳои пешниҳоди қарзиашон кӯҳна шуда, ба талаботҳои замони мутобиқат намекунад. Такъя танҳо ба гарав, инкор намудани ҳолати молиявии мизоч

ва амалҳои коррупсионӣ омилҳои асосии ба бухрон дучоршавии ташкилоти қарзӣ мебошад;

• аз «минтақаи бароҳатӣ» баромадан ҳангоми пешбарии фаъолияти худ. Ташкилотҳои қарзӣ, мутаасифона, ба ҳолате одат кардаанд, ки дар он рақобат чандон шаддид нест, бонкҳои хориҷии тавоно дар бозори ватанӣ муаррифӣ нашудаанд, мизочон он қадар ҳуқуқҳои худро намедонанд. Агар ташкилотҳои қарзӣ хоҳанд, ки солҳои дароз муваффақона фаъолият кунанд ва мизочони боэътимод дошта бошанд, онҳо бояд муносибати худро ба қор ва мизочон тағйир диҳанд, пеш аз ҳама, ба мизочон дар рафти пешниҳоди хизматрасонӣ шароити мусоид таъмин намоянд. Ташкилотҳои қарзӣ бояд ҳама вақт бо мизочон дар тамос бошанд, то ки аз хоҳиш ва эҳтиёҷоти онҳо бохабар буда, сари вақт хизматрасониҳои муфидро ба онҳо пешниҳод намоянд.

2.2. Ҳолати муносири инфрасохтори амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ

Амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ фаъолона роҳандозӣ шуда истодаанд ва ин тасодуфӣ нест. Бозори бонкӣ толи солҳои охир дигаргун шуда истодааст. Вобаста ба дигаргун шудани инфрасохтор ва хизматрасониҳои бонкӣ талаботҳои мизочон тағйир ёфта истодааст. Имрӯз мизочон намехоҳанд дар навбатҳои вақти худро сарф намоянд. Намехоҳанд то ба анҷом расидани амалиёт интизорӣ кашанд. Мехоҳанд тез ва қулай хизматрасониҳоро ба даст оранд. Иҷроиши ин талаботҳои мизочонро бе истифодаи техника ва технологияҳои нав, қуллан иваз намудани равандҳои хизматрасонӣ, ки бе рақамикунонии онҳо ғайриимкон аст, тасавур қардан мумкин нест. Маҳз амалиётҳои рақамии бонкӣ талаботҳои ивазшудаи мизочонро қонеъ гардонидани метавонанд. Бояд қайд намоем, ки ташкилотҳои қарзӣ новобаста ба мушкилотҳои ҷойдошта, пайваста қўшиш ба харҷ медиҳанд, то ба пешниҳоди амалиётҳои рақамии бонкӣ гузаранд.

Рушди низоми пардохтӣ, ба фикри мо, барои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ асос мебошад. «Дар иқтисоди рақамӣ, ҳам шаклҳои пул ва ҳам воситаҳои, ки барои мубодилаи онҳо пешбинӣ шудаанд – низомҳои пардохт, тағйироти кулӣ ба амал меоянд. Ба рушди хизматрасониҳои нави пардохтҳои технологӣ равандҳои паҳнкунии ҳамачонибаи интернетӣ баландсуръат, воситаҳои техникии мобилӣ ва гачетҳои интеллектуалӣ мусоидат мекунад, ки дар навбати худ ба рушди технологияҳои ҳисоббарории тақсимшуда, ба монанди феҳристҳои тақсимшуда ва блокчейн мусоидат мекунанд» [161, с. 3]. «Таъсири мусбати табдили рақамии низомҳои пардохт ба иқтисодиёт, инчунин аҳамияти рушди инноватсионии низоми пардохт барои афзоиши неқӯаҳволии истеъмолкунандагон ва афзоиши сармояи инсонӣ зарурати дастгирии ин равандро аз ҷониби танзимгарони молиявӣ тавассути эҷоди воситаҳои рақамӣ, ки ба ниёзҳои иштирокчиёни бозори молиявӣ мувофиқанд, ба вуҷуд меорад. Ҳамчун яке аз самтҳои муҳими чунин дастгирӣ, баровардани асҳори рақамии бонкҳои марказӣ, ки метавонанд ба рушди низомҳои пардохти миллӣ тавассути ҳавасмандгардонии рақобат дар бозори хизматрасониҳои пардохт ва ҳисоббаробаркунӣ, инчунин фароҳам овардани шароити иловагӣ барои афзоиши неқӯаҳволии истеъмолкунандагон таъсири мусбат расонанд, баррасӣ карда мешавад» [104].

Яке аз қисмҳои асосии низоми пардохт ин бозори қортҳои бонкӣ мебошад. Қайд кардан бамаврид аст, ки шумораи қортҳои бонкӣ сол аз сол зиёд гардида истодаанд (ниг. ба ҷадвали 2.7.).

Тули панҷ соли таҳлилшаванда шумораи эмитентҳои қортҳои пардохтии бонкӣ 6 адад ё 33%, зиёд шуд, ки ба фикри мо, ниҳоят кам мебошад. Дар умум, шумораи эмитентҳои қортҳои пардохтии бонкӣ, ки 24 ададро дар соли 2023 ташкил дод, нокифоя мебошад.

Чадвали 2.7. - Рушди шумораи кортҳои пардохтии бонкӣ*

	2019	2020	2021	2022	2023
Шумораи эмитентҳои кортҳои пардохтии бонкӣ (адад)	18	21	19	21	24
Микдори кортҳои пардохтии бонкӣ (адад)	2 483 861	3 247 851	3 479 109	5 060 793	6 711 241
Микдори умумии дорандаҳои кортҳои пардохтии бонкӣ (нафар)	2 420 658	3 016 946	3 371 317	4 662 545	6 524 142

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Бояд қайд намуд, ки шумораи ташкилотҳои қарзӣ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 63 ададро дар охири соли 2023 ташкил меод, яъне агар ин ду нишондиҳандаро таҳлил намоем, ҳамагӣ 37 ташкилотҳои қарзӣ эмитентҳои кортҳои пардохтии бонкӣ мебошанд.

Микдоран кортҳои пардохтии бонкӣ 4,22 млн. дона зиёд шуда, ё худ зиёдшавӣ зиёда аз 2,5 маротибавро ташкил дод. Микдори умумии дорандаҳои кортҳои пардохтии бонкӣ – 4 103 484 нафар зиёд гардид ё худ 2,69 маротиба. Бояд қайд намуд, ки ба зиёд набудани шумораи ташкилотҳои қарзӣ - эмитентҳои кортҳои пардохтии бонкӣ, ба ақидаи мо, натиҷаҳои бадастомада мусбӣ мебошанд.

Чунин рушди босуръат, ба фикри мо, аз ҳисоби омилҳои зерин ба даст оварда шуд:

1. Рушди равандҳои рақамикунонии низомии бонкӣ ва иқтисодиёти ҷумҳурӣ;
2. Зиёд шудани талоботи мизочон ба кортҳои бонкӣ;
3. Рушд ёфтани инфрасохтори пардохтӣ ва шумораи банкоматҳо ва пост-терминалҳо (ниг. ба чадвали 2.8.);
4. Рушди ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ;
5. Зиёд шудани шумораи эмитентҳои кортҳои пардохтии бонкӣ.

Таҳлили чадвал ба рушди босуръати ҳамаи нишондиҳандаҳои овардашуда далолат мекунад. Дар давраи таҳлилшаванда шумораи нуқтаҳои пешниҳоди пули нақд 1 679 адад ё 92,6%, шумораи терминалҳо дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ 3 404 адад ё 96,2%, миқдори банкоматҳо 1 362 адад ё 2,5 маротиба, шумораи амалиёт тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ 6 759 000 адад ё зиёда аз 2 маротиба, ҳаҷми амалиёт тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ ба андозаи 6 895 млн.сомонӣ ё зиёда аз 5 маротиба зиёд гаштаанд.

Чадвали 2.8. - Нишондиҳандаҳои асосии бозори кортҳои пардохтии бонкӣ*

	2019	2020	2021	2022	2023
Миқдори нуқтаҳои пешниҳоди пули нақд (адад)	1 813	1 899	1 848	2 132	3 492
Шумораи терминалҳо дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ (адад)	3 535	3811	3 030	3 872	6 939
Миқдори банкоматҳо (адад)	878	1 281	1 412	1 724	2 240
Шумораи амалиёт тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ (ҳаз. адад)	6 005	7 886,44	7 900	8 550	12 764
Ҳаҷми амалиёт тавассути кортҳои пардохтии бонкӣ (млн.сомонӣ)	1 639	2 775,82	4 200	6 126	8 534

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Агар сарбории инфрасохтори кортҳои пардохтии бонкиро таҳлил намоем, он гоҳ чунин натиҷаҳо ба даст меорем (ниг. ба чадвали 2.9.).

Мувофиқи натиҷаҳои чадвали 2.9. маълум гашт, ки сарбории нуқтаҳои пешниҳоди пули нақд, аз ҳисоби миқдори кортҳои пардохтии бонкӣ зиёд шуда, дар давоми давраи таҳлилшаванда 40% афзудааст.

Ҷадвали 2.9. - Сарбории таҷҳизоти кортҳои пардохтии бонкӣ*

	2019	2020	2021	2022	2023
Миқдори кортҳои пардохтии бонкӣ ба ҳар як нуқтаи пешниҳоди пули нақд	1 370	1 710	1 883	2 374	1 922
Миқдори кортҳои пардохтии бонкӣ ба ҳар як терминали нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ	703	852	1 148	1 307	967
Миқдори кортҳои пардохтии бонкӣ ба ҳар як банкомат	2 829	2 535	2 464	2 935	2 996
Шумораи амалиёт ба ҳар як корти пардохтии бонкӣ	2,4	2,4	2,3	1,7	1,9

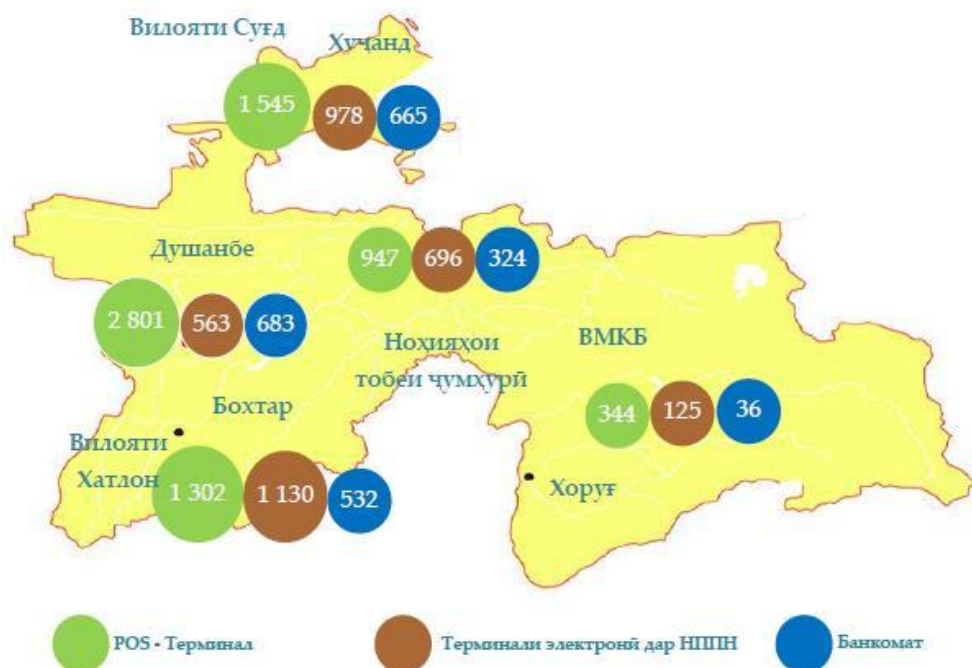
***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Инчунин, миқдори кортҳои пардохтии бонкӣ ба ҳар як терминали дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ дар ин давра – 37,5%, сарбории банкоматҳо бошад, қариб 6% зиёд шуд.

Нишондиҳандае, ки дар ин давра коҳиш ёфт ва ташфишовар аст, ин шумораи амалиёт ба ҳар як корти пардохтии бонкӣ мебошад. Коҳишёбӣ зиёда аз 26% -ро ташкил дод ва гувоҳи он аст, ки қисми кортҳои пардохтии бонкӣ ғайрифайол буда, амалиётҳо тавассути онҳо ё умуман нест, ё ин ки шуморааш ночиз аст. Ба фикри мо, ташкилотҳои қарзӣ-эмитентон бояд ҷиҳати баланд бардоштани ғайрифайлоки ва самаранокии кортҳои пардохтии бонкии интишорнамудашон саъю кӯшиш намоянд.

Инфрасохтори пардохтӣ барои қабул ва хизматрасонии кортҳои пардохтӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023 чунин ҳолат дорад (ниг. ба расми 2.2.1).

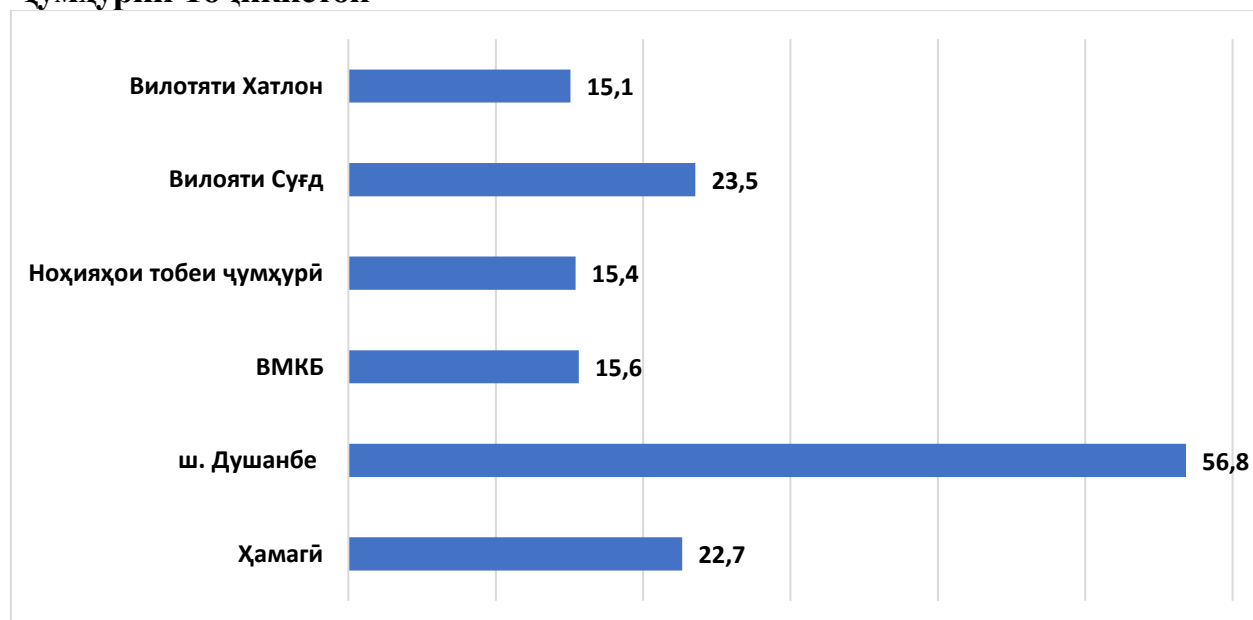
Тибқи маълумотҳои овардашуда, шумораи пос-терминалҳо дар ш. Душанбе ба 2801 баробар мебошад, ки ин шумора ба адади якҷоя ду вилоят, яъне вилояти Суғд ва Хатлон (дар якҷоягӣ) баробар мебошад. Ин аз он гувоҳи медиҳад, ки дар вилоятҳои инфрасохтори пардохтӣ ба маротиб аз ш. Душанбе қаноатмандонар, ин ҳолат бояд куллан иваз карда шавад.

Расми 2.1. Инфрасохтори пардохтӣ барои қабул ва хизматрасонии кортҳои пардохтӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соли 2023*
***Сарчашма: [118]**

Тибқи маълумотҳои дар расм овардашуда шумораи аз ҳама зиёди банкоматҳо дар ш. Душанбе ҷойгир шудаанд (ниг. ба диаграммаи 2.6.).

Диаграммаи 2.6. - Шумораи банкоматҳо сари 100 000 аҳолии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

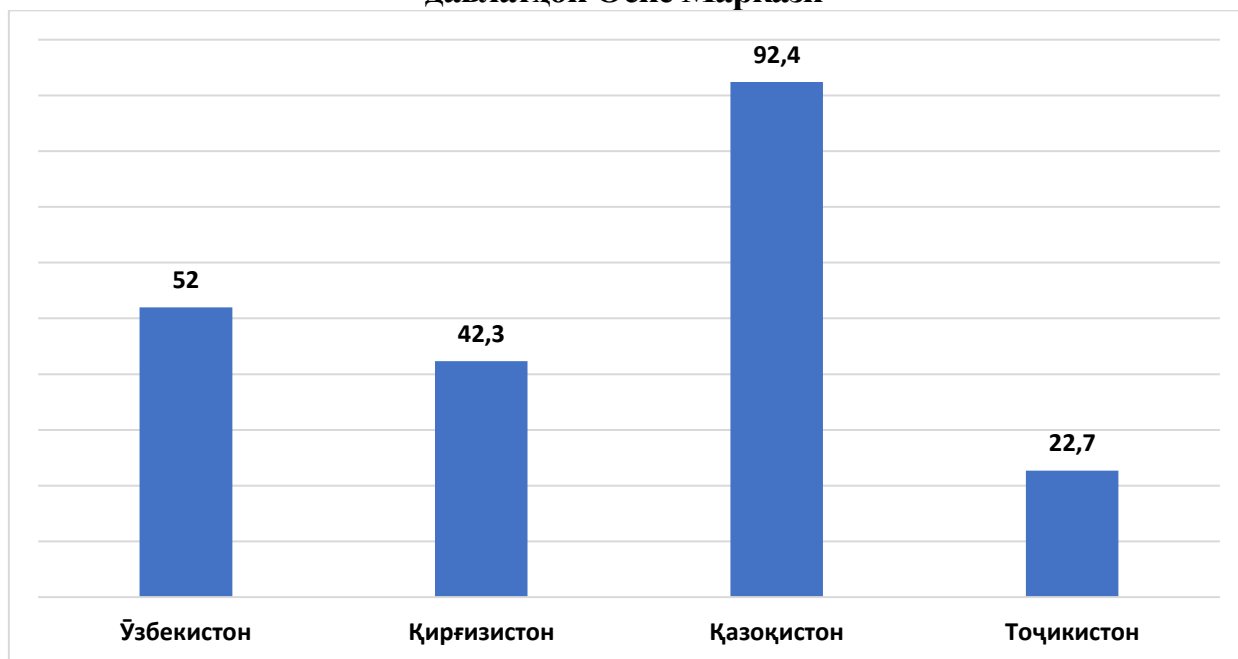

***Сарчашма: [118]**

Тибқи маълумотҳои диаграммаи 2.6. ба ҳар 100 000 нафар аҳолии ш. Душанбе қариб 57 банкомат рост меояд ва ин аз нишондиҳандаи миёна дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба 22,7 баробар аст, аз 2 маротиба зиёдтар мебошад.

Аз ҳама натиҷаи пастрин ба ҳар 100 000 нафар аҳоли дар ноҳияҳои тобеи ҷумҳури мебошад, ки он ба 15,4 адад баробар мебошад. Баъд аз он ВМКБ бо натиҷаи 15,6 адад меояд ва дар Вилояти Суғд бошад, ин нишондиҳанда ба 23,5 адад баробар аст. Натиҷаи миёнаи шумораи банкоматҳо ба ҳар 100 000 нафар аҳоли дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 22,7 баробар мебошад. Агар нишондиҳандаи таҳлилии дар муқоиса бо давлатҳои ҳамсоя баррасӣ карда шавад, он гоҳ чунин натиҷа ба даст оварда мешавад (ниг. ба диаграммаи 2.7.).

Диаграммаи 2.7. Шумораи банкоматҳо сари 100 000 аҳоли дар миқёси давлатҳои Осиё Марказӣ*

***Сарчашма:** [119]

Тавре аз маълумотҳои диаграммаи 2.7. маълум гардид, байни шумораи банкоматҳо ба ҳар 100 000 нафар аҳоли дар миқёси давлатҳои Осиё Марказӣ натиҷаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон пастрин мебошанд. Аз ҳама натиҷаҳои баланд дар Ҷумҳурии Қазоқистон, яъне 92 банкомат ба ҳар 100 000 нафар аҳоли, ки ин аз нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 маротиба зиёдтар аст. Сипас бо 52 банкомат Ҷумҳурии Ўзбекистон омадааст, ки дар қиёс бо Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб 2,3 маротиба зиёд аст. Дар Ҷумҳурии Қирғизистон ба ҳар 100 000 аҳоли 43,2

банкомат рост меояд, ки ин рақам ҳам аз нишондиҳандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб 2 маротиба зиёд мебошад.

Ҳамин тариқ, шумораи умумии банкоматҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нокифоя буда, арзёбии ин нишондиҳанда аз тарафи мо ғайриқаноатбахш шуморида мешавад. Бояд ҳаолат кулан таъғир дода шавад. Барои ҳалли ин масъала, аз тарафи мо, якчанд пешниҳодҳо оварда шудаанд:

1. Ҳавасмандгардонии ташкилотҳои қарзӣ барои зиёд намудани шумораи банкоматҳо бо роҳи аз андоз аз арзиши иловашуда пурра озод намудани хариди банкоматҳо.

2. Бочи гумрукӣ барои банкоматҳо дар сатҳи 0% муаян карда шавад.

Соли 2023 шумораи терминалҳо дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ 6 939 ададро ташкил дод. Ба зиёдшавии шумора дар тули панҷ соли охир нигоҳ накарда, бояд қайд намоем, ки миқдори терминалҳо дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ дар сатҳи паст қарор дорад. Хулосабарории мо, пеш аз ҳама, дар асоси таҳлил анҷом ёфта, натиҷаҳои ҷунинанд:

- Шумораи POS-терминалҳои дар нуқтаҳои савдо ва хизматрасонӣ, инчунин дар бонкҳо насбкардашуда 983,4 ҳазор ададро ташкил намуд, ки 31,3% зиёдатар аз соли гузашта аст. Дар 10 моҳи соли 2023 сари ҳар як POS-терминал – 2,2 ҳазор амалиёт рост омад [121].

- Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон ба санаи 31.12.2023 ҳамагӣ – 429 334 POS-терминал насб карда шудааст [117].

- Дар охири соли 2023 дар Ҷумҳурии Қирғизистон зиёда аз 23 ҳазор POS-терминал фаъолият мекард [113].

Тавре маълум аст, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе кушодани суръатҳисоби бонкӣ соҳиби корти пардохтии бонкӣ шудан ғайриимкон аст, аз ин сабаб, мо таҳлили қиёсии шумораи суратҳисоби бонкӣ ва кортҳои пардохтии бонкиро гузарондем (ниг. ба ҷадвали 2.10.).

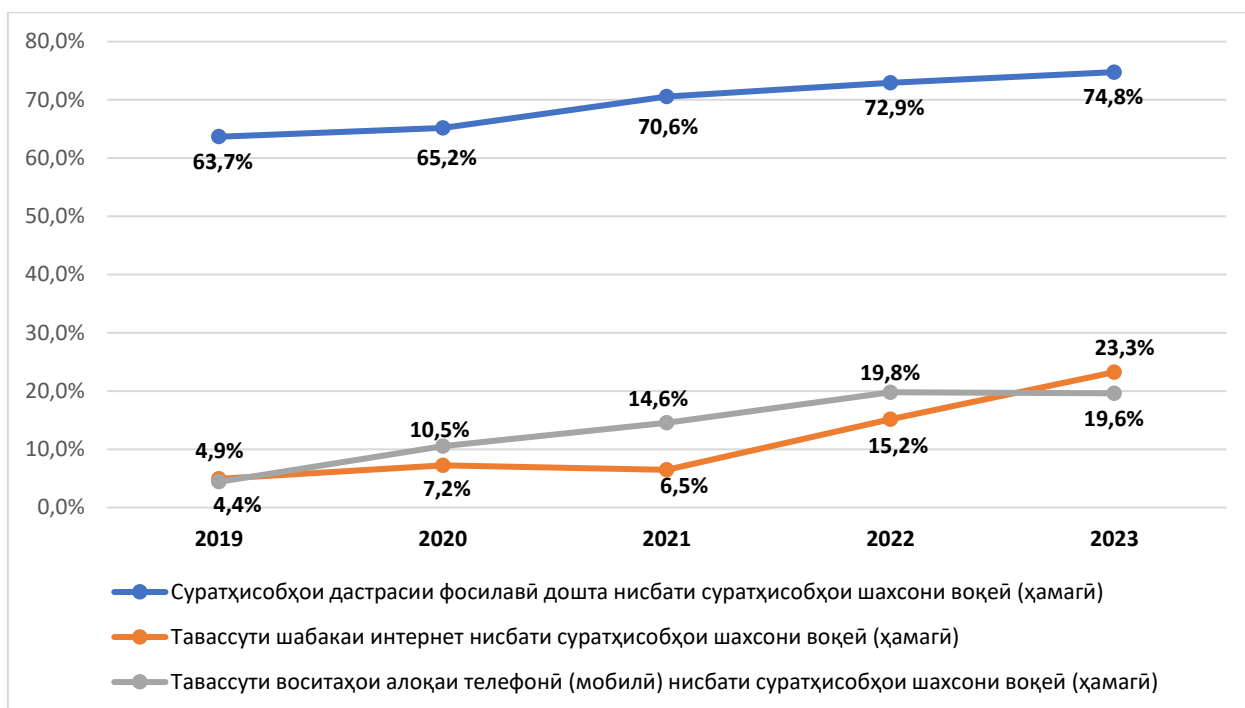
Чадвали 2.10. - Миқдори суратҳисобҳои бонкӣ ва дастрасӣ ба онҳо тариқи шабакаҳо алтернативии рақамӣ*

	2019	2020	2021	2022	2023
Миқдори умумии суратҳисобҳо, ҳаз. адад	4 057,7	5 606,0	6 083,4	8 444,5	11 236,5
Шахсони воқеӣ					
Суратҳисобҳои шахсони воқеӣ (ҳаз. адад)	3 964,1	4 900,8	5 977,7	8 321,6	11 109,7
Суратҳисобҳои дастрасии фосилавӣ дошта, ҳаз. адад, аз ҷумла:	2 524,0	3 195,2	4 219,6	6 069,4	8 306,6
Тавассути шабакаи интернет, ҳаз. адад	124,9	231,2	273,5	919,9	1 931,5
Тавассути воситаҳои алоқаи телефонӣ (мобилӣ), ҳаз. адад	175,6	516,1	870,9	1 648,2	2 180,2
Шахсони ҳуқуқӣ					
Суратҳисобҳои шахсони ҳуқуқӣ, ҳаз. адад	93,6	105,2	105,6	122,9	126,8
Суратҳисобҳои дастрасии фосилавӣ дошта, ҳаз. адад, аз ҷумла:	7,8	9,4	11,8	16,1	37,5
Тавассути шабакаи интернет, ҳаз. адад	7,6	11,9	10,5	14,6	37,5
Тавассути воситаҳои алоқаи телефонӣ (мобилӣ)	—	—	—	—	—

**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст:
[110]

Таҳлили чадвали 2.10. нишон медиҳад, ки дар соли 2023 миқдори умумии суратҳисобҳо 11 236 588 ададо ташкил дод, ки ин 2,7 маротиба нисбати соли 2019 зиёдтар мебошад. Бояд қайд намоем, ки дар соли 2023, суратҳисобҳои шахсони воқеӣ қариб 99% -и миқдори умумии суратҳисобҳоро ташкил намуданд. Аз ин адад қариб 75% -и суратҳисобҳо дастрасии фосилавӣ доранд (ниг. ба диаграммаи 2.8.).

Диаграммаи 2.8. - Рушди суратҳисобҳои бонкии дорони дастрасии фосилавӣ дошта*

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [110]

Шумораи суратҳисобҳое, ки тавассути шабакаи интернет дастрасанд, дар солҳои таҳлилшаванда қариб 5 маротиба афзуданд. Дар ду соли охир суръати баланди рушд таъмин гардидааст. Сабаби асосии рушд, ба фикри мо, аз омилҳои зерин иборат аст:

1. Зиёд шудани шумораи кортҳо, дар умум ва ташкилотҳои қарзие, ки имконияти дастрасӣ ба суратҳисоби бонкиро тавассути шабакаи интернет медиҳанд;
2. Зиёдтар шудани рақобат байни ташкилотҳои қарзӣ дар қисмати идоракунии пули нақд ва суратҳисобҳои мизочон;
3. Рушди тичорати электронӣ.

Агар оиди суратҳисобҳои шахсони ҳуқуқӣ сухан ронем, пас соли 2023 ҳамагӣ 30% дастрасии фосилавӣ доштанд, ки ин нишондиҳанда дар соли 2019 ҳамагӣ 8,3% буд. Сабабҳои асосии дар сатҳи паст қарор доштани дастрасӣ ва идоракунии суратҳисоби шахсони ҳуқуқӣ инҳоянд:

1. Шумораи ками ташкилотҳои қарзӣ ба шахсони ҳуқуқӣ пешниҳоди хизматрасониҳои интернет-бонкингро дар номгӯи хизматрасониҳои худ доранд;

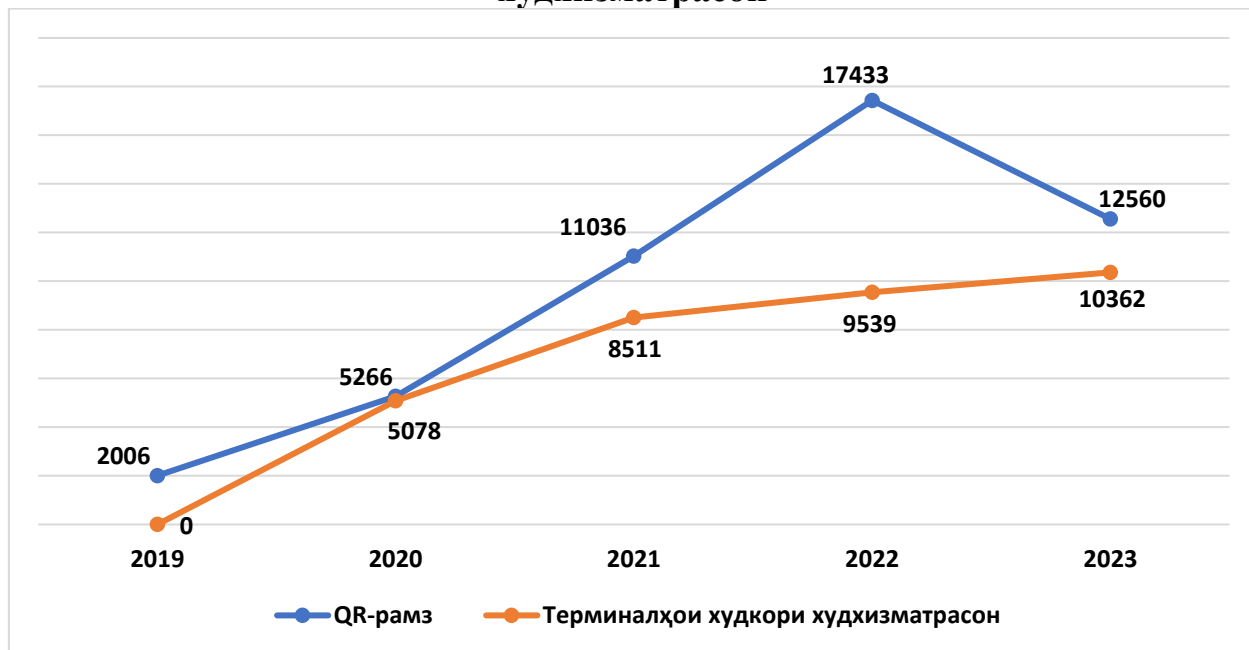
2. Суръат, сифат ва дастрасӣ ба интрнет дар ноҳияҳои дурдаст;

3. Таҳассуси паст, нобоварӣ ва надоштани хоҳиши омӯхтани кор бо барномаи интрнет-бонкинг аз тарафи сурмуҳосибони шахсони ҳуқуқӣ.

Рушди амалиётҳои ғайри нақдӣ аҳамияти стратегӣ барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон дорад. Дар Паёми навбатии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Вазоратҳои молия, рушди иқтисод ва савдо, Бонки миллий ва дигар вазорату идораҳо дар ду соли минбаъда низоми пардохтҳои ғайринақдиро дар ҳамаи соҳаҳо, аз ҷумла нуқтаҳои савдову хизматрасонӣ пурра ҷорӣ карда, ҳамгироии фаъолиятро дар ин самт таъмин намоянд» [141].

Бояд қайд намоем, ки низоми бонкӣ баҳри иҷрои дастуру супоришҳои роҳбари давлат оид ба зиёд намудани амалиётҳои ғайринақдӣ бо истифода аз амалиётҳои рақамӣ инфрасохтори худро дар ин самт васеъ карда истодааст (ниг. ба диаграммаи 2.9.).

Диаграммаи 2.9. Динамикаи рушди QR-рамз ва терминалҳои худкори худхизматрасон

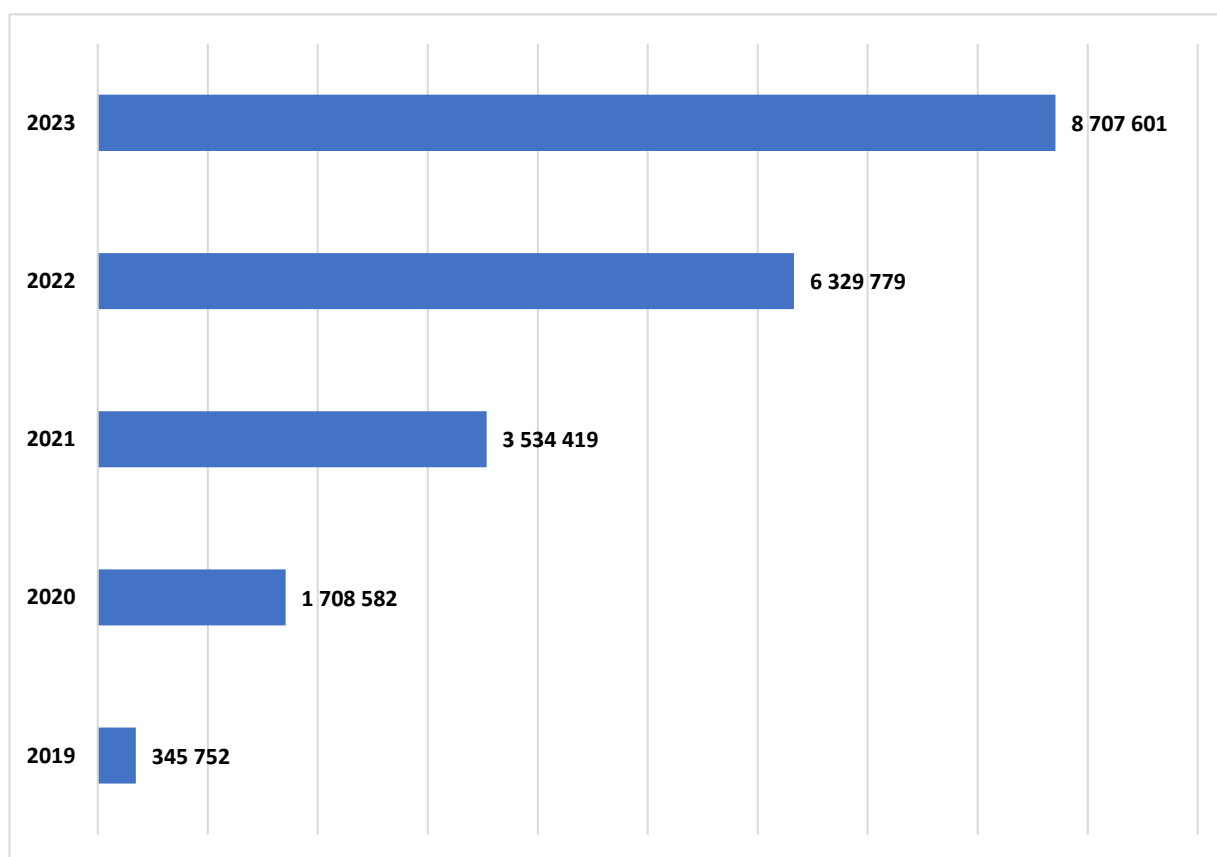
**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [118]

Таҳлили диаграммаи 2.9. зиёдшавии QR-рамзро дар давраи таҳлилий нишон медиҳад. Дар умум, зиёдшавӣ зиёда аз 6 маротибаро ташкил намуда, дар соли 2023 12 560 адад QR-рамз фаъолият мекард, ки 28,0 % кам нисбат ба соли 2022 мебошад. Сабаби коҳиш ёфтани шумораи QR-рамзҳо ин гузариш ба QR-рамзи

ягона мебошад. «QR-рамзи ягона аз тарафи Бонки милли Тоҷикистон таҳия шуда, он аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ амалӣ карда мешавад». Шумораи терминалҳои худкори худхизматрасон сол аз сол пайваста зиёд гардида, 10 362 ададро соли 2023 ташкил намуд. Сабабҳои асосии зиёдшавӣ инҳоянд: нархи на он қадар гарони таҷҳизот; истифодабарии таҷҳизот бо речаи 24/7/365; истифодабарии қулай барои мизочон.

Дагар намуди амалиётҳои рақамӣ ин ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ тавассути ҳамёнҳои электронӣ мебошад (ниг. ба диаграммаи 2.10.).

Диаграммаи 2.10. Афзоиши шумораи ҳамёнҳои электронӣ (адад)*

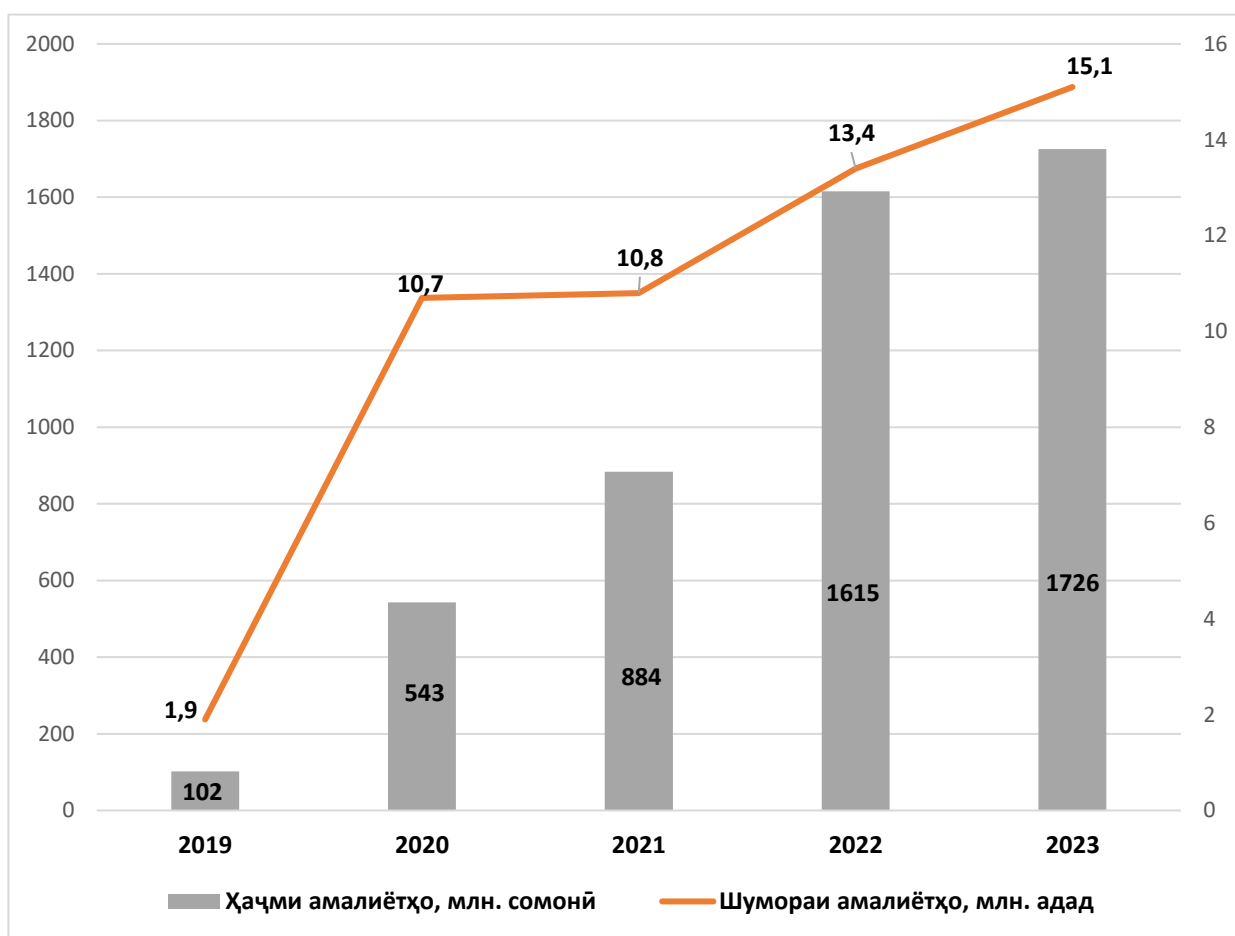
**Сарчашма:* муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [118]

Ин намуди амалиётҳои рақамӣ беҳамто буда, имконияти истифодаи ҳисоби ҳамёни электронӣ бе қушодани суратҳисоби бонкӣ амалӣ мешавад. Қайд намудан ба маврид аст, ки шумораи ҳамёнҳои электронӣ дар панҷ соли охир ба маротиб зиёд гашта, байни мизочон маъруф гардиданд. Дар давраи таҳлилшаванда шумораи ҳамёнҳои электронӣ зиёда аз 25 маротиба афзудааст,

яъне аз 345 752 адад дар соли 2019 то 8,7 млн. дар соли 2023 расидааст. Суръати рушди шумораи ҳамёнҳои электронӣ, ба фикри мо, ниҳоят баланд буда, динамикаи мусбӣ дорад.

Ҳамзамон, шумораи амалиётҳо низ, тавассути ҳамёнҳои электронӣ зиёд шуда, соли 2023 ба 15,1 млн. адад амалиёт баробар шуданд (ниг. ба диаграммаи 2.11).

Диаграммаи 2.11. - Амалиётҳо тавассути ҳамёнҳои электронӣ

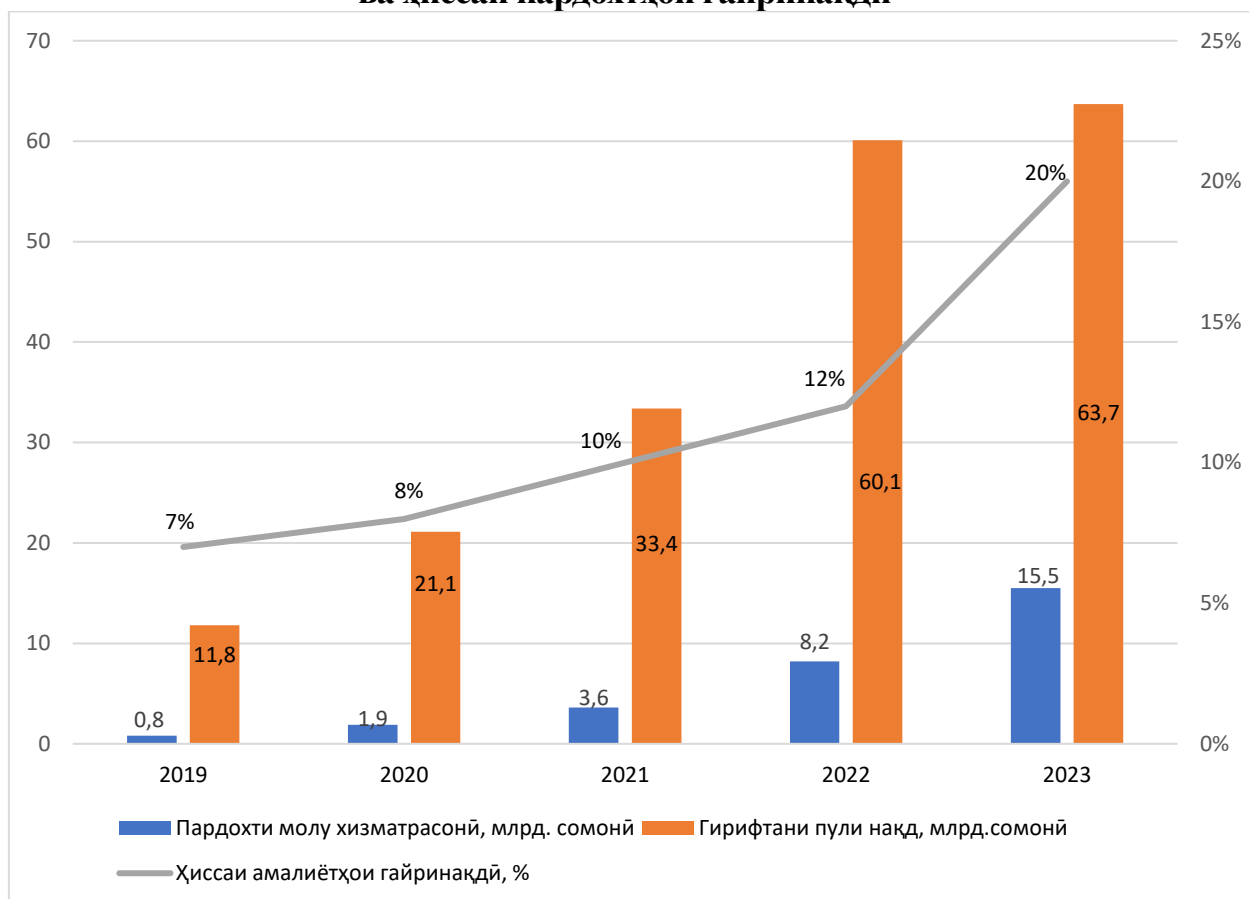
***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [118].

Дар панҷ соли таҳлилшаванда шумораи амалиётҳои тавассути ҳамёнҳои электронӣ амалигашта зиёда аз 7 маротиба афзудаанд, ки ин нишондиҳандаи хеле хуб мебошад.

Ҳаҷми амалиётҳо, ки тавассути ҳамёнҳои электронӣ пардохт шуданд, дар соли 2023 маблағи 1,7 млрд. сомониро ташкил доданд, ки нисбат ба соли 2019 зиёда аз 17 маротиба афзудааст.

Ҳамаи воситаҳои ҳисоббаробаркуниё, ки мо дар боло таҳлил намудем, ба зиёд шудани ҳаҷми ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ таъсири мусбӣи худро мерасонад (ниг. ба диаграммаи 2.12.).

Диаграммаи 2.12. - Амалиётҳо бо истифодаи воситаҳои электронии пардохтӣ ва ҳиссаи пардохтҳои ғайринақдӣ*

***Сарчашма:** муаллиф дар асоси маълумотҳои сарчашмаҳои зерин тартиб додааст: [118]

Дар соли 2023 ҳиссаи амалиётҳои ғайринақдӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба 20 % баробар шуд, ки ин нишондиҳанда нисбати соли гузашта қариб 2 маротиба афзуд. Бешубҳа, соли 2023 дар таърихи ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ соли хотирмон буд, чунки маҳз ҳамин сол Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ» аз 22 июни соли 2023, №586, қабул гардид. Ба фикри мо, таърихи ҳисоббаробаркунии ғайринақдиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд ба давраи то қабули фармон ва баъд аз он ҷудо намуд. Фармон, бешубҳа, саривақтӣ ва зарур мебошад. Тибқи он Фармон «- пардохти андозҳо, боҷҳои давлатӣ барои додани иҷозат ва иҷозатномаҳо, пардохтҳои дигари ҳатмӣ ба буҷет, ҷаримаҳо, маблағи суғуртаи ҳатмии давлатӣ, хизматрасониҳои тиббӣ,

хизматрасониҳои коммуналӣ, намудҳои дигари хизматрасониҳои давлатӣ, инчунин қабули маблағҳо аз ҷониби вазорату идораҳо ва ташкилотҳои давлатӣ тариқи ғайринақдӣ амалӣ карда шавад;

- аз ҷониби вазорату идораҳо, ташкилотҳои давлатӣ ва ташкилотҳои қарзии молиявии ҷумҳурӣ ба таври нақдӣ қабул намудани пардохти хизматрасониҳои музднок манъ карда шавад», яъне чораҳои қатъӣ қабул гашта, ҷун натиҷа ҳиссаи амалиётҳои ғайринақдӣ зиёд шуданд.

Бояд қайд намуд, ки «рақамикунонӣ ба ворид намудани навоариҳои ҳамаҷониба мусоидат мекунад. Ҳамин тариқ, он ба афзоиши иқтисодии рушди иқтисодиёт мусоидат мекунад ва яке аз муҳаррикони рушди иқтисодӣ мебошад, ки ҳам ба оптимизатсияи равандҳои тиҷоратӣ ва тақсимои оптималии захираҳо ва ҳам ба баланд бардоштани сифати зиндагии аҳоли мусоидат мекунад. Тибқи арзёбии коршиносони McKinsey, рақамикунонӣ метавонад то соли 2030 то 60 % -и афзоиши эҳтимолии ҳосилнокии меҳнатро таъмин кунад» [103].

Ҳамин тариқ, ҳолати муносири инфрасохтори хизматрасониҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ аз тарафи мо ҷун рушдбанда арзёбӣ карда мешавад. Албатта, бояд қайд намуд, ки қарзҳои зиёде ба сомон расида, барои рушди амалиётҳои рақамӣ замимаи устувор гузоштанд. Аммо инро ҳам бояд қайд намоем, ки қарзҳои зиёде низ боқӣ мондаанд, ки бояд ба ҳалли худро ёбанд. Бояд, пеш аз ҳама, мамнуиятҳое, ки бо қонунгузорӣ алоқаманданд, аз байн бурда шаванд (дар бораи ин масъала дар боби 3 маълумот оварда шудааст). Ҳамзамон, душворӣҳое, ки бо инфрасохтори заифи амалиётҳои рақамӣ вобастаанд, аз байн бурда шаванд, пеш аз ҳама сухан дар бораи зиёд намудани шумораи банкоматҳо, пос-терминалҳо ва терминалҳои худкор меравад. Ба ғайр аз ин, аз тарафи давлат бояд душворӣҳое, ки ба фаъолияти инфрасохтори низоми бонкӣ, алаҳхусус вобаста ба амалиётҳои рақамӣ таъсир мерасонанд, яъне мушкилиҳои таъмини пурра ва доимӣ бо барқ (тамоми ҷумҳурӣ), суръат, сифат ва дастрасии интернет дар тамоми қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳар чӣ зудтар ҳалли худро ёбанд. Ҳамзамон, дастгирии давлатии низоми бонкӣ дар

масъалаи беҳтар намудани инфрасохтори рақамӣ, чораҳои мушаххас вобаста ба андозбандӣ ва дигар намудҳои пардохтҳои давлатиро зарур мешуморем.

2.3. Арзёбии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ

Равандҳои рақамикунонӣ ва дар ин замима ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ амалӣ гашта истодаанд. Вобаста ба имкониятҳо ва сифати идоракунии суръати гузариш ба хизматрасаниҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Бояд қайд намоем, ки гузариш ба рақамикунонӣ раванди маблағталаб буда, вазъи ин масъала бинобар норасоии мутахассисони соҳа боз ҳам душвортар мегардад.

Дар иқтисодиёти муосир технологияҳои рақамӣ торафт васеътар истифода мешаванд. Онҳо тавассути истифодаи дастгоҳҳои электронӣ – планшетҳо ва компютерҳои шахсӣ дастрастар мешаванд. Гузариш ба соҳаи технологияҳои рақамӣ ба коҳиши назарраси хароҷот ва баланд бардоштани самаранокии фаъолияти хоҷагидорӣ оварда мерасонад. Таҳлили таҳқиқот ва нашрияҳо оид ба мушкилоти рақамикунонии [94, с. 55] бахши бонкӣ имкон медиҳад, ки дар бораи афзоиши истифодаи технологияҳои рақамӣ аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ хулоса бароварда шавад [62, с. 49].

Тавре қайд карда будем, ташкилотҳои қарзӣ пайваста баҳри гузариш ба рақамикунонӣ ва дар ин замима ворид намудани хизматрасаниҳои рақамии бонкӣ барои мизочони худ кӯшиш ба харҷ дода истодаанд. Аммо то чӣ андоза ва дар кадом сатҳ қарор доштани ин равандҳо то ҳол аз тарафи олимони ватанӣ омӯхта ва муайян карда нашудаанд. Дар ин параграф мо кӯшиш менамоем, ки ин масъаларо таҳқиқ намуда, фикри худро пешкаш намоем. Пеш аз ҳама, мо кӯшиш намудем, ки дар сатҳи ҳар як ташкилоти қарзӣ дараҷаи ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкиро муайян намоем. Бояд гуфт, ки сатҳи рақамикунонӣ ва ҷорӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилоти қарзӣ ба ҳаҷми он вобастагии бевосита дорад. Яъне чӣ қадар ташкилоти қарзӣ ҳаҷман калон бошад, ҳамон қадар имкониятҳо барои ворид

намудани технологияҳои рақамӣ зиёдтаранд ва аз дигар тараф, зарурияти ҳарчӣ бештар ворид намудани амалиётҳои рақамӣ зиёдтар мебошад. Шояд саволе ба миён ояд, ки барои чӣ зарурияти ҳарчӣ бештар ворид намудани амалиётҳои рақамӣ, маҳз дар ташкилотҳои қарзии калон зиёдтар мебошад? Ҷавоб ин аст, ки ба фикри мо, ташкилотҳои қарзии ҳаҷман калон ба шумораи зиёди мизочон хизмат мерасонанд. Сифати хизматрасониҳо бояд дар дараҷаи баланд бошад, набояд дар ҳазинаҳо ва дар назди кормандони бонк ҳангоми хизматрасонӣ тамбашавӣ ба миён ояд. Аз тарафи дигар, дар ин ҳолат, маъмулан шумораи зиёди кормандон бояд истифода бурда шаванд. Дар замоне, ки ташкилотҳои қарзӣ дар ҳамаҷӯи роҳҳои кам кардани хароҷотҳои амалиётӣ кӯшиш ба ҳарч медеҳанд, ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ, ки душвориҳои зиёдро аз байн мебаранд ва ба ҳалли муаммои кам намудани хароҷотҳо ёрӣ мерасонанд, ба маврид ва зарур мебошад. Албата ин маънои онро надорад, ки ташкилотҳои қарзии ҳаҷман майдатар зарурияти ҳарчӣ бештар ворид намудани хизматрасониҳои рақамиро надоранд ва онҳо низ бояд дар ин самт фаъолона кор кунанд.

Дар рафти таҳқиқот меҳостем ақидаи худро оид ба алоқаманд будани ҳаҷми ташкилоти қарзӣ ба ворид намудани шумораи амалиётҳои рақамии бонкӣ дар фаъолияти худ санҷида бароем. Дар ҷадвали 2.11. ҳолати рақамикунонии маҳсулот ва амалиётҳои бонкӣ дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст.

Чадвали 2.11. - Ҳолати рақамикунонии маҳсулот ва амалиётҳои бонкӣ дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Номгӯи бонкҳо	Маҳсулот ва амалиётҳои рақамии бонкӣ						
	Барномаи мобилӣ	Интернет-бонкинг	Ҳамёни электронӣ	QR-рамз	Онлайн-қарздиҳӣ	Онлайн-кушодани суратҳисоб	Онлайн-боиметрия
ҚСК «Ориёнбонк»	+	+	+	+	—	—	—
КВД БА ҚТ «Амонатбонк»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСК «Бонки Эсхата»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСК «Тавҳидбонк»	+	—	+	+	—	—	+
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	—	—	—	—	—	—	+
Филиали бонки «Тичорат»-и ҶИЭ дар ш. Душанбе	—	—	—	—	—	—	—
ҚСП «Актив Бонк»	+	+	+	+	—	—	-
ҚСП Бонки «Арванд»	+	+	+	+	—	+	+
ҚСП «Спитамен Бонк»	+	+	—	+	+	+	+
ҚСП «Бонки байнал-милалӣ Тоҷикистон»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСК «Алиф Бонк»	+	+	+	+	+	+	+
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	+	+	+	+	—	—	+
ҚСП «Душанбе Сити Бонк»	+	+	+	+	—	+	+

**Сарчашма: аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили сомонаҳои расмӣ ва пурсиши телефонӣ тартиб дода шудааст.*

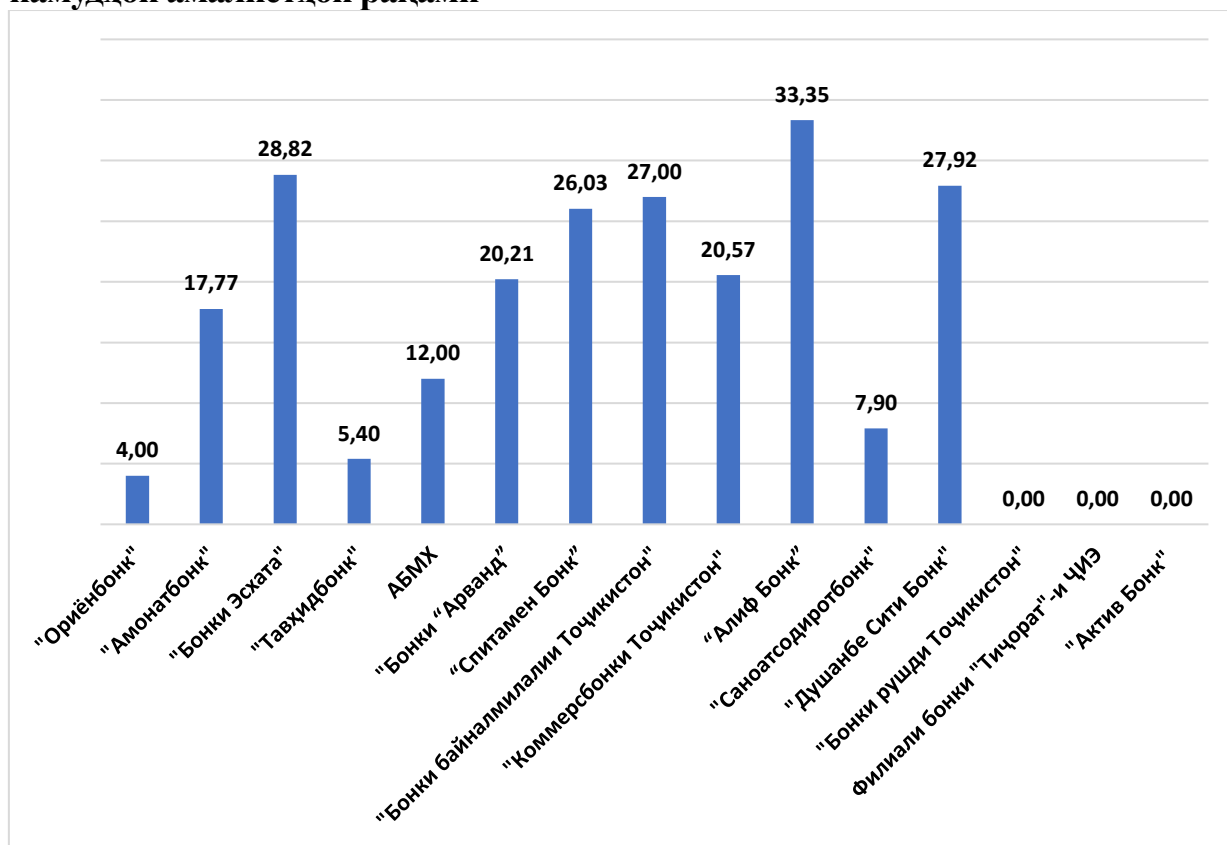
Аз чадвали 2.11. бармеояд, ки байни бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон бонкҳои ҳаҷман амалиёту шумораи зиёди мизочро соҳиббуда, ҳамзамон, шумораи амалиётҳои рақамии бонкиашон низ зиёдтаранд ва баръакс бонкҳое, ки он қадар фаъол нестанд, чун натиҷа амалиётҳои рақамии бонкиашон низ дар сатҳи паст қарор дорад.

Аз тарафи дигар, танҳо доштани ин ё он амалиётҳои рақамии бонкӣ ин мақсади асосӣ нест, муҳимаш он аст, ки хизматрасонӣ бояд осон, қулай ва амалиётҳои зиёддеро дарбар гирад. Вобаста ба ин, меҳостер таҳлили амалиётҳои рақамиро, ки аз тарафи бонкҳои ватанӣ пешниҳод карда мешаванд, мавриди таҳлил қарор диҳем.

Барномаи мобилӣ ва ҳамёни электронӣ – технологияҳои рақамии ба мизочон муяссаркунандаи дастрасӣ ва идоракунии сураҷхисобҳои худ тавассути дастгоҳҳои мобилӣ ва дигар дастгоҳҳои ба интернет пайвастшуда.

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки байни 15 бонки амалкунанда 3 бонк умуман барномаи мобилӣ ва ё ҳамёни электронӣ надоранд (ниг. ба диаграммаи 2.13.).

Диаграммаи 2.13. - Ҳолҳои барномаҳои мобилии бонкӣ аз рӯи шумораи намудҳои амалиётҳои рақамӣ *

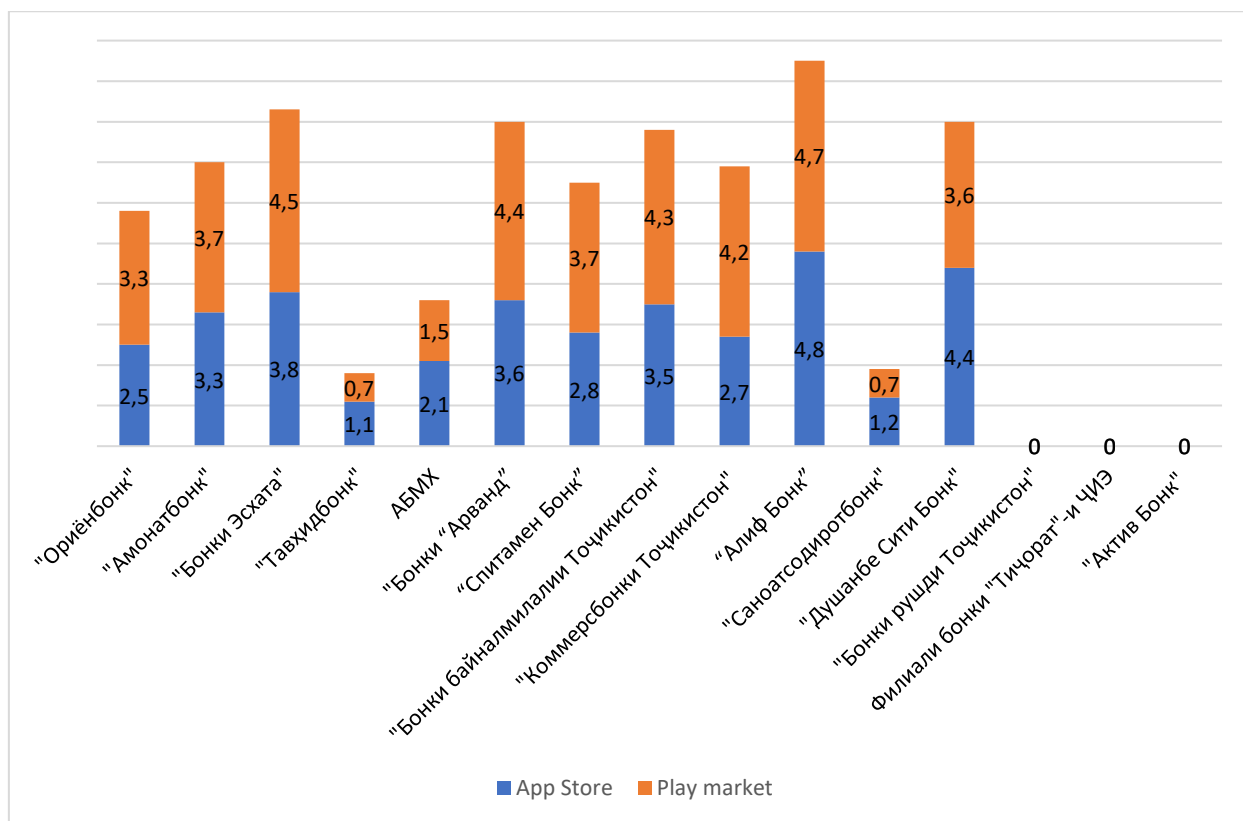

***Сарчашма:** аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили барномаҳо ва ҳамёнҳои мобилии бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Таҳлили расми овардашуда дар хусуси барномаҳои бонкии ҳар як бонк маълумотро муфассал нишон медиҳад. Пеш аз ҳама, аён аст, ки кадом барномаи мобилии бонк аз ҳама зиёд намудҳои амалиётҳои рақамиро ба мизочонаш пешниҳод менамояд ва баръакс. Тибқи диаграммаи 2.13. барномаи мобилии бонке, ки аз ҳама зиёд намудҳои амалиётҳои рақамӣ барои мизочони худ пешниҳод менамояд, ин барномаи Алиф Моби мебошад, ки ба Алиф Бонк таълуқ дорад. Аз ҳама натиҷаи пастарин ба барномаи мобилии Ориён Бонк, ки Ориён Пэй ном дора, таълуқ дорад. Методикаи ҳисоби ҳолҳо дар Замимаи 1 оварда шудааст.

Рейтинги дар диаграммаи 2.14. овардашуда инчунин фикри моро оид ба он, ки чӣ қадар маҳсулоту амалиётҳои рақамӣ дар барномаи мобилӣ ва ҳамёни электронӣ зиёд бошад, ҳамон қадар истифодабарандагони он зиёданд ва чун натиҷа шумораи насби ин барномаҳо аз интренет-мағозаҳои App Store ва Play market низ зиёд мебошад, исбот менамояд (ниг. ба диаграммаи 2.14.). Барномаи мобилии Алиф Бонк, Бонки Эсхата ва Душанбе Сити Бонк яке аз пешсавони бозор оид ба насби барнома аз тарафи мизочон мебошанд.

Диаграммаи 2.14 - Рейтинги барномаҳои мобилӣ дар App Store ва Play market*

***Сарчашма:** аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст дар асоси таҳлили нишондиҳандаҳои интернет-мағозаҳои маҳсулотҳои Apple store ва Play market.

Дигар намуди амалиётҳои рақами ин – амалиётҳои тавассути *интернет-банкӣ* мебошад. Бояд қайд намоем, ки «интернет-банкӣ – хизматрасоние мебошад, ки он ба соҳиби суратҳисоби банқӣ идоракунии суратҳисоби худро ба воситаи интернет имконият медиҳад» [32, с. 291]. Фарқияти асосӣ байни барномаи мобилӣ / ҳамёни электронӣ ва интернет-банкӣ дар он аст, ки банқҳои ватанӣ барномаи мобилиро ба шахсони воқеӣ пешниҳод менамояд, барои шахсони ҳуқуқӣ – интернет-банкиро.

Агар барномаи мобилӣ ё ҳамёни электронӣ аз тарафи қариб ҳамаи банқҳо (ба ғайр аз 3 банқ) имрӯз пешкаши мизочон бошад, ҳолат бо интернет-банкӣ каме беҳтар аст. Аз байни 15 банқи амалкунанда ҳамагӣ 13 банқ ин намуди хизматрасонию ба мизочони худ пешкаш менамоянд (ниг. ба ҷадвали 2.12).

Ҷадвали 2.12. - Хизматрасонии интернет-банкӣ дар банқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Номгӯи банқҳо	Интернет-банкӣ	Номгӯ / суроғи сомона Интернет банкӣ
ҚСҚ «Ориёнбанк»	Ҳаст	Oriendirect.tj
КВД БА ҚТ «Амонатбанк»	Ҳаст	ibank.amonatbank.tj
ҚСҚ «Банки Эсхата»	Ҳаст	business.eskhata.com
ҚСҚ «Тавҳидбанк»	Нест	-
ҚСП «Аввалин банки молиявии хурд»	Ҳаст	ibank.fmfb.tj
ҚСП «Банки рушди Тоҷикистон»	Нест	-
Филиали банки «Тичорат»-и ҚИЭ дар ш. Душанбе	Нест	-
ҚСП «Актив Банк»	Ҳаст	online.activbank.tj
ҚСП Банки «Арванд»	Ҳаст	ibank.arvand.tj
ҚСП «Спитамен Банк»	Ҳаст	ibs.spitamen.com
ҚСП «Банки байнал-милалӣ Тоҷикистон»	Ҳаст	ibank.ibt.tj
ҚСҚ «Коммерсбанки Тоҷикистон»	Ҳаст	ibank.cbt.tj
ҚСҚ «Алиф Банк»	Ҳаст	online.alif.tj
КВД БССТ «Саноатсодиротбанк»	Ҳаст	ibank.ssb.tj
ҚСП «Душанбе Сити Банк»	Ҳаст	dc.tj/bussiness

**Сарчашма:* аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили сомонаҳои банқҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Агар барномаи мобилӣ ё ҳамёни электронӣ ва интернет-банкӣ имконияти дастрасӣ ва идоракунии суратҳисоби мизочро таъмин намоянд, пас савол ба миён

меояд, ки имконияти **кушодани онлайн-суратҳисоби бонкӣ** тавассути амалиёти рақамӣ, яъне бе ташриф ба бонк, тариқи фосилавӣ аз дастгоҳи мобилии худ ҳаст? – Ҷавоб ба ин савол чунин аст, ки тибқи қонунгузориҳои ҷорӣ барои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон кушодани суратҳисоби бонкӣ ба таври фосилавӣ имкон дорад ва ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми ба роҳ мондани чунин хизматрасонӣ бояд талаботи қонунгузорӣ ва меъёрҳои беҳатариро аз ҳисоби насб ва истифодабарии технологияҳои муосир ва барномаҳои махсуси компютерӣ таъмин намоянд.

Бояд қайд намоем, ки намуди амалиётҳои рақамӣ барои низоми бонкии мо падидаи нав буда, танҳо якҷанд банкҳо ин имкониятро барои мизоҷони худ пешниҳод намоянд, ки ба онҳо дохил мешаванд: Алиф Бонк, Спитамен Бонк, Душанбе Сити Бонк ва Бонки Арванд (ниг. ба ҷадвали 2.13.).

Ҷадвали 2.13. - Пешниҳоди амалиёти кушодани онлайн-суратҳисоби бонкӣ*

Номгуи бонкҳо	Имконияти кушодани онлайн-суратҳисоби бонкӣ
ҚСҚ «Ориёнбонк»	Нест
КВД БА ҚТ «Амонатбонк»	Нест
ҚСҚ «Бонки Эсхата»	Нест
ҚСҚ «Тавҳидбонк»	Нест
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	Нест
ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	Нест
Филиали бонки «Тижорат»-и ҚИЭ	Нест
ҚСП «Актив Бонк»	Нест
ҚСП Бонки «Арванд»	Ҳаст
ҚСП «Спитамен Бонк»	Ҳаст
ҚСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон»	Нест
ҚСҚ «Коммерсбонки Тоҷикистон»	Нест
ҚСҚ «Алиф Бонк»	Ҳаст
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	Нест
ҚСП «Душанбе Сити Бонк»	Ҳаст

***Сарчашма:** аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили сомонаҳои бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Бартариятҳои кушодани онлайн-суратҳисоби бонкӣ дар он аст, ки ба мизочон хеле қулай буда, пурра аз тарафи мизоч тавассути барномаи мобилии бонкӣ амалӣ карда мешавад. Ин ба мизоч имконияти сарфаи вақт ва инчунин дар дилхоҳ вақт ва соат барои анҷом додани амалиёт ба ӯ дастрас мебошад, зеро ин намуди хизматрасонӣ бо речаи 24/7/365 фаъолият менамояд. Барои ташкилоти қарзӣ ин имконияти ҷалби мизочон бо речаи 24/7/365, кам кардани сарбории кормандон, камшавии тамбашавӣ дар филиалу МХБ-ҳо мебошад.

Имконияти кушодани онлайн-суратҳисоби бонкӣ барои ташкилотҳои қарзӣ замима барои ворид намудани дигар намуд маҳсулот ва амалиётҳои рақамиро фаро меоранд, ки яке аз онҳо онлайн-қарздиҳӣ мебошад. Барои ба роҳ мондани онлайн-қарздиҳӣ, ки ин намуди амалиёт пурра фосилавӣ ба анҷом мерасад, бояд пеш аз ҳама бонк чунин имкониятҳоро дошта бошад:

1. Барномаи мобилӣ ё веб-барнома, ки тавассути он мизоч ба бонк барои қарз муроҷиат менамояд.
2. Дар барномаи мобилӣ ё веб-барнома ҷойгир будани амалиёти гирифтани онлайн-қарз.
3. Имконияти дар барномаи мобилӣ ё веб-барнома гузаштани онлайн-идентификатсия (барои муайян ва мушаххас намудани мизоч дар барнома).
4. Ҷойгир будани скоринги қарзӣ дар барномаи мобилӣ ё веб-барнома барои гузаронидани таҳлили молиявии мизоч ва муайян намудани маблағи қарз.

Оиди скоринги қарзӣ, бояд қайд намоем, ки «ҳамкорӣ бо муштариён аз ҷониби барномаҳои виртуалӣ ва чатботҳо амалӣ карда мешавад, ки на танҳо бо истеъмолкунандагон ҳамкорӣ мекунанд, балки ба қабули қарорҳои зудтар мусоидат мекунанд. Бо ёрии технологияи омӯзиши мошинӣ ва зеҳни сунъӣ оптималисозии сармояи бонк ва оптималисозии маржа, ки аз ҳисоби барнагардонидани маблағҳои қарзӣ аз ҷониби қарзгирандагон ба вучуд меояд, инчунин арзёбии самаранокии модели хавф дар фаъолияти молиявӣ анҷом дода мешавад. Ин технологияҳо махсусан дар ИМА, Олмон, Британияи Кабир, Чин ва як қатор кишварҳои дигар самаранок истифода бурда мешаванд. Технологияи омӯзиши мошинсозӣ барои коркарди даъвоҳо, коркарди миқдори зиёди маълумоти муштариён, муайян кардани хавфҳо,

пешгӯйии арзиши оптималии нархи маҳсулоти суғурта тавассути тафсилот ва коркарди маълумоти аз муштариён гирифташуда истифода мешавад» [122].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истифодаи скоринг аз тарфи ташкилотҳои қарзӣ сол аз сол меафзояд. Як гурӯҳи банкҳо скоринги қарзиро аз тарафи кормандони дохилӣ коркард намуданд, дигар гурӯҳ, аз маҳсулотҳои ширкатҳои беруна истифода мебаранд. Аз ҳама ширкати дар бозори Ҷумҳурии Тоҷикистон машҳур, ки барои ташкилотҳои қарзӣ маҳсулоти скоринги дар асоси зеҳни сунъӣ тартибдодашударо пешниҳод мекунад ширкати Zypl.ai мебошад.

Умуман, зеҳни сунъӣ дар Амрикои Шимолӣ васеъ истифода мешавад. Тибқи натиҷаҳои соли 2019 банкҳо тавонистанд бо истифода аз он 15 миллиард доллар ба даст оранд. Бо чунин динамикаи ба даст овардани ғоида, таҳлилгарон афзоиши ғоидаро дар соҳаи банкӣ то соли 2030 – то 79 миллиард доллар пешбинӣ мекунанд [109]. Пешсафони истифодаи зеҳни сунъӣ кишварҳои минтақаи Осиё ва Уқёнуси Ором мебошанд. Бо ташаббуси ин технология банкҳо дар соли 2024 тақрибан – 50 миллиард доллар ба даст меоранд, дар муқоиса бо 11 миллиард доллар дар соли 2018. Дар Чин, Ҷопон, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур истифодаи зеҳни сунъӣ то соли 2030 ба банкҳо – 98 миллиард доллар ғоида меорад [147]. Тибқи маълумоти шӯрои миллии бозори молиявӣ (НСФР), ҳиссаи миёнаи онлайн-қарздиҳӣ ба 80% расид. Ин натиҷа нисбати бозигарони калон то 90%-ро ташкил медиҳад [152].

Мутассифона, ҳаҷми онлайн-қарзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ночиз буда, вақтҳои охир вусъат ёфта истодааст. Сабабҳои тарақиёти паст доштани ин намуди амалиётҳои рақамӣ, пеш аз ҳама, дар маҳдудияти дастрасӣ ба маълумот (маълумотҳои муфассал аз мақомоти андоз, гумрук, ҳифзи иҷтимоӣ, дигар ташкилотҳои қарзӣ ва ғайра) аз тарафи ташкилотҳои қарзӣ мебошад. Маҳз маълумотҳои лозима ва саривақтии онҳо барои сохтани моделҳои скоринги қарзӣ зарур мебошанд.

Дигар намуди амалиёти рақамӣ, ки ба фикри мо, ниҳоят аҳамияти калон дорад ба рушди низмоми банкӣ ин онлайн-депозит мебошад. Ин намуди амалиёт ниҳоят барои мизочон қулай буда, чун дигар намуди амалиётҳои

рақамӣ 24 соат дастрас аст. Ба ғайр лозим набудани ташрифи мизоч ба бонк барои кушодани он барои бонкҳо ин намуди амалиётҳо ниҳоят хароҷоти паст дорад.

Дар Федератсия Россия афзоиши назарраси таваҷҷуҳ ба кушодани пасандозҳои фосилавӣ дар давраи пандемияи коронавирус дар соли 2020 ба амал омад. Дар ҳамон давра, шумораи онлайн-пасандозҳо дар сандуки депозитии баъзе бонкҳо аз 50% зиёд шуда, аз он вақт то инҷониб шумора ва маблағи чунин пасандозҳо танҳо меафзояд. Дар охири соли 2022 дар ПСБ ҳиссаи пасандозҳои фосилавӣ аз 49 то 65% аз сандуки умумии маблағҳои ҷалбшудаи мизочони чакана афзоиш ёфт. Дар бонки «ФК Открытие» афзоиш камтар буд – аз 46% дар моҳи январ то 54% дар моҳи декабр. Дар Совкомбанк дар як сол ҳиссаи пасандозҳои дар замимаи мобилии бонк кушодашуда аз 16 то 28% афзоиш ёфт. Гуфта мешавад, ки дар моҳи декабри соли 2022 нисбат ба моҳи январи соли 2022 – бештар аз 40% пасандозҳо онлайн ба расмият дароварда шуданд [106].

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳаҷми ҷалби пасандоз тавассути барномаҳои мобилӣ он қадар васеъ паҳн нашудааст. Маълумотҳои аниқ оид ба ҳаҷми ҷалби пасандоз тавассути барномаҳои мобилӣ дастрас намебошанд, аммо таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки на ҳама бонкҳо дар барномаҳои мобилии худ чунин имкониятро барои мизочони худ пешбинӣ намудаанд (ниг. ба ҷадвали 2.14.).

Тибқи маълумотҳои дар ҷадвали 2.14. оварда шуда, маълум гашт, ки аз 15 бонки амалкунанда танҳо 4 бонк дар барномаҳои мобилии бонкии худ имконияти кушодан / пур кардани депозитро барои мизочон пешниҳод менамоянд.

Сабабҳои асосии надоштани чунин амалиётҳои рақамӣ аз тарафи аксарияти бонкҳо инҳоянд:

- заиф будани имкониятҳои техникӣ ва технологӣ;
- сатҳи пасти малаки роҳбарони алоҳида;
- норасоии мутахассисон;
- зарурияти калон надоштан дар масъалаи ҷалби пасандозҳо.

Чадвали 2.14. - Онлайн депозитҳо дар бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон

Номгӯи бонкҳо	Имконияти кушодани онлайн-депозит дар барномаи мобилӣ
ҚСК «Ориёнбонк»	Нест
КВД БА ҚТ «Амонатбонк»	Нест
ҚСК «Бонки Эсхата»	Ҳаст
ҚСК «Тавҳидбонк»	Нест
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	Нест
ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	нест
Филиали бонки «Тичорат»-и ҚИЭ	Нест
ҚСП «Актив Бонк»	Нест
ҚСП Бонки «Арванд»	ҳаст
ҚСП «Спитамен Бонк»	Нест
ҚСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон»	Нест
ҚСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	Нест
ҚСК «Алиф Бонк»	Ҳаст
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	Нест
ҚСП «Душанбе Сити Бонк»	Ҳаст

**Сарчашма:* аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили барномаҳои мобилии бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Дигар намуди маҳсулоти рақамӣ, ки ба фикри мо иқтидори калон барои рушд дорад ин – онлайн кортҳои виртуалӣ мебошад. Бояд гуфт, ки ин намуди амалиёти инноватсионӣ ба мизочон имконияти дастрасии корти виртуалиро тавассути барномаи мобилӣ, яъне дар речаи онлайн, таъмин менамояд. Ба бонкҳо бошад, пеш аз ҳама, зиёд намудани мизочон, кам кардани сарбории кормандони бонк (хизматрасонии мизочон бо кортҳои пластикӣ) ва инчунин кам кардани хароҷотҳои бонк (кортҳои пластикӣ арзиш доранд, дар ҳоле ки интишори кортҳои виртуалӣ ба бонк хароҷот намеоранд).

Бояд қайд намуд, ки фарқияти кортҳои пластикӣ ва кортҳои виртуалӣ дар он аст, ки корт ҷисман интишор намешавад, яъне корти виртуалӣ кортест, ки ҷисман ба мизоч дастрас нест, аммо он дар барномаи мобилӣ ҷойгир буда, қариб ҳамаи функсияҳои корти пластикӣ (ҷисмонӣ)-ро иҷро менамояд. Барои

мизочоне, ки намехоҳанд кортро бо худ гирифта гарданд, хавфи аз даст додани корт (гум кардан, дар банкомат ё хазинаи мағоза фаромуш кардан) ба зима гирифтани, барои онҳо корти виртуалӣ ҳалли ин муаммо мебошад. Аммо ба бартарихи зиёд нигоҳ накарда, имрӯз кортҳои виртуалӣ аз трафи шумораи ками бонкҳо барои мизочон пешкаш карда мешавад (ниг. ба чадвали 2.15).

Чадвали 2.15. - Пешниҳоди кортҳои виртуалӣ аз тарафи бонкҳо

Номгӯи бонкҳо	Имконияти кушодани онлайн-кorti виртуалӣ дар барномаи мобилӣ
ҚСҚ «Ориёнбонк»	Нест
КВД БА ҚТ «Амонатбонк»	Нест
ҚСҚ «Бонки Эсхата»	Нест
ҚСҚ «Тавҳидбонк»	Нест
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	Нест
ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	Нест
Филиали бонки «Тижорат»-и ҚИЭ	Нест
ҚСП «Актив Бонк»	Нест
ҚСП Бонки «Арванд»	Нест
ҚСП «Спитамен Бонк»	Ҳаст
ҚСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон»	Нест
ҚСҚ «Коммерсбонки Тоҷикистон»	Нест
ҚСҚ «Алиф Бонк»	Ҳаст
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	Нест
ҚСП «Душанбе Сити Бонк»	Ҳаст

**Сарчашма:* аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили барномаҳои мобилии бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

Таҳлили чадвали 2.15. нишон медиҳад, ки танҳо 3 бонк кортҳои виртуалиро ба мизочони худ дар барномаи мобилии худ пешниҳод мекунад. Боқимонада бонкҳо бо сабабҳои зерин, то ҳол ин маҳсулоти рақамиро ба мизочони худ пешкаш накарда истодаанд:

- сатҳи тахассусии қисми роҳбарон, дар масъалаҳои рақамикунонӣ нокифоя мебошад;

- заиф будани имкониятҳои техникӣ, технологӣ ва молиявии бонкҳо;
- инфрасохтори банкоматҳо ва постерминалҳо имконияти гузаронидани амалиётҳо надоранд;
- норасоии мутахассисони ботаҷриба дар қисми кортҳои бонкӣ, просессинг ва барномаҳои мобилӣ.

Маҳдудиятҳо ба иттилоот оид ба кортҳои виртуалӣ ба мо имконияти пурра таҳлил намудани шумора ва ҳаҷми амалиётҳо намедихад, аммо маълумотҳои ғайрирасмӣ, ки мо дар раванди таҳлил аз бонкҳо дастрас намудем, гувоҳӣ аз он медиҳанд, ки шумораи умумии кортҳои виртуалӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар атрофи 10% аз шумораи умумии кортҳо ташкил медиҳанд. Агар маълумотҳои ғайрирасмӣ дуруст бошанд, он гоҳ арзёбӣ аз тарафи мо чунин аст, ки ин шумора хеле кам мебошад. Ба фикри мо, шумораи кортҳои виртуалиро бояд то андозаи мамлакатҳои мавриди таҳлили худ қарор додамон расонем, яъне Федератсияи Россия ва Қазоқистон, ки мутаносибан 50% ва 30% -ро ташкил медиҳанд.

Дигар намуди амалиётҳо, ки ба онҳо фаъолияти бонкҳои ватанӣ саҳт вобастагӣ дорад, ин интиқоли маблағ ва мубодилаи асъор мебошанд. Бояд қайд намуд, ки пешниҳоди ҳардуи ин маҳсулот аз тарафи аксарияти бонкҳо тариқи офлайн (яъне бо ташрифи мизоч ба бонк) ва тариқи онлайн ташкил карда шудааст.

Қабули интиқоли маблағ дар барномаи мобилӣ тариқи онлайнро аз 15 бонк – 12 бонк амалӣ сохтанд. Аз 3 бонки боқимонда 2 бонк умуман барномаи мобилӣ надоранд. Имконияти дар барномаи мобилӣ амалӣ намудани мубодилаи асъор тариқи онлайнро мизочони 11 бонк доранд (ниг. ба ҷадвали 2.16). Яке аз сабабҳои, ки баъзе бонкҳо ин намуди амалиётҳо дар барномаи мобилии худ пайваست намеkunанд, ин норасоии асъори хориҷӣ дар ин бонкҳо мебошад. Дигар сабаб, ин хавфи қаллоби аз тарафи баъзе ашхосоне, ки бо хариду фурӯши ғайриқонунии асъори хориҷӣ машғул мебошанд. Сеюм, аҳамияти калон надодани бонкҳо ба ин намуди хизматрасонӣ тариқи он-лайн.

Чорум, хоҳиш надошти бонкҳо барои хароҷотҳои иловагӣ оид ба ворид намудани имконияти хариди ашёи хориҷӣ тариқи барномаҳои мобилии худ.

Ҷадвали 2.16. - Имконияти амалӣ намудани мубодилаи ашё ва интиқоли маблағ тариқи онлайн дар барномаи мобилӣ

Номгӯи бонкҳо	Имконияти қабули интиқоли маблағ тариқи онлайн дар барномаи мобилӣ	Имконияти амалӣ намудани мубодилаи ашё тариқи онлайн дар барномаи мобилӣ
ҚСК «Ориёнбонк»	—**	—
КВД БА ҚТ «Амонатбонк»	+***	+
ҚСК «Бонки Эсхата»	+	+
ҚСК «Тавҳидбонк»	+	—
ҚСП «Аввалин бонки молиявии хурд»	+	+
ҚСП «Бонки рушди Тоҷикистон»	+	—
Филиали бонки «Тижорат»-и ҚИЭ	—	—
ҚСП «Актив Бонк»	—	—
ҚСП Бонки «Арванд»	+	+
ҚСП «Спитамен Бонк»	+	+
ҚСП «Бонки байналмилалӣ Тоҷикистон»	+	+
ҚСК «Коммерсбонки Тоҷикистон»	+	+
ҚСК «Алиф Бонк»	+	+
КВД БССТ «Саноатсодиротбонк»	+	+
ҚСП «Душанбе Сити Бонк»	+	+

**Сарчашма:* аз тарафи муаллиф дар асоси таҳлили барномаҳои мобилии бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиб дода шудааст.

**** – (имконият нест);**

*****+ (имконият ҳаст).**

Ба ғайр аз маҳсулоту амалиётҳои рақамии номбаршуда «дар сатҳи байналмилалӣ дар соҳаи молиявию-бонкӣ технологияҳои рақамӣ васеъ истифода мешаванд. Масалан, SupTech – истифодаи технологияҳои рақамӣ аз ҷониби бонкҳо барои автоматикунонии низоми маъмурикунонӣ мебошад. Supervision technology имкон медиҳад, ки ҳамкориҳои бонк ва муштарӣ ба

формати рақамӣ гузаронида шавад, эътимоднокии иттилоот баланд бардошта шавад, низоми қабули қарорҳои самаранок оптималисозӣ карда шавад. Дар доираи SupTech технологияҳои «Маълумоти Калон», зехни сунъӣ, анборҳои абрӣ, роботизатсия, блокчейн ва ғайра истифода мешаванд. Самтҳои зерини қабули қарорҳои SupTech бояд чудо карда шаванд: таҳлили мизочони вобаста; пешгӯии талабот ба пули нақд; таҳлили пешгӯии устувории ташкилотҳои қарзӣ; онлайн-таҳлили амалиётҳои ташкилотҳои қарзӣ; мониторинги ташкилотҳои молиявӣ бо мақсади ошкор кардани қаллобӣ [68, с. 72].

Ҳамин тариқ, амалиётҳои рақамии бонкӣ имкониятҳои васеъ барои ҷалби мизочони нав ва нигоҳдории мизочони амалкунандаро фароҳам меорад. Ба ғайр аз ин технологияҳои рақамӣ барои ҷамъоварии маълумот оид ба мизочон ва амалиётҳои онҳо баҳри истифодаи ин маълумотҳо барои беҳтар намудани сатҳи хизматрасонӣ ва пешниҳоди маҳсулотҳои нави рақамии бонкӣ замимаи устуворро ташкил менамояд. Ҳамзамон, бояд гуфт, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ барои ташкилотҳои қарзӣ – олотӣ паст кардани харочон ва баланд бардоштани самаранокии фаъолият аст. «Нархи коркарди амалиётҳо тариқи телефони мобилӣ метавонад 10 маротиба пастар бошад нисбат ба коркарди ҳамин амалиёт тавассути банкомат ва 50 маротиба пастар аз коркарди ин амалиёт дар филиали бонк.» [135].

Дар умум, ҳолати амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, дар шароити имрӯза, аз тарафи мо, қаноатбахш арзёбӣ карда мешавад. Албатта, имкониятҳои васеъ вучуд доранд, ки натиҷа ва нишондиҳандаҳо ба маротиб зиёд гарданд. Аз тарафи дигар, муамоҳои зиёде низ мавҷуданд, ки пеши роҳи рушди амалиётҳои рақамии бонкиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мегиранд. Душвориҳои инфрасохторӣ, номукамалии базаи ҳуқуқию-меъёрӣ, хавфҳои беруна ва дохилӣ, норасоии қувваи барқ дар фасли сармо, гаронӣ, сифат ва суръати интрэнет, инчунин сатҳи пасти саводнокии молиявӣ ва камбудии ташкилотҳои қарзӣ, ба рушди босуръати ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ таъсири манфӣ мерасонанд. Душвориҳои инсонӣ, яъне вобаста ба норасоии мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ,

дигар мутахассисони соҳа, аз ҷумла роҳбарони ботачриба, ки таҷрибаи кор дар
бонкҳои пешрафтаи хориҷӣ доранд ҳолати кунунии рушда амалиётҳои
рақамии бонкиро мушкилтар мегардонанд. Душвориҳои молиявӣ – ин омил
имкониятҳои сармоягузорию ташкилотҳои қарзӣ ба рушди инфрасохтор ва
равандҳои рақамикунонӣ саҳт коста мегардонад.

Дар боби оянда, мо пениҳодҳои худро оид ба бартараф намудани
монеаҳои асосие, ки ба рушди хизматрасониҳои бонкӣ таъсир мерасонад,
асоснок намудем.

БОБИ 3. МУКАММАЛГАРДОНИИ АМАЛИЁТҲОИ РАҚАМИИ БОНКӢ ДАР ТАШКИЛОТҲОИ ҚАРЗӢИ ВАТАНӢ

3.1. Тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ

Зарурияти рушди рақамикунонӣ, бешубҳа, яке аз масъалаҳои аввалиндараҷа ҳам барои давлат, ҳам барои ташкилотҳои қарзӣ ба ҳисоб меравад. Дар бораи муҳимияти рақамикунонии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт, дар паёмҳои солҳои охир, аз тарафи Роҳбари давлат махсус таъкид гардидааст. Дар Паёми соли 2023, аз ҷумла омадааст: «...Вазорати молия вазифадор карда мешавад, ки якҷо бо сохтору мақомоти дахлдор ҷиҳати таъмин намудани нишондиҳандаҳои қисми даромади буҷети давлатӣ, самаранокии хароҷоти он ва фарогирии пурраи сарчашмаҳои имконпазири даромади буҷет *раванди рақамикунонии молияву андозро густариш бахшида, дар муҳлатҳои наздиктарин низоми мукаммали муносибатҳои молияи рақамиро роҳандозӣ намояд*» [141]. Ҳамчунин поёнтар қайд гаштааст: «...бояд ба масъалаҳои аз тақмили ихтисос ва бозомӯзӣ гузаронидани омӯзгорон, рушди таҳсилоти иловагӣ, тақвияти мақоми омӯзгор дар ҷомеа, ҷалби бештари хонандагону омӯзгорон ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ, *рақамикунонии соҳаи маориф*, омода кардани омӯзгорон ва таҷдиди назар кардани стандартҳои касбӣ барои омӯзгорон, нозирон ва тақмили муносибати босалоҳият ба таълим эътибори аввалиндараҷа зоҳир гардад» [141].

Дар Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» -и соли 2021 қайд шудааст, ки «...ҷиҳати рақамикунонии бомароми иқтисоди миллӣ ва ташаккул додани заминаи технологии он ба ислоҳоти соҳаи алоқа тақвият бахшида, *гузариши тадриҷӣ ба иқтисоди рақамӣ ва амалиётҳои рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳо таъмин карда шавад*» [141] ва дар идома омадааст, ки «...ҷиҳати гузариш ба стандартҳои байналмилалӣ

ҳисоботи молиявӣ, ба таври пурра татбиқ намудани барномаҳои муосири баҳисобгирии амалиёти молиявӣ ва васеъ ҷорӣ кардани рақамикунонӣ дар соҳа ҷораҳои судманд андешад» [141].

Таваҷҷуҳи баланд аз тарафи Призеденти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки масъалаи рақамикунонии тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва дар ин замина, гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ масъалаи стратегӣ ба шумор меравад. Ба ғайр аз ин, дар ҷумҳурӣ дар давоми солҳои охир як қатор ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ, ки ба рушди равандҳои рақамикунонӣ таъсир мерасонанд, қабул гардиданд [2].

Низоми бонкӣ яке аз аввалинҳо шуда, дар фаъолияти худ фаъолона ворид намудани равандҳои рақамикуноиро шурӯъ намуд ва ин равандҳо бо маром идома доранд. Ба камбудии ҷойдошта нигоҳ накарда, ташкилотҳои қарзӣ рӯз то рӯз намуд ва шумораи амалиётҳои рақамии бонкиро зиёд карда истодаанд. Аммо бояд қайд намуд, ки рақамикунонии иқтисодиёт танҳо ба низоми бонкӣ вобаста нест, бояд ҳама соҳаҳо дар ин раванд фаъол бошанд, ки дар аксарият ҳолатҳо аз давлат вобастагии калон дорад. Қайд кардан ба маврид аст, ки бе дастгирӣ ва иштироки фаъоли давлат ва мақомоти он расидан ба ҳадафи гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ ғайриимкон аст.

Дар идомаи параграфи мазкур аз тарафи мо тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ оварда шудаанд.

Пешниҳодҳо барои такмили дастгирии давлатӣ:

Мукамалгардонии базаи меъёрию ҳуқуқии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ. Ба рушди заминаи меъёрию ҳуқуқӣ рушди минъбаъдаи амалиётҳои рақамии бонкӣ вобастагии калон дорад. Гуфтан ба маврид аст, ки талаботҳои минималӣ барои амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавҷуд аст. Аммо барои рушди босуръат заминаи боқуввати меъёрию ҳуқуқӣ лозим аст. Қонунгузори амалкунанда дар соҳаи бонкдорӣ ва дар умум, аксаран ба бонкдории анъанавӣ (бо дарназардошти бонкдории исломӣ) мутобик буда, амалиётҳои рақамии бонкӣ дар он қисман ҷойгир шудааст. Ҳолатҳои ҷой доранд, ки ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқӣ

принсипҳои умумиро ба танзим дароварда чихати амалисозии равандҳо аз мади назар берун мондаанд. Аз ин хотир қонунгузории қорӣ бояд бо назардошти равандҳои рақамикунонии низоми бонкӣ таҷдиди назар карда шавад. Пеш аз ҳама, ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» [15] тағйиру иловаҳо ворид карда шаванд, аз ҷумла мафҳумҳои зерин бо шарҳ ва татбиқи амалии онҳо ҳамроҳ карда шаванд: «бонкӣ рақамӣ», «амалиётҳои рақамии бонкӣ», «необонк», «пулҳои рақамӣ», «сомонии рақамӣ».

Номукаммалӣ ва дар баъзе ҳолатҳо набудани қонунгузорӣ, ки рушди технологияҳо ва амалиётҳои рақамиро ба танзим медарорад, ба тез ва сари вақт коркард ва ворид намудани ин хизматрасониҳо монеаи калон мебошад. Бо базаи меъёрию ҳуқуқии мукаммал иҷро намудани вазифаи назоратии Бонки миллии Тоҷикистон мушкил мегардад. Ба фикри мо, бояд Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дороиҳои рақамии молиявӣ», ки мақсади асосиаш ин – танзими дороиҳои рақамии молиявӣ, пайдоиш, истифодабарӣ ва намуди баҳисобгирии он мебошад, қабул гардад.

Дигар намудҳои ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқие, ки бояд таҳия ва қабул гарданд, ба фикри мо, инҳоянд:

- Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкдорӣ кушода (Open banking)», ки муносибатҳои байни мизоч ва тарафҳои сеюм оид ба дастрасии маълумотҳои бонкӣ ва пардохтии мизоч аз тарафи пешниҳодкунандагони хизматрасониҳо ва инчунин амалӣ намудани амалиётҳои бонкӣ бо супориши мизочро муқаррар менамояд. Ҳалли ин масъала ба ширкатҳои молиявӣ-технологӣ, ташкилотҳои қарзӣ ва мизочон, барои амалӣ намудани амалиётҳои рақамӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад.

- Қоидаҳои танзими API кушода – API (application programming interfaces – англ.) ё барномаҳои интерфейси кушода, ки барои ҳамгироии байни ташкилотҳои қарзӣ ва ширкатҳои барномасоз ёрӣ мерасонад. API воситаест барои додугирифтӣ беҳатари иттилоот байни ташкилотҳои қарзӣ ва дигар иштирокчиён-таъминкунандагони барномаҳои иттилоотӣ.

- Танзими зеҳни сунъӣ дар ташкилотҳои қарзӣ. Зеҳни сунъӣ – низом ё таҷҳизоти компютерӣ, ки қодир аст қобилияти зеҳнӣ ва таҳлили инсонро барои иҷрои вазифаҳои муайян такрор намояд. Рушди соҳаи технологияҳои зеҳни сунъӣ ва истифодаи амалии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон асосан аз такмилдиҳии низоми ҳуқуқӣ ва дар ин замина таъсиси инфрасохтори соҳавӣ, бахусус паркҳои технологӣ ва марказҳои инноватсионӣ сарчашма мегирад. Танзим ва назорати ин соҳа дар асоси санадҳои меъёрии ҳуқуқии дахлдор ба роҳ монда шудааст [19]. Бояд қайд намоем, ки ташкилотҳои қарзӣ барномаҳо ва амалиётҳои рақамии бонкиро, ки дар асоси зеҳни сунъӣ сохта шудаанд, истифода мебаранд, аммо қонунгузориҳои дахлдор то ҳол таҳия ва тасдиқ нашудааст.

Ҳамин тариқ, дастгирии давлатии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, дар қисмати мукамалгардонии базаи меъёрию ҳуқуқӣ бояд самтҳои зеринро дар бар гирад:

- коркарди базаи меъёрию ҳуқуқии танзими хизматрасонии рақамии инноватсионии бонкӣ;
- мукамалгардонии қонунгузориҳои амалкунанда дар қисмати андозбандӣ бо мақсади ҳавасмандкунии иштирокчиёни бозор барои васеъ ва зиёд намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ.

Беҳтар намудани инфрасохтори зарурӣ барои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ. Пеш аз ҳама, сухан дар бораи инфрасохтори фундаменталӣ – рушди интернет меравад. Бояд гуфт, ки рушди ин нишондиҳанда яке аз пастарин дар Осиё марказӣ мебошад. Тибқи тадқиқоти [8] Созмони миллалӣ мутаҳид дар соли 2022 Ҷумҳурии Тоҷикистон тибқи индекси инфрасохтори телекоммуникатсионӣ байни 5 давлат ҷойи 4 -умро ишғол намуд (ниг. ба ҷадвали 3.1.).

Натиҷаҳои ҷадвали 3.1. аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки ҳамагӣ қариб 22% аҳоли ба шабакаи интернет дастрасӣ дорад. Дар муқоиса бо Ҷумҳурии Қазоқистон қариб 4 маротиба, бо Ҷумҳурии Қирғизистон зиёда аз 2 маротиба, ва Ҷумҳурии Ўзбекистон зиёда аз 3 маротиба нишондиҳандаи Ҷумҳурии

Тоҷикистон пастар мебошад. Ҳамзамон, дигар бандҳои қадвали мазкур дар ҷои паст қарор доштани нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистонро нишон медиҳанд.

Қадвали 3.1. - Индекси инфрасохтори телекоммуникатсионӣ*

	Шумораи муштариёни алоқаи мобилӣ ба ҳар 100 нафар аҳоли	Истифодабарандагони интернет, %	Шумораи муштариёни дорои интернет хати васеи симин (собит) ба ҳар 100 нафар аҳоли	Шумораи муштариёни фаъоли дорои интернет хати васеи мобилӣ ба ҳар 100 нафар аҳоли
Тоҷикистон	120	21,96	0,06	24,86
Қазоқистон	120	85,94	13,96	94,9
Қирғизистон	120	51,0	4,43	119,33
Туркменистон	120	21,25	0,17	14,61
Ўзбекистон	99,75	71,1	14,4	93,71

**Сарчашма:* Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, дар асоси: [8, с. 311]

Дар чунин ҳолат, ҳангоме ки қисми зиёди аҳоли аз шабакаи интернет берун аст, оид ба рушди босуръати амалиётҳои рақамии бонкӣ суҳан рондан ниҳоят мушкил аст. Давлат бояд оид ба беҳтар намудани дастрасӣ ба интернет, инчунин нарх ва сифати он ҷораҷӯӣ намояд. Бе ҳалли ин мушкилот ба дараҷаи сифатан баланд бардоштани сатҳи рақамикунонии иқтисодиёт дар умум ва хоссатан низоми бонкӣ ғайриимкон аст.

Пешниҳодҳои мо дар самти мавриди назар инҳоянд: якум, аз нав дида баромадани сиёсати андозбандӣ нисбати таъминкунондагони интернет. Баланд будани меъёрҳои андозбандӣ ба гаронӣ ва паст шудани суръати интернет дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонид. Пешниҳод менамоям, ки меъёри андози аксизӣ барои хизматрасониҳои ширкатҳои мобилӣ ва интернет-провайдерҳо аз 7% -и амалкунонда ба меъёри соли 2014, яъне ба 5% баргардонида шавад. Ба ғайр аз андози аксизӣ, боз андозҳои дигар, аз қабili андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз даромад ва дигар намуди андозҳое, ки

тибқи қонунгузории амалкунада муайян шудаанд, бояд таҷдиди назар карда шаванд.

Дуюм, бояд монополияи интернет аз байн бурда шавад. Бояд гуфт, ки то соли 2018 рақобат дар бозори хизматрасонии интернет вучуд дошт ва чун натиҷа нархи он пастар ва сифаташ беҳтар буд. Баъди соли 2018, ки Маркази ягонаи коммутаторӣ дар назди интрент-провайдерӣ миллии «Тоҷиктелеком» таъсис ёфт, рақобат дар ин бозор аз байн рафт, чунки тибқи талаботҳои наваҳамаи интрет-провайдерҳои боқимонда ва ширкатҳои мобилӣ бояд интернетро маҳз аз ин Марказ харидорӣ намоянд. Пешниҳоди мо оид ба беҳтар намудани ҳолати кунунӣ – ин баргардонидани рақобат дар бозори хариду фурӯши интернет, озодӣ дар масъалаи интиҳоби таъминкунандаҳо (фурӯшандаҳо) -и интернет аз хориҷи кишвар. Мо боварӣ дорем, ки ҳангоми пурра ва озод кор кардани қонунҳои бозорӣ мушкилотҳои номбурда аз байн мераванд.

Дигар нишондиҳандаи рушди технологияҳои рақамӣ ин индекси иштироки электронӣ мебошад. Нишондиҳандаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми ҳисоби ин индекс ниҳоят паст мебошанд (ниг. ба ҷадвали 3.1.2).

Ҷадвали 3.2. - Индекси иштироки электронӣ

	Ҷой	Хабардорномаи электронӣ	Машварати электронӣ	Қабули қарор тариқи электронӣ
Тоҷикистон	135	0,3818	0	0,05
Қазоқистон	15	0,9273	0,9286	0,3
Қирғизистон	79	0,6182	0,6429	0,05
Туркманистон	180	0,1636	0	0
Ўзбекистон	55	0,7636	0,5	0,25

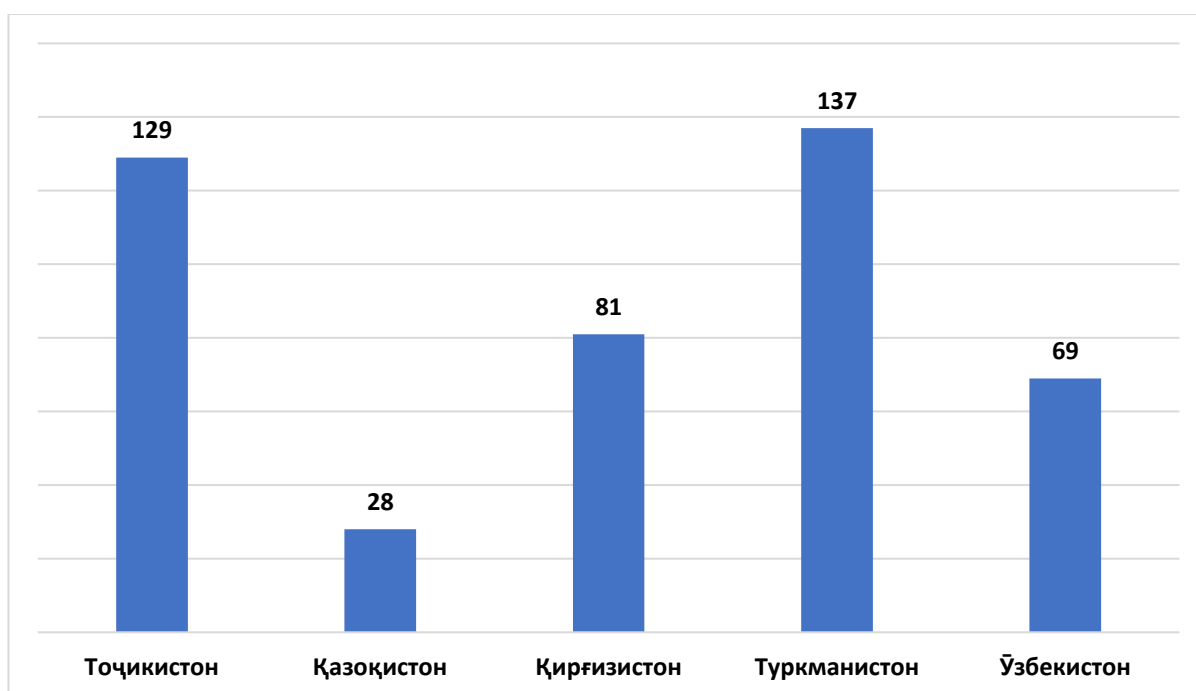
**Сарчашма:* Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, дар асоси: [8, с. 288]

Боз як нишондиҳандаи муҳим, ки сатҳи рақамикунонии давлатро нишон медиҳад, ин Индекси (рейтинги) рушди ҳукумати электронӣ мебошад. Рейтинги ҳукумати электроники CMM (e-Government Development Index, EGDI) яке аз нишондиҳандаҳои асосии рушди ҷомеаи иттилоотӣ дар мамлакатҳои ҷаҳон ба шумор меравад. Он андозаи ба амалисозӣ ва истифодабарии

хизматрасониҳои ҳукумати электронӣ тайёр будани мамлакатро нишон медиҳад. Индекси мазкур аз тарафи Департаменти рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии CMM (United Nations Department of Economic and Social Affairs, UN DESA) як маротиба дар ду сол ҳисоб карда мешавад [76, с. 7].

Тибқи ин нишондиҳанда Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷои 129 -умро байни 193 мамлакат ишғол менамояд. Байни мамлакатҳои Осиёи Марказӣ низ нишондиҳандаҳои кишвари мо яке аз пастаринҳо мебошад (ниг. ба диаграммаи 3.1.).

Диаграммаи 3.1. Индекси рушди ҳукумати электронӣ (соли 2022)*

**Сарчашма:* Аз тарафи муаллиф тартиб дода шудааст, дар асоси: [8, с. 271]

Барои беҳтар намудани индекси рушди ҳукумати электронии Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд чораҳои зерин андешида шаванд:

1. Ташкили ҳукумати электронӣ ҳамчун фазои ягонаи иттилоотӣ-коммуникатсионӣ, ки дар он низоми коркард ва пешниҳоди тамоми хизматрасониҳои давлатӣ тариқи технологияҳои рақамӣ ба аҳоли ва субъектҳои хоҷагидорӣ фаъолият менамояд.

2. Ташаккули инфрасохтори махсуси ҳамгироии электронӣ байни ҳамаи ташкилот, идора ва мақомотҳои давлатӣ.

3. Коркард ва пешниҳоди низоми содакардашудаи хизматрасонӣ ба аҳоли дар ҳолатҳои махсус ҳангоми ғайриимкон будани дастрасӣ ба хизматрасонӣ тариқи онлайн.

4. Гузоштани заминаи устувори базаи ҳуқуқию меъёрии ташаккул ва рушди хизматрасониҳои электронӣ аз тарафи мақомотҳои давлатӣ.

5. Таъмин намудани инфрасохтори техникӣ (компютерҳо, серверҳо ва барномаҳои махсус) -и ҳамаи мақомотҳои давлатии барномаи ҳукумати электронӣ.

6. Коркард ва ба низом даровардани қоидаҳои коркард ва пешниҳоди хизматрасониҳои давлатӣ ба истифобарандагон. Муайян намудани талаботҳои идентификация истифодабарангони барнома ва хизматрасониҳо.

7. Ташкили омӯзишҳои махсус ба кормандони мақомотҳои давлатӣ оид ба кор ва истифодабарии барнома.

8. Таъмини беҳатарии иттилоотии нигоҳубин ва истифодабарии маълумотҳо. Истифодабарии барномаҳо ва технологияҳои махсус барои таъмини беҳатарии иттилоотии маълумот.

9. Ба аҳоли омӯзондани истифодабарӣ аз хизматрасониҳои ҳукумати электронӣ.

Бо мутахассисони соҳаи ИТ таъмин намудани низоми бонкӣ. Бояд гуфт, ки рақамикунонӣ дар низоми бонкӣ ва дигар соҳаҳо бе мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ, аз ҷумла, барномасозон, муҳандисони омӯзиши мошинӣ ва дигар мутахассисони соҳа ғайриимкон аст. Онҳо низ бо навиштани барномаҳои махсус барои амалиётҳои рақамии бонкӣ заруранд.

Бо рушди рақамикунонии ҷомеа ниёз ба коргарони дукасба пайдо мешавад, яъне шахсони дорои малақаҳои хуби рақамӣ дар якҷоягӣ бо салоҳиятҳои баланди касбӣ [66, с. 262].

Рақамикунонӣ раванди объективии таъғирёбии муносири тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла муносибатҳои меҳнатӣ мебошад. Иқтисодиёти рақамӣ шаклҳои нави шуғл ва намудҳои фаъолияти меҳнатиро ташаккул медиҳад, хусусияти инноватсионии муносибатҳои меҳнатиро ба

вучуд меорад, мундариҷа ва сохтори тайёр кардани кадрҳоро тағйир медиҳад. Ҳама унсурҳои ташкили меҳнат – аз тақсимоат ва ҳамкорӣ то интиҳоб, омодагӣ ва тақмили ихтисоси кадрҳо – тағйироти сифатино аз сар мегузаронанд. Маҷмуи ин равандро ба зарурати аз нав дида баромадани равандрои ташкили оморасозии кадрҳо барои иқтисоди рақамӣ оварда мерасонад [156, с. 4].

Ҳамин тариқ, сиёсати давлат дар масъалаҳои таъмини иқтисодиёт бо мутахассисони соҳаи ИТ, бояд дар ду самти асосӣ рағона карда шавад:

- Тайёр намудани кадрҳои баландихтисос дар дохили ҷумҳурий – дар ин самт бояд муносибат ба тайёр намудани кадрҳо куллан иғаз карда шавад. Имрӯз мактабҳои олий мутахассисони технологияҳои иттилоотӣ тайёр мекунанд, аммо сифати онҳо талаботи бозорро қонеъ намегардонад. Барномаҳои таълимӣ бе назардошти талаботҳои корфармоҳо тартиб дода шуда, омӯзиш бо усулҳои пештара гузаронида мешавад. Ҳамзамон, сатҳи дониши муаллимон низ бояд ба сатҳи сифатан баландтар бурда шавад.

- Ҷалби мутахассисон аз хориҷи кишвар барои фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон – барои ин ташкил намудани муҳити мусоид барои фаъолияти ИТ ширкатҳо зарур аст.

Муҳити мусоид барои ИТ ширкатҳо

Қайд намудан ба маврид аст, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳити махсус барои ҷалби мутахассисони соҳаи ИТ аз хориҷи кишвар барои кору фаъолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд надорад. Дар шароити мавҷуда ҷалби онҳо ба ҷумҳурии мо дар он шумора ва сифати лозима ғайриимкон аст.

Барои мисол, дар Ҷумҳурии Ёзбекистон ИТ-Парк ташкил шудааст, ки он минтақаи махсуси иқтисодӣ ба шумор меравад ва ба ИТ ширкатҳо як қатор имтиёзҳои назаррас, аз қабилӣ андоз аз даромади шахсони воқеӣ – 7,5%, ки ин андоз берун аз ин минтақа баробари 12% мебошад, пешниҳод месозад. Ҳамзамон, меъёри пасти андоз аз дивидентҳо ва озод будан аз андози корпоративӣ, пардохтҳои иҷтимоӣ ва боқ ҳангоми воридоти маҳсулот барои эҳтиёҷоти худӣ. Ба ғайр аз ин, имконияти ба даст овардани ИТ-Visa вучуд дорад, ки он ба муддати то 3 сол пешниҳод карда мешавад.

Чунин минтақаҳои махсус дар Қазоқистон (дар бораи таҷрибаи ин мамлакат мо дар параграфи 1.3 муфасссал маълумот овардем), Қирғизистон ва дигар мамлакатҳои дуру наздик таъсис шудаанд, ки барои ҳалли мушкилоти норасоии кадрҳо дар соҳаи IT мусоидат мекунанд.

Баландбардории сатҳи саводнокии молиявӣ ва васеъ истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ байни аҳоли ғимни шартҳои зерин амалишавандаанд:

- фойданок будани амалиётҳои рақамии бонкӣ барои аҳоли. Ин намуди хизматрасониҳо, чун қоида, ба сарфаи вақт ва маблағҳои пулии аҳоли мусоидат менамояд;
- зиёд намудани маълумотнокии аҳоли дар хусуси беҳатарии амалиётҳои рақамии бонкӣ, инчунин оид ба дастрасӣ ва қулай будани онҳо;
- гузаронидани корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба аҳамияти стратегӣ доштани амалиётҳои рақамии бонкӣ барои рушди иқтисодиёти миллӣ;
- ҷалби воситаҳои ахбори омма барои паҳн намудани иттилооти дастрас ва фаҳмо оид ба бартариҳои амалиётҳои рақамии бонкӣ. Тайёр намудани барномаҳои махсус бо ҷалби мутахассисон, гузаронидани озмоиш ва ғайра барои ҷалби таваҷҷуҳи аҳоли ба зарурияти истифодабарии амалиётҳои рақамии бонкӣ;
- ташкили конкурсҳои «Мақолаи беҳтарин» байни журналистон доир ба мавзӯи баланд бардоштани саводнокии молиявии аҳоли нисбати амалиётҳои рақамии бонкӣ, истифодабарии дуруст ва бартариҳои онҳо;
- дастгирӣ ва ҷалби ташкилотҳои қарзӣ барои ташкил ва гузаронидани тренингиҳо ва корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба амалиётҳои рақамии бонкӣ ва баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявии аҳоли;
- коркард ва паҳннамоии маҳсулотҳои таблиғотӣ дар мавзӯи амалиётҳои рақамии бонкӣ байни аҳоли;
- ташкили озмун аз тарафи Бонки миллии Тоҷикистон байни ташкилотҳои қарзӣ бахшида ба фаъолияти онҳо дар баланд бардоштани сатҳи саводнокии молиявӣ ва сатҳи саводнокии рақамии аҳоли.

Роҳҳои таъмини беҳатарии амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ инҳоянд:

- пурзӯр намудани назорати давлатӣ ба масъалаҳои таъмини беҳатарӣ ва риояи талабатҳо оид ба коҳиш додани ҳафвҳои мизочон ҳангоми амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ;
- вусъат додани чорабиниҳо оид ба руҳ надодани дуздии маълумотҳои мизочон аз тарафи хакерон;
- гузаронидани корҳои таблиғотӣ ва омӯзишӣ нисбат ба беҳатар истифода бурдани амалиётҳои рақамии бонкӣ;
- таъмини ҳифзи ҳуқуқҳои истеъмолгарони амалиётҳои рақамии бонкӣ аз тарафи давлат.

Ғайр аз роҳҳои зикршуда, ба шумори мушкилоти рақамикунонии бахши бонкӣ ҳавфҳои амнияти иттилоотӣ шомиланд. Масалан, онлайн-бонкдорӣ хеле осебпазир аст, агар онро аз нуқтаи назари беҳатар анҷом додани амалиётҳо ва ҳифзи маълумоти гуногуни шахсӣ дида бароем [54, с. 35]. Гузашта аз ин, афзудани шумораи ҳамлаҳои DDoS ҳангоми рушди шабакаи Интернет мушоҳида мешавад. Вазъияти мазкурро метавон тариқи татбиқи зеҳни сунъӣ тағйир дод, зеро ин имкон намедиҳад, то амалҳои ҳамлагарон ба ноқомии гуногуни чиддӣ, талафот дар бахши бонкӣ ва соҳаҳои фаъолияти ҳаётии аҳоли боис шаванд [85, с. 47].

Дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ дар самти амалиётҳои рақамии бонкӣ. Тавре маълум аст, амалиётҳои рақамии бонкӣ ин на танҳо анҷомдиҳии амалиётҳои бо маҳсулоту хизматрасониҳои бонкӣ алоқаманд мебошанд. Ҳамзамон, фаъолиятҳои берун аз низоми бонкӣ, алаҳусус соҳибкорӣ бо амалиётҳои рақамии бонкӣ зич алоқаманд мебошанд. Дар бораи дастгирии давлатии ташкилотҳои қарзӣ мо дар боло гуфта гузаштем, дар идомаи мавзӯ меҳостем оид ба дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, ки бо амалисозии амалиётҳои рақамии бонкӣ алоқаманд мебошанд, пешниҳодҳои худро ибраз намоем.

1. Дастгирии давлатии соҳибкорон ҷиҳати қабули пардохтҳои ғайринақдӣ тавассути кортҳои бонкӣ, QR, ҳамёнҳои электронӣ ва ғайра – дастгирии андозӣ. Бояд чунин шароит таъмин карда шавад, ки қабули пардохтҳои ғайринақдӣ барои субъектҳои соҳибкорӣ нисбати қабули пардохтҳои нақдӣ ба маротиба фоидаовар бошад.

2. Дастгирии давлатии ташкилотҳои қарзие, ки барои зиёд намудани ҳаҷми амалиётҳои рақамии бонкӣ аз ҳисоби худ ба мизоч ҳамчун бонус, маблағ сарф мекунанд. Пешниҳод менамоем, ки чунин хароҷотҳо, ҳангоми андозбандӣ, ҳамчун «тарҳи андозӣ» эътироф шаванд.

3. Пешниҳоди субсидияҳо ба субъектҳои соҳибкорӣ барои барпо намудани инфрасохтори қабули амалиётҳои рақамии бонкӣ.

4. Дастгирии соҳибкорӣ дар фазои электронӣ – интернет-мағозаҳо; маркет-плейсҳо ва ғайра.

Лоиҳаҳое, ки дар ояндаи наздик, ба фикри мо, бояд амалӣ шаванд инҳоянд:

1. Лоиҳаи «Сомонии рақамӣ» – яке аз лоиҳаҳои стратегӣ ба шумор рафта, амалӣ намудани он ниҳоят муҳим мебошад. Пеш аз ҳама, бояд қайд намоем, ки сомонии рақамӣ намуди нави пули милли ба ҳисоб меравад, яъне ба ғайр аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ, рақамӣ илова мешавад. Амалӣ намудани ин лоиҳа бояд ба зиммаи Бонки миллии Тоҷикистон гузошта шуда, амалиётҳо бо сомонии рақамӣ тавассути платформаи махсуси Бонки миллии Тоҷикистон ба анҷом расанд. Сомонии рақамӣ аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ ягон фарқият надошта, бояд дорои имкониятҳои васеъ гардад, аз ҷумла:

- Дастрасӣ ба суръатҳисоби рақамии худ тавассути дилхоҳ барномаи мобилии ташкилоти қарзие, ки ба ӯ дар онҳо хизмат расонда мешавад. Яъне ин маънои онро дорад, ки ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ ба платформаи махсуси БМТ пайваст шуда, дар фазои рақамии ягона фаъолият мекунанд.

- Имконияти анҷом додани амалиётҳо дар ҳолати дастрас набудани Интернет (технологияи USSD-фармон).

- Сатҳи баланди беҳатарӣ ва имкониятҳои васеи зиёд намудани амалиётҳои нави рақамӣ.

- Паст кардани хароҷоти давлат барои чопи пулҳои қоғазӣ.

Ҳамчун пешниҳод рамзи сомони рақамиро коркард намудем (ниг. ба расми 3.1.).

Ҷумҳурии Қазоқистон	Федератсия Россия	Ҷумҳурии Қирғизистон	Ҷумҳурии Тоҷикистон
Тенгии рақамӣ	Рубли рақамӣ	Сомӣ рақамӣ	Сомонии рақамӣ
			

**Расми 3.1. Рамзҳои пулҳои рақамии баъзе давлатҳои ИДМ*
ва лоиҳаи рамзи сомонии рақамӣ****

**Сарчашма:* Аз тарафи муаллиф дар асоси маводҳои интернет тартиб дода шудааст.

*** Сарчашма:* Аз тарафи муаллиф, ҳамчун пешниҳод, тартиб дода шудааст.

2. Коркарди қоидаҳои танзими бозори «криптоасбӯр» дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Пеш аз ҳама, бояд ёдрас намоем, ки «Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон зимни нишастии матбуотӣ эълон кардааст, то ҳол танзимгар омода нест, ки амалиёти бонкиро бо асбӯри рақамӣ ё криптоасбӯр танзим кунад» [107]. Аммо набояд инкор намуд, ки чунин воситаи пулии рақамӣ рушд ёфта истодааст ва баъзе давлатҳои мутараққии дунё [132], ба монанди Британияи Кабир, ИМА, Канада, Япония, Австралия ва ҲА, онро расман эътироф намуда, ҳангоми ҳисоббаробаркуниҳо истифода мебаранд. Ҳамзамон, бояд гуфт, ки дар бисёр мамлакатҳо криптоасбӯр расман эътироф нашудааст. Аз ин хотир, ба фикри мо, БМТ бояд дар ин самт таҳқиқотҳо гузаронида дар лоиҳаи шарикӣ бо мамлакатҳои, ки алақай таҷриба доранд, иштирок намояд.

Ҳамин тариқ, мақсад аз тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, ки аз тарафи мо дар параграфи мазкур оварда шудаанд, ин вусъатдиҳии раванди рушди низоми бонкии ватанист, то

ки сатх ва сифати амалиётҳои рақамӣ боло рафта, ташкилотҳои қарзӣ аз нигоҳи технологӣ мутараққӣ гарданд.

Аксарияти пешниҳодҳо ба дастгирии давлатӣ алоқаманд буда, бори дигар нақши калидии давлатро дар рушди амалиётҳои рақамӣ исбот намуд.

Қайд гардидааст, ки маҳз ҳамгирӣ ва ҳамкорӣ зичи мақомоти давлатӣ ва ташкилотҳои қарзӣ шартӣ асосии рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ ва рушди низомии бонкӣ мебошанд.

3.2. Бонкҳои рақамӣ ё небонкҳо ҳамчун сохтори нав дар низомии бонкии ватанӣ

Ҷаҳони имрӯза талаби онро мекунад, ки наовариҳо ҳар чӣ тезтар ба амалия ворид шуда, натиҷаҳои дилхоҳ пеш аз рақибон ба даст оварда шавад. Албатта, қабул ва ворид намудани наовариҳо муборизаи доим байни тарафдорони наовариҳо ва муҳолифони онҳо мебошад. Ин равандҳо низ ба низомии бонкӣ дахл доранд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки маҳз наовариҳо ва роҳҳои ғайрианъанавии ҳалли масъалаҳо метавонанд ба нишондиҳандаҳои беҳтарин боис гарданд. Аз тарафи дигар, инкор намудани наовариҳо ва фаъолият бо усулҳои кӯҳна метавонанд рушди дилхоҳ ташкилотро қафо зананд ва ё ба талаф ёфтани ҳиссаи назарраси бозор оранд. Ҳамчун мисол метавон «ширкатиҳои бузурги Nokia ва Apple» -ро зикр намуд [144]. Қабул накардани наовариҳои инноватсионӣ, боварӣ надоштан ба коркардҳои самаранок аз тарафи рақибон ва боварии аз ҳад зиёд ба технологияҳои худӣ ба он оварда расонд, ки ширкати Nokia пешсафӣ дар бозори смартфонҳои мобилиро дар як муддати кӯтоҳ ба ширкати Apple дод ва дар солҳои минбаъда аз рақибон хеле қафо монд.

Мисоли овардашуда гувоҳӣ аз он медиҳад, ки дар бозори хизматрасониҳои бонкӣ низ чунин ҳолатҳо метавонанд рух диҳанд, аз ин хотир ташкилотҳои қарзӣ бояд ҳамавақт дар фикри он бошанд, ки чӣ тавр равандҳо

бояд осон ва тезтар шаванд, хоҳишҳои мизочон ба назар гирифта шаванд ва сифати хизматрасониҳо дар сатҳи баланд пешниҳод шаванд. Агар ин ба назар гирифта нашавад, дар ояндаи наздик ташкилотҳои қарзии анъанавӣ метавонанд бозор ва мизочони худро аз даст диҳанд ва дар рақобат бо ташкилоҳои қарзии инноватсионӣ ва намудҳои нави ташкилотҳои қарзӣ, ки дар дигар мамлакатҳо рушди босуръат доранд, шикаст хӯранд.

Дар ин параграф мо намуди ташкилотҳои нави инноватсионии қарзӣ – бонкҳои рақамӣ ё необонкҳо барасӣ намудем, ки то ҳол дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вучуд надоранд, аммо қобили таваҷҷуҳи илмӣ-амалии калонанд ва ба фикри мо, ҳангоми пайдоиш дар бозори бонкии ватанӣ метавонистанд як такони ҷиддӣ ба низом бахшанд.

Бонки рақамӣ ё необонк – ташкилоти қарзиест, ки фаъолияти худро дар фазои рақамӣ ба роҳ монда, бидуни филиал ва марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ фаъолият менамояд. Бояд қайд намуд, ки чунин шакли ташкилоти қарзӣ, аз як тараф тарафдорон ва аз тарафи дигар, муҳолифдорон дорад. Тарафдорон ҳамчун далел қайд менамоянд, ки чунин шакл бюрократияро аз байн бурда, хизматрасониҳои бонкиро ба сатҳи нав мебароранд. Сарфаи вақти мизочон, тез анҷом додани амалиётҳо, зарурият надоштани рафтуомад ба филиалҳои ташкилотҳои қарзӣ, ҳуҷатгузориҳои минималӣ ва ғайра. Муқобилон бар он ақидаанд, ки чунин намуди ташкилотҳои қарзӣ ба хоҳиш ёфтани шумораи кормандон ва нуқтаҳои хизматрасонӣ (филиал ва марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ), алоқаи зичи байни мизоч ва ташкилот оварда мерасонад. Агар ба ҳарду ақида ҷиддӣ назар намоем, бояд гуфт, ки ҳар дуи онҳо замина доранд ва дар алоҳидагӣ дуруст мебошанд. Аммо сухан дар бораи он меравад, ки вақти он расид, ки мизочон интиҳоб бояд дошта бошанд ва давлат ин интиҳобро бояд пешниҳод намояд. Аз тарафи дигар, вучуд ва фаъолият доштани намудҳои гуногуни ташкилотҳои қарзӣ ба рақобат боис мегардад, ки худ як падидаи хоси бозори озод мебошад.

Таърихи рушди необонкҳо дар мамлакатҳои Ғарб оғоз меёбад. Соли 2013 Hello bank ташкил мешавад, баъдан соли 2016 Бонки Англия ба бонки мобилӣ

– Atom Bank иҷозатнома барои гузаронидани амалиётҳои бонкӣ дод [82, с. 354].

Бо гузариши ҷомеаи ҷаҳонӣ ба технологияҳои инноватсионӣ-иттилоотӣ ва навовариҳои молиявӣ бонкҳои нав пайдо мешаванд, ки необонк ё бонки фосилавӣ ном доранд. Необонк – бонки нав буда, решааш «нео» аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш «ҷавон» ё «нав» аст, яъне бонки нав [82, с. 161].

Бахшида ба ин мавзӯ олимони тули солҳои охир таҳқиқоти зиёдеро гузаронидан ва ҷиҳати назариявии бонкҳои рақамӣ ё худ необонкҳоро баррасӣ намудаанд. Байни онҳо метавонд инҳоро зикр намуд: Л. Вивеч [45, с. 138], Д. Липтон, Д. Шриер, А. Пентланд [133, с. 138], Ч. Чиновский [114], Е. Рудковская [79, с. 959], Н.В. Попов [76, с. 37], Б. Кинг [30, с. 384], С. Скиннер [36, с. 320] ва дигарон.

Агар ба таҷрибаи ҷаҳонӣ назар кунем, маълум мешавад, ки необонкҳо дар ду намуди асосӣ фаъолият менамоянд:

- дар намуди ташкилоти қарзӣ, ки дорои иҷозатномаи тамзимгар буда, аз номи худ ва ҳамчун субъекти алоҳидаи низоми бонкӣ баромад менамояд;

- дар намуди миёнарав байни ташкилотҳои қарзии муқаррарӣ, бидуни иҷозатномаи танзимгар ҳамчун ташкилоти қарзӣ.

Необанк – бонки такмилёфтааст, ки бе вобастагӣ ба ҷои муайян ташкил ва фаъолият мекунад, яъне дар платформаҳои рақамӣ кор мекунад. Он хизматҳои худро ба мизочон дар речаи онлайн аз ҳама намуд смартфонҳо, планшетҳо ва компютерҳои шахсӣ пешниҳод мекунад. Необанкро бонки виртуалӣ ё директ-бонк низ меноманд. Фикри пайдоиши чунин бонк бо мақсади то ҳадди имкон беҳтар қонё кардани ниёзҳои мизочон ва пешгирӣ кардани мушкilotе, ки ҳангоми кор бо ташкилотҳои қарзии муқаррарӣ ба миён меоянд, ба вуҷуд омадааст [79, с. 961].

Албатта, барои он, ки чунин низом ба таври зарурӣ рушд кунад, иқтисодиёт давлат ва ҳамаи соҳаи он аз ҷиҳати технологӣ бояд хуб рушд карда бошад, заминаи қонунгузорӣ мукамал карда шуда бошад. Омили муҳим, ҳамзамон, ин эътимоди мизочон ба чунин бонк мебошад. Барои

истифодабарии необонк, метавон аз сомонаи расмӣ он истифода бурд ё барномаи мобилияро насб намуд.

Сомонаи необонк, ҳамзамон, барномаи мобилии он – ин сарчашмаи асосии дастрасӣ ба маҳсулот ва хизматрасонӣ мебошад. Дар онҳо ҳамаи иттилооти зарурӣ нисбати фаъолият, шарту шароити хизматрасониҳо ва дастрасӣ ба амалӣ намудани ин хизматрасониҳо, ҷойгир шудаанд.

Ихтироъгарони необанкҳо дар миқёси ҷаҳон ҷиҳати амалиётҳои чакана ба низоми бонкии анъанавӣ рақиби ҷиддӣ шуда истодаанд. Мақсади необонк ин пешниҳоди амалиётҳои рақамӣ тавассути сомона ё барномаи мобилист, ки аз рӯйи талаботи вақт, бехатарӣ ва технологӣ нисбат ба бонкдории анъанавӣ бартарӣ дорад.

Маҳз инфрасохтори технологии сатҳи баланди необонк асоси коркард ва пешниҳоди маҳсулот ва хизматрасониҳои инноватсионии бонкӣ буда, бо дигар намуд хизматрасониҳо ҳамгирой менамояд, ки ин имконияти мутобиқшавии ғавриро ба иваз ғардидани талабот ё ҳолати бозор медиҳад. Агар чунин инфрасохтор ва принсипҳои корӣ дар необонк ба назар гирифта нашуда бошад, пас он дар давраи дарозмуддат хавфи калони тарки бозорро дорад[154].

Ғарқиятҳои асосии необанкҳо чунинанд [154]:

1. Пурра вучуд надоштани филиал ва марказҳои хизматрасонии бонкӣ.
2. Ба қадри 100% амалӣ намудани барномаи «Бонк-мизоч» дар речаи онлайн.
3. Суръати баланди номнавис кардани мизоч дар барнома.
4. Барномаи мобилии босифат ва қулай ҳангоми истифодабарӣ барои мизочон.
5. Шартҳои муфид барои маҳсулотҳои қарзӣ ва депозитӣ нисбати маҳсулотҳои бонкҳои анъанавӣ.
6. Маркази зангҳо / дастгирии мизочон – бояд таъҷилӣ, қулай ва дастрас (бо речаи 24/7) бошад.

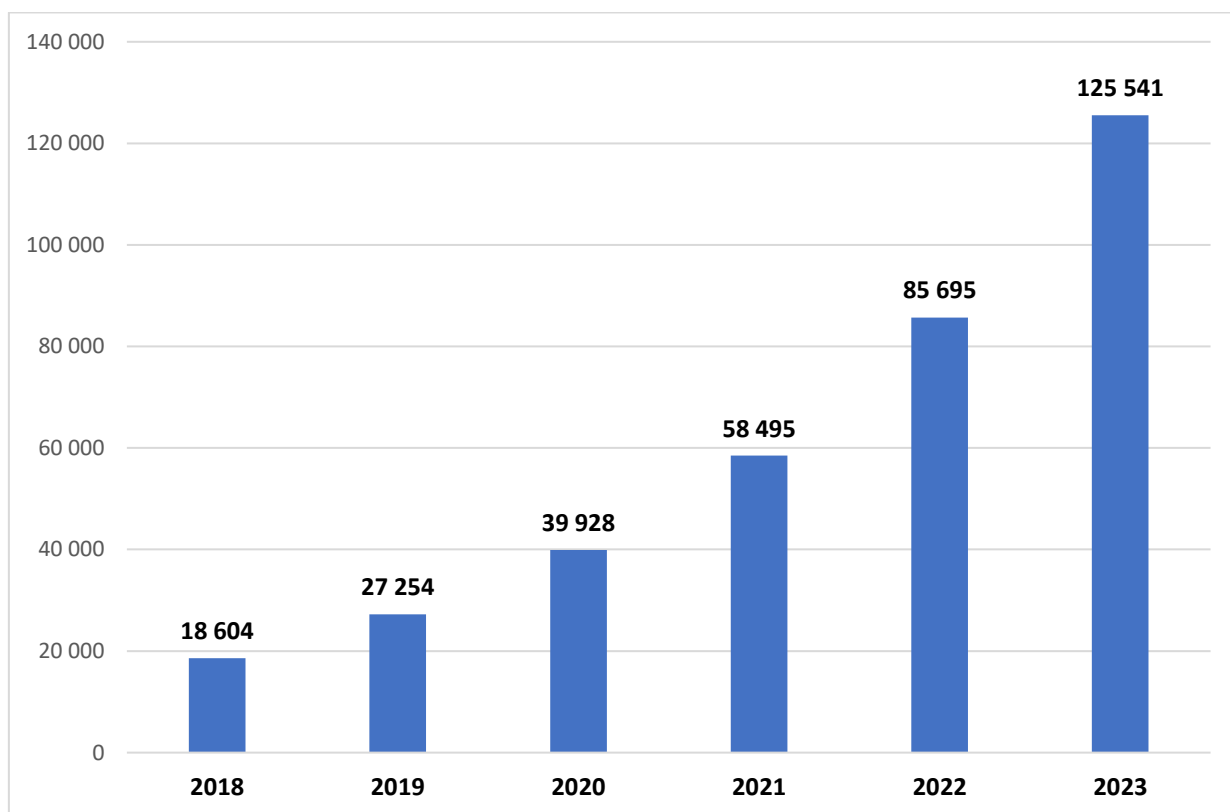
Дар тадқиқоти худ И.А. Двоглазова диққати худро ба он равона мекунад, ки бо мурури замон необанкҳо бонкҳои анъанавиро бо шубҳаҳои

сершумор ва кормандони зиёд аз бозори хизматрасониҳои бонкӣ берун мекунад. Ҳамаи амалиётҳо тавассути интернет, тавассути ҷорӣ кардани амалиётҳои рақамӣ амалӣ карда мешаванд [61, с. 163].

Мо бо чунин фикр пурра розӣ шуда наметавонем. Ба ақидаи мо, дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳам ташкилотҳои қарзии анъанавӣ ва необонкҳо ё худ бонкҳои рақамӣ метавонанд яқдигарро пурра намуда, барои рушди низоми бонкӣ хизмат намоянд.

Имрӯз дар ҷаҳон, зиёда аз 290 необонк фаъолият карда истодаанд. Ҳаҷми амалиётҳои онҳо сол аз сол меафзояд (ниг. ба диаграммаи 3.2.).

Диаграммаи 3.2. Ҳаҷми амалиётҳои необонкҳо (млрд. доллари ИМА)*

***Сарчашма:** аз тарафи муаллиф, дар асоси [57, с. 767] тартиб дода шудааст.

Дар бораи шӯҳрат пайдо намудани необонкҳо зиёд шудани ҳолатҳои даст кашидан аз шабакаи филиалӣ шаҳодат медиҳад. Мисол, чунин ташкилотҳои қарзии калонтарини анъанавии ИМА ба монанди Bank of America, JP Morgan Chase ва Wells Fargo 15% -и филиалҳои худро аз байн бурданд ва ҳар сол иловатан 1-2 % баста мешаванд [70, с. 135].

Агар дар бораи Ҷумҳурии Тоҷикистон сухан ронем, инчо ягон необонк ё бонки рақамӣ вучуд надорад. Мутаасифона, дар ин самт низ қафомонии низоми бонкӣ ба чашм мерасад. Дар шароити нокифоя будани ҷалби аҳоли ба низоми бонкӣ, зиёд будани шумораи аҳоли, ки берун аз низоми бонкӣ қарор доранд, зиёд будани хароҷот барои кушодани филиалу марказҳои хизматрасонии бонкӣ дар минтақаҳои дурдаст ва кӯҳӣ необонкҳо метавонистанд саҳми худро дар ҳалли ин мушкилот гузоранд.

Аз дигар тараф, необонкҳо (таҷрибаи ҷаҳонӣ), аксаран, амалиётҳои рақамии оддиро ба мизочон пешниҳод намуда, одатан бо шахсони воқеӣ ҳамкорӣ намуда, аз пешниҳоди маҳсулоту хизматрасониҳо барои шахсони ҳуқуқӣ даст мекашанд. Необонкҳо кӯшиш менамояд, ки хизматрасонӣ ба мизочон осон, тез ва қулай бошад. Ҳамзамон, кӯшиш менамоянд, ки байни онҳо ва мизочон миёнаравҳо ба монанди мақомотҳои давлатӣ (нотариус – ҳангоми гирифтани гарав, ба қайд гирифтани дигар намуд ҳуҷҷатҳо ва ғайра) бошанд. Намуди осони пешниҳоди қарзҳои ҳаҷман на онқадар калони бегарав, кушодан ва хизматрасонии суратҳисобҳо, ки тариқи онлайн кушода мешаванд, маҳсулот ва хизматрасоаниҳои кортӣ – инҳоянд мароми необонкҳо.

Необонкҳо кӯшиш менамоянд, ки амалиётҳоро дар дохили мамлакат амалӣ намоянд, чунки амалиётҳои берунмарзӣ талаби доштани суратҳисобҳои муросилотиро талаб менамояд. Дар навбати худ, кушодани суратҳисобҳои муросилотӣ дорои талаботҳои махсус мебошанд, ки риояи он инфрасохтори заруриро талаб менамояд. Инфрасохтори зарурӣ, дар навбати худ, ин зерсохторҳои махсус, қоида ва низомномаҳо, ҳуҷҷатгузорӣ ва як қатор талабот, ки маблағгузори калонро талаб менамояд. Иҷрои ин талаботҳо барои необонк вазифаи ниҳоят мушкил буда, аз тарафи дигар, иҷрои он необонкро ба бонки анъанавӣ табдил медиҳад.

Барои рушди бонкҳои рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, пеш аз ҳама, бояд заминаи ҳуқуқӣ пайдо гардад. Бе ҳалли ин масъала пайдоиш ва фаъолияти бонкҳои рақамӣ ғайриимкон аст.

Тибқи моддаи 1 Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ташкилотҳои қарзӣ – шахсони ҳуқуқие (бонкҳо, ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ, аз ҷумла ташкилотҳои маблағгузори хурд), ки дар асоси иҷозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон ҳама ё баъзе аз амалиёти бонкии дар Қонуни мазкур ва дигар санадҳои қонунгузори Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинишударо иҷро менамоянд [15]. Ин маънои онро дорад, ки необонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар шакли якум, яъне дар намуди ташкилоти қарзӣ, ки дорои иҷозатномаи танзимгар буда, аз номи худ ва ҳамчун субъекти алоҳидаи низоми бонкӣ баромад менамояд, метавонанд фаъолият намоянд. Қонунгузорӣ иҷозат намедихад, ки дар намуди дуум, яъне дар намуди миёнарав байни ташкилотҳои қарзии муқаррарӣ, бидуни иҷозатномаи танзимгар ҳамчун ташкилоти қарзӣ амал намоянд.

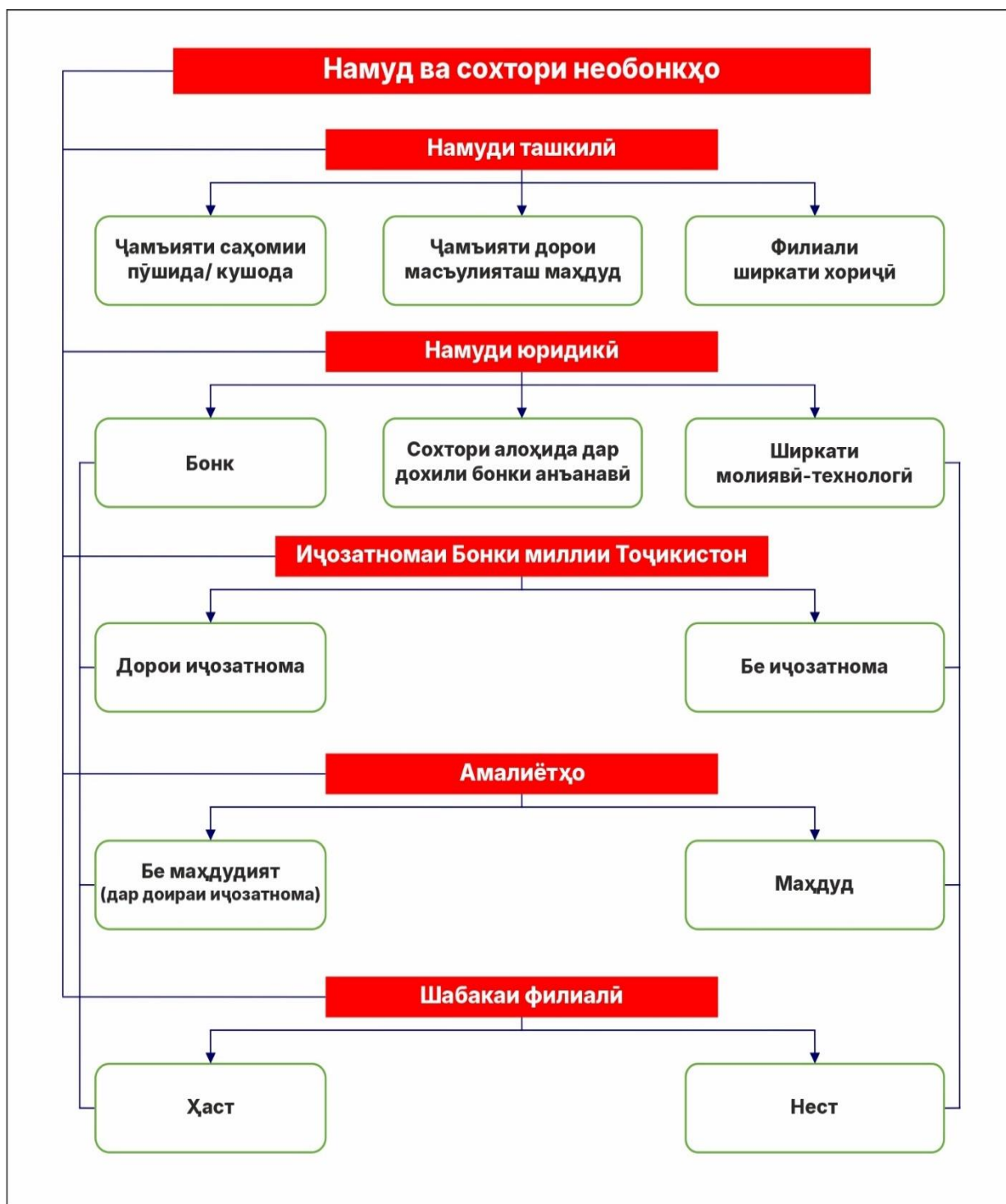
Муаммои дигар ин ҳаҷми сармоя ҳангоми ташкил намудани необонк ин талаботи ҳадди ақалли сармоя барои ташкилотҳои қарзӣ мебошад [7]. Агар дар бораи андозаи ҳадди ақалли сармояи оинномавӣ барои бонкҳои нартаъсис ронем, дар соли 2024 он ба маблағи 70 миллион сомонӣ муқаррар карда шудааст ва то соли 2027 ҳар сол 10 миллион сомонӣ зиёд мегардад. Бешубҳа, барои бонкҳои анъанавӣ чунин талабот саривақтӣ буда, он барои таъмин намудани суботи молиявии бонкҳо таъсири мусбӣ мерасонад. Аммо бояд қайд намуд, ки барои необонкҳо чунин талабот бояд бо дар назардошти хусусиятҳои хоси ин намуд ташкилоти қарзӣ муаян карда шавад.

Дигар мушкилот барои необонкҳо, ки бо Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» алоқаманд аст, ин нигоҳдории ҳуччатҳо ва сабтҳо мебошад. Тибқи қонун ташкилотҳои қарзӣ аз рӯйи ҳар як аҳд ба муҳлати на кам аз панҷ сол пас аз анҷом ёфтани муносибатҳои корӣ ҳуччатҳо ва сабтҳои зеринро нигоҳ медоранд: маълумоти мушаххасшуда оид ба муштарӣ; дархост ва ҳамаи ҳуччатҳо оид ба аҳдҳо (аз ҷумла, созишномаҳои қарз ва кафолатҳои таъминшуда) ва қарорҳои ташкилоти қарзӣ дар бораи маъқул донишони онҳо; сабти аҳдҳо бо шарикон (аз ҷумла, кредитор, дебитор ва кафилон) ва ҳар гуна гувоҳиномаҳои дигари ҳуччатӣ, ки барои маъқул

донистани ин аҳдҳо асос шудааст; кушодани суратҳисобҳои бонкии онҳо; дигар ҳуҷҷатҳое, ки Бонки миллии Тоҷикистон бо санадҳои меъёрии ҳуқуқии худ муқаррар кардааст. Сабтҳо дар шакли хаттӣ анҷом дода мешаванд. Ташкилоти қарзӣ бояд сабтҳо, китобҳои ҳисобдорӣ, ҳисобот, ҳуҷҷатҳо, муросилот (мактубҳо), интиқолҳои телеграфӣ, огоҳиномаҳо ва дигар ҳуҷҷатҳои ба ғайри молиявӣ дахлдоштаро дар шакли мухтасар (микрофилм, шаклҳои гуногуни электронӣ ва ғайра) ба ҷои нусхаи асл ба муҳлати муқарраркардаи қонун тавре нигоҳ дорад, ки низоми мувофиқ ва қоидаҳои пурра барқарорсозии маълумот дар ҳамаҷо ҷой вучуд дошта бошанд. Ин гуна нусхаҳои мухтасар баробари нусхаи асл эътибор доранд. Барои необонкҳо, ки ҳамаи амалиётҳо ва ҳуҷҷатгузорӣ дар шакли электронӣ ба анҷом мерасанд, иҷрои ин талабот ғайриимкон аст. Барои необонкҳо бояд банди мазкур бо дарназардошти хусусиятҳои коргузорию ин намуд ташкилот тартиб дода шавад.

Ҳамин тариқ, муҳити қонунгузорию бонкӣ, ки имрӯз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон амал карда истодааст, барои ташкили необонкҳо, мутобиқ нест. Он барои бонкҳои анъанавӣ мутобиқ карда шуда, бояд бо дарназардошти васеъ шудани намудҳои ташкилотҳои қарзӣ, аз ҷумла необонкҳо, аз нав дида баромада шавад. Барои ин Бонки милли Тоҷикистон бояд пурра қонунгузорию бонкиро аз аудит гузаронда, ворид намудани тағйиру иловаҳоеро, ки пешроҳи бонкҳои рақамӣ ё худ необонкҳоро мекушояд, пешниҳод намояд. Инчӯ қайд намудан ниҳоят муҳим аст, ки қонунгузорӣ бояд имконияти ташкили необонкҳоро на танҳо дар як шакли ҳуқуқӣ, балки дар ҳамаи шаклҳои асосии дар расми 3.2. овардашуда фароҳам созад.

Барои ҷӣ мо маҳз чунин шакл ва намудҳои необонкҳоро пешниҳод намудем? Ҷавобро ҳангоми баррасии ҳар намуди необонк пайдо мекунем. Қисмати ташкилӣ-ҳуқуқии дар расм овардашударо мо дар аввали параграфи мазкур дида баромадем. Дар идома қисматҳои барасинашударо дида мебароем.

Расми 3.2. Шакл ва намудҳои необонкҳо*

***Сарчашма:** аз тарафи муаллиф, дар асоси омӯзиши моҳияти ва фаъолияти кории необонкҳо тартиб дода шудааст.

1. Дар намуди «*бонки рақамии пурра ё худ необонки ҳақиқӣ*». Необонкҳои ҳақиқӣ дар намуди ташкилоти қарзии алоҳида дорои иқозатномаи Бонки миллии Тоҷикистон буда, амалиётҳои худро рақамӣ, фосилавӣ ва дар речаи онлайн бидуни филиалу марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ анҷом

медиханд. Ин намуди необонк, ба фикри мо, намуди ниҳой ба шумор рафта, намудҳои боқимонадаи необонкҳо бояд кӯшиш намоянд, ки рушд намуда, дар фарҷом ба ин намуд табдил ёбанд. Аз нигоҳи Бонкии миллии Тоҷикистон, необонкҳо дар чунин намуд, яке аз намудҳое, ки ба талаботҳои қонунгузори имрӯза наздик буда, мутобиқ намудани қонунгузори танзимкунандаи ҷаҳолияти ташкилотҳои қарзӣ барои ин намуд необонкҳо осонтар аст. Ба ғайр аз ин, дар ин намуд ташкили необонкҳо пурра ба талаботҳои қонунгузори амалкунада дар бораи муқовимат ба қонунигардонӣ (расмиқунонӣ)-и даромадҳои бо роҳи ҷиноят бадастоварда, маблағгузори терроризм ва маблағгузори паҳнкунии силоҳи қатли ом мутобиқат намуда, аз тарафи танзимгар назорат бурда мешавад. Ҳамзамон, бояд қайд намоем, ки ҳангоми пайдо шудани необонк дар Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз дар ҳамин намуд барои қушодани суратҳисобҳои муросилотӣ монеаҳо аз байн мераванд ва необонк метавонад ҳамаи он номгӯи хизматрасониҳое, ки тибқи қонунгузори амалкунанда пешбинӣ шудааст, амалӣ намояд.

2. Дар намуди *«необонки дараҷаи дуум»*. Необонкҳои ин намуд, чун қоида ба бонкҳои анъанавии амалкунанда таъълуқ дошта, барои амалӣ намудани ҷаҳолияти худ иҷозатномаи бонкро истифода мебарад. Одатан ин необонкҳо ном ва нишонаи худро доранд, ки он бо номи бонки асосӣ (бонке, ки ин необонкро ташкил намудааст) ҳамном нест. Необонкҳои дараҷаи дуум кӯшиш менамоянд, ки худро ҳамчун иштирокчи алоҳидаи бозори бонкӣ муаррифӣ намоянд. Савол ба миён меояд, ки чӣ лозим ба бонкҳои анъанавии амалкунанда ташкил намудани чунин необонк? Дар ин ҳолат се сабаби асосии зерин матраҳ мегардад:

- якум, бонкҳои анъанавии амалкунанда меҳоханд тарзи нави хизматрасониро ба мизочон пешниҳод намоянд, аммо инфрасохтор, сиёсати дохилӣ ва кормандони бонк бояд аксар вақт иваз карда шаванд (муносибат ба хизматрасониҳо, тарзи кор ва тафаккури кормандони необонк аз бонки муққарарӣ саҳт фарқ мекунад). Вале бонки анъанавии амалкунанда ба амалӣ намудани ин дигаргуниҳои ҷиддӣ дар дохили бонк тайёр нест;

- дуюм, пурра аз намуди бонки анъанавӣ даст кашида, ба необонк табдил ёфтан хавфи калон дошта, бонк таёр нест ин хавфро ба зиммаи худ гирад;

- сеюм, ташкил кардани необонки алоҳида маблағгузориҳои калонро талаб намуда, бонки анъанавии амалкунанда ба чунин хароҷотҳо тайёр нест.

3. Дар намуди *«необонк-агенти бонкҳои амалкунанда»*. Чунин необонкҳо иҷозатнома барои гузаронидани амалиётҳои бонкӣ надоранд ва узви бонки амалкунанда низ намебошанд. Маъмулан, ба чунин ташкилотҳо ширкатҳои мобилӣ, ташкилотҳои молиявӣ-технологӣ ва дигарон дохил мешаванд. Чунин необонк-агентон имконияти коркарди маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ доранд, вале амалӣ намудани онҳо бидуни ташкилоти қарзии амалкунанда тибқи қонунгузори [20] амалкунанда дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайриимкон аст. Аз ин сабаб необонк агенти бонк мешавад ва хизматрасониҳои худро тавассути ташкилоти қарзии амалкунанда пешниҳод менамояд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин таҷриба алақай ҷой дорад. Ҳамчун мисол метавон ҳамкориҳои ширкатҳои Zupl.ai, Planet 9 ва Verido бо ЧСК «Спитамен Бонк», ҳамзамон, ширкати «Мегафон Тоҷикистон» бо ТАҚХ «Ҳумо» ва ғайраро овард.

Оид ба бартариҳои необонкҳо мо гуфта гузаштем, меҳостер дар идома бобати норасоӣҳо ва хавфҳо гуфта гузарем. Яке аз хизматрасониҳои, ки необонкҳо пешниҳод менамояд ин онлайн-қарздиҳӣ мебошад. Хавфи онлайн-қарзҳо барои необонк дар он аст, ки пешниҳоди қарз зуд, осон ва тариқи онлайн амалӣ мешавад. Дар ин ҷо хавфи қарзӣ аз ҳисоби чуқур таҳлил накардани вазъи мизоч (ҳангоми ташриф ба филиали бонк кормандон ба ғайр аз таҳлили молиявӣ инчунин таҳлили рафтори мизоч, ҳолати зоҳирӣ ва тарзи пешниҳоди ҷавоб ба саволҳоро мегузаронанд). Дар аксарияти ҳолатҳо, онлайн-қарзҳо бидуни гарав, зомин ва кафолати тарафи сеюм пешниҳод карда мешаванд. Дар натиҷа бонк барои паст кардани хавфҳои қарзӣ фоизи онлайн-қарзҳоро нисбат ба қарзҳои муқаррарӣ баландтар муайян менамояд, ки ин дар навбати худ, боз ба зиёд шудани хавфи қарзӣ оварда мерасонад.

Дуюм, хавфи қаллобӣ аз тарафи мизоч – ҳолатҳое метавон ба миён омад, ки баъзе мизочон, аз ҳисоби паст будани саводнокии молиявии аҳоли, онлайн-қарзро ба номи шахси дигар номнавис намуда, маблағҳоро аз худ намоянд.

Сеюм, хавфи қаллобӣ аз ҳисоби кормандони бонк – мутаасифона, чунин ҳолатҳо ба чашм мерасанд, ки кормандони худӣ бонк даст ба қаллобӣ зада, онлайн-қарзро аз номи шахсони сеюм гирифта, маблағҳоро аз худ мекунанд. Кормандони дохилии бонк, ки барномаи бонкиро нағз медонанд, ҳамзамон, аз камбудихои барнома низ огаҳанд, аз ин хотир кормандони дохилии бонк, ба ақидаи мо, ҳамчун хавфи асосӣ барои необонк шуморида мешаванд.

Чун норасоихои необонк қайд намудани мавридҳои зерро лозим медонем:

1. Бонкҳои рақамӣ ё худ необонкҳо, ки пурра амалиётҳои худро онлайн анҷом медиҳанд, талаботи ниҳоят калон ба кормандони баландихтисоси техникӣ, пеш аз ҳама, барномасозон ва мутахассисони технологияҳои иттилоотӣ доранд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, мутаасифона, норасоии ин намуд мутахассисон вучуд дорад. Музди маоши ин мутахассисон баланд буда, дар баъзе ҳолатҳо, мутахассисон аз беруни қаламрави ҷумҳурӣ таклиф карда мешаванд. Дигар норасоӣ дар он аст, ки ин тоифаи кормандон речаи озодонаи қорӣ ва ҳамзамон, имконияти аз хона кор коркарданро талаб менамоянд.

2. Дар ҳолати ташкил намудани необонк аз тарафи бонки амалкунанда ҳамчун сохтори алоҳида дар дохили бонк – ҳамгирии необонк бо бонки анъанавӣ душворихои зиёдеро ба миён меорад. Пеш аз ҳама, инфрасохтори бонк бояд бо дарназардошти необонк аз нав таҳрир шавад. Кормандони бонки анъанавӣ бояд маҳсулот ва хизматрасониҳои необонкро аз худ кунанд, ки ин на ҳама вақт дуруст анҷом дода мешавад, ки дар навбати худ ба хавфи нопурра ё нодуруст пешниҳод намудани маҳсулоту хизматрасонии бонк мегардад. Дигар ин ки танзими низоми идора намудани хавфҳо дар бонк бояд бо дарназардошти фаъолияти необонк, ки он қисми бонк (ташкилкунанда) мебошад, амалӣ гардад. Низоми идораи хавфҳо бояд, ба ғайр аз бонкдории анъанавӣ инчунин хавфҳои рақамиро дар бар гирад. Ин намуд идораи хавфҳо

бояд усулҳои нави замонавиро дар бар гирифта мутахассисони соҳаи хавфҳо бояд ба талаботҳои ҷавобгӯӣ бошанд.

3. Душворӣ ҳангоми таъмин намудани беҳатарии иттилоотӣ. Хавфи аз даст додани иттилооти дохилӣ, ки метавонад зиёни калони молиявӣ ва таъсири манфӣ ба шаъну шарафи необонк расонад, ниҳоят баланд мебошад. Необонк бояд маблағҳои калон барои беҳатарии иттилоотии худ сарф намояд.

4. Аудити дохилӣ бояд ба талаботҳои гузаштани аудити иттилоотӣ тайёр бошад. Ин дар набвти худ талаб менамояд, ки мутахассисон бояд ба ин талабот тайёр бошанд.

5. Номукамаллии қонунгузорӣ барои амалӣ намудани амалиётҳои необонк. Бояд қайд намуд, ки аксарияти қоидаҳо, талаботҳо ва қонуну низомномаҳо, ки фаъолияти амалиётҳои рақамӣ ва необонкҳоро танзим ва муайян менамояд, қабул нагардидаанд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши моҳияти бонкҳои рақамӣ ё необонкҳо ҳамчун сохтори нав дар низоми бонкии ватанӣ имконияти хулосабарориҳои зеринро дод:

Якум, барои ташкил намудани необонкҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, шароитҳои муайян лозим аст, аз ҷумла:

- институтсионалӣ — қонунгузории амалкунандаи бонкӣ бояд бо дарназардошти хусусиятҳои фарқкунандаи необонкҳо муакамалгардонӣ карда шавад. Ба талаботҳои андозбандӣ, низ барои ташкил ва пешбурди фаъолияти необонкҳо бояд таъғиру иловаҳо карда шаванд;

- инфрасохторӣ — дар ҷумҳурӣ бояд «марказҳои иттилоотӣ» бо имкониятҳои махсуси ҷамъоварӣ, коркард ва нигоҳдорӣ ташкил карда шаванд, ки барои необонкҳо ҳамчун инфрасохтори зарурӣ лозим мебошад. Суръат ва сифати интернет бояд ба сатҳи баланд бароварда шавад. Ҳамзамон, ҳалли масъалаи норасоии барқ дар фасли сармо бояд пурра аз байн бурда шавад;

- кадрӣ — мактабҳои олии ҷумҳурӣ, ки бо тайёр намудани кадрҳои техникӣ, аз қабили мутахассисони технологияҳои иттилоотӣ машғул мебошанд, бояд раванди таҳсилотро бо дарназардошти талаботи бозор ба роҳ

монанд. Ҳамкориҳои зичи амалия бо мактабҳои олии бояд ба роҳ монда шуда, иттилооте, ки аз тарафи корфармоён бобати сатҳи дониши хатмкунандагони мактабҳои олии меояд, ба назар гирифта шаванд. Шумораи мутахассисони технологияҳои иттилоотӣ бояд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби ҷалби мутахассисони хориҷӣ низ ба маротиб зиёд карда шавад.

Дуюм, баланд бардоштани сатҳи саводноки ва маърифати молиявии аҳоли. Ин самт яке аз муаммоҳое, ки пеши роҳи рушди амалиётҳои рақамӣ истодааст, ба ҳисоб меравад. Дар ин ҷо, бояд ҳамкориҳои зичи давлат ва низоми бонкӣ ба роҳ монда шавад. Давлат дар сатҳи макро бояд ин масъаларо дида барояд. Пеш аз ҳама, фанни саводнокии молиявӣ бояд ба барномаҳои таҳсилии хонандагони мактаб ворид карда шуда, дар мактабҳои олии идома дода шавад. Мақсади ин тадбир дар он аст, ки хатмкунандагони мактаби миёна бояд саводнокии молиявии минималӣ дошта, баъди хатми мактаби олии – дорони маърифати пурраи молиявӣ бошанд.

Сеюм, тайёрии дохилии необонк барои фаъолият – барои оғози фаъолият бояд корҳои зиёдеро ба анҷом расонид. Пеш аз ҳама, бояд тайёрии техникӣ ва иттилоотӣ дид, ки ин фундаменти кори необонк мебошад. Ғайр аз ин, маҳсулот ва амалиётҳои рақамӣ бо сифат ва суръати баланд коркард шуда, ба мизочон пешниҳод карда шаванд. Дар ин ҷо, масъалаи маркетинги дуруст ва таблиғоти диқатҷалбкунанда ба роҳ монда шуда, дастгирии техникӣ ва иттилоотии мизочон дар речаи 24/7 таъмин карда шавад. Маҳсулоту амалиётҳои рақамии необонк бояд қуллаи ва дар сатҳи баланд қарор дошта, мизочонро ба ҳамкорӣ бо необонк водор созанд.

Чорум, тайёр будан ба хароҷотҳо дар марҳилаи аввал (оғози кор). Таҷриба нишон медиҳад, ки ҷалби мизочон, хусусан дар низоми бонкӣ вақти муайянро талаб менамояд. Маъмулан, мизочон дар як лаҳза аз бонки худ (ки дар он хизматрасонӣ мегиранд) даст намекашанд (ба ғайр аз ҳолатҳои ғайримӯқаррарӣ) ва ба дигар бонк, хусусан бонки нав намегузаранд. Хусусан, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки қисмати аҳоли аз муфлис шудани як қатор бонкҳои ватанӣ зарар дидаанд. «Аз рӯи ҳисобҳои баъзе мутахассисон барои

нигоҳ доштани суботи молиявӣ необонк бояд барои на камтар аз 200 ҳазор мизочи доимӣ хизматрасонӣ намояд» [70, с. 176].

3.3. Дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон

Рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ идома ёфта истодааст, корҳои зиёд аз тарафи ҳамаи иштирокчиёни ин равандҳо ба анҷом расидаанд ва идома доранд. Нақшаҳои давлат ва низоми бонкӣ оиди рақамикунонии равандҳои корӣ ва хизматрасониҳои бонкӣ ниҳоят калон мебошанд, ки дар барномаҳо ва стратегияҳои давлатии дахлдор қайд шудааст. Аз тарафи дигар, омӯзиши стратегияҳои рушди ташкилотҳои қарзӣ дар се соли оянда, ки аз тарафи мо, таҳлил карда шуд, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки нақшаҳои ояндаи наздик ва миёнамуҳлати ташкилотҳои қарзӣ ба рақамикунонии босуръати хизматрасониҳои худ ба мизочон равона шуда аст.

Дар чунин ҳолат ҳангоми таваҷҷуҳи калон доштани ин равандҳо барои ҳамаи иштирокчиён стратегияи дуруст ва самаранок барои расидан ба ҳадафҳои гузошташуда лозим мебошад. Мутаасифона, дар ин ҷо душвории зиёде, ки ҳам ба давлат аз нигоҳи таъмини инфрасохтори зарурӣ, рушди асосҳои институтсионалӣ, масъалаҳои таъмини имкониятҳо барои тайёр намудан ва ҷалби кадрҳои баландихтисос дахл доранд ва ҳам норасоиҳо ҳуди ташкилотҳои қарзӣ ҳангоми амалӣ намудани стратегияҳои рушди амалиётҳои рақамияшон ҷойдошта ба ҷашм мерасанд.

Нисбати масъалаҳое, ки бояд аз тарафи давлат ҳал карда шаванд, мо дар параграфҳои қаблӣ гуфта гузаштем, дар параграфи мазкур мо гирди дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳлил, пешниҳодҳо ва ҳисобҳои ҳудро пешниҳод менамоем.

Таҳлилҳои нишондиҳандаҳои асосии рушди амалиётҳои рақамӣ, бешубҳа, аз раванди рушди ин соҳа гувоҳӣ медиҳанд (таҳлил дар боби 2 оварда

шудааст). Ҳамзамон, рушду равнақ додани амалиётҳои рақамии бонкӣ аз тарафи ҳамаи иштирокчиён муҳим дониста мешавад. Амалисозии босуръати ин ҳадафҳо, аз як тараф, ба рушди соҳа, аз тарафи дигар, метавонад боиси роҳ додан ба ҳатогиҳо гардад. Сухан дар бораи ташкилотҳои қарзӣ, ки хавфи калони нодуруст интиҳоб намудани барномаҳо ва таҷҳизотҳои махсуси барои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ лозимбуда меравад. Ин ҳатогиҳо сабаби хароҷотҳои бесамаронаи молиявӣ ва аз даст додани вақт мегарданд. Дар идома кӯшиш менамоем, то ки маслиҳатҳои ба қадри имкон барои паст кардани хавфҳои мазкур мусоидаткунандаро манзур намоем.

Дурнамои рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ мавзуи ниҳоят васеъ аст, бинобар ин инчо мо қисмҳои асосиро, ки ба фикри мо, аҳамияти стратегӣ доранд, ибраз намудем.

Якум, рушди технология Near Field Communication (NFC) - алоқаи бесим ва баландсифати дар радиуси хурд дар асоси сигналҳои радио ё майдони магнитӣ амалкунанда, ки имкон медиҳад, то байни дастгоҳҳои мувофиқи дар масофаи кӯтоҳ ҷойгиршуда мубодилаи бетафовут анҷом дода шавад [149].

Таҳияи NFC соли 2004 оғоз ёфт, вақте ки ширкатҳои Nokia, Sony ва NXP Semiconductor тасмим гирифтанд, то интерфейси каммасрафро таҳия кунанд, ки ба дастгоҳҳо имкони бо ҳамдигар бо принципи ламс кардани оддӣ ҳамкорӣ карданро медиҳад. Хусусиятҳои интерфейс чунин аст: радиуси амалигаштани NFC то 10 см, суръати максималии мубодилаи иттилоот то 424 Кбит/с, басомади қорӣ 13,56 МГц, вақти муқаррар кардани пайваستшавӣ байни дастгоҳҳои NFC камтар аз 0,1 сония [120].

Яке аз бартариҳои асосии технологияи NFC ин имконияти амалӣ намудани ҳисоббаробаркуниҳои рақамии ғайринақдӣ барои дорандагони қорт бидуни қорт аст. Қорт танҳо ба смартфонҳои NFC «пайваст» мешавад ва пардохт тавассути терминал аз рӯйи технологияи қабули пардохтҳо бидуни ламс сурат мегирад. Барои амалӣ намудани пардохт бояд танҳо телефон бо терминал ламс шавад. Аз ҷиҳати техникӣ ин чунин амалӣ мешавад: ба қорти воқеии мизоч токен-тасвири виртуалии қорти воқеӣ интишор мешавад, аммо дорои

хосиятҳои аз он фарқкунанда (рақам, муҳлати амал, CVC). Токен ба хотираи смартфон интиқол дода мешавад. Ин амал барои таъмини бехатарӣ анҷом дода шуда, ҳангоми муҳосираи токен корти пластикӣ ғайриқонунии худро идома медиҳад.

Ба таври муфассал бартариро ва камбудии ин технология дар ҷадвали 3.3. оварда шудааст.

Ҷадвали 3.3. - Бартариро ва норасоии технологияи NFC ҳамчун воситаи амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ

Бартариро	Норасоӣ
<i>Сарфаи вақт барои пайвастишавӣ бо барномаи бонкӣ – амалиёти рақамӣ ҳамон лаҳза иҷро мешавад</i>	<i>Таъмини масофаи ниҳоят наздик барои гузаронидани амалиёти бонкӣ – таҷҳизотҳо бояд ба якдигар қариб, ки расанд, то ки амалиёт ба анҷом расад</i>
<i>Имконияти муайян намудани маблағи ниҳой бе талаби ворид намудани пин-код</i>	<i>Дорои модули NFC набудани на ҳар як навъи телефонҳои мобилӣ ё ин, ки планшетҳо – ин норасоӣ монеаи калон сари роҳи васеъ истифодабарии ин технология мебошад</i>
<i>Муҳлати истифодабарии кортҳои дорои NFC – аз ҳисоби истифодабарии корт дар дохили телефон, корти пластикӣ фарсуда намешавад ва муҳлати истифодабарии он дарозтар мешавад</i>	<i>Дорои стандарти ягона набудани таҷҳизотҳо – ин ба душвориро, ё ин ки амалӣ нагаштани ҳамгироии байни таҷҳизотҳо оварда мерасонад</i>
<i>Аз байн рафтани хавфи ба дасти шахсони сеюм афтидани корт – ҳангоми истифодабарии корти NFC-дор зарурияти ба кормандони бонк, мағозаҳо ва ғайра, додани корт аз байн меравад</i>	<i>Хавфи аз даст додани маълумотҳо – қаллобонҳо бо истифода аз таҷҳизотҳои махсус метавонанд ба маълумотҳои таҷҳизотҳои NFC дастрасӣ пайдо намоянд</i>
<i>Истифодабарии кортҳо дар банкоматҳо – ҳангоми истифодабарии ин намуд кортҳо дар банкоматҳо зарурияти ба банкомат андохтани корт нест, яъне хавфи барнагардондани корт аз тарафи банкомат аз байн меравад</i>	<i>Кам будани нуқтаҳои қабули пардохтҳо тавассути технологияи NFC – на ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ кортҳои дорои ин технологияро барориш менамоянд. Ҳамзамон, на ҳама, мизочон телефонҳои мобилии лозима доранд</i>

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Дуюм, рушди технологияи «Tap to Phone» (Ин технология, ки ба ивазкунандаи онлайн-ҳазинаҳои ва POS-терминалҳои табдил ёфт, аз тарафи низоми байналмилалии пардохтии VISA таҳия карда шудааст) – технологияе, ки ба соҳибкорон имкон медиҳад, ки смартфонро ҳамчун POS-терминал барои қабули пардохтҳо бо як ламс бидуни таҷҳизоти иловагӣ ва инчунин бозпас гирифтани маблағ ба суратҳисоби дилхоҳ бонк истифода баранд.

Бешубҳа, чунин технология ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ мусоидат намуда, имконияти зиёд намудани ҳаҷми амалиёти ғайринақдиро медиҳад, хусусан дар ноҳияҳои дурдаст ва кӯҳӣ. Бартарихо ва камбудихои технологияи «Tap to Phone» дар ҷадвали 3.4. оварда шудааст.

Ҷадвали 3.4. - Бартарихо ва норасоии технологияи «Tap to Phone» ҳамчун воситаи амалӣ намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ

Бартарихо	Норасоӣҳо
Хизматрасонии фаврӣ – қабули пардохт зуд амалӣ мешавад. Инчунин зиёдшудани мизочон аз ҳисоби пардохткунандагони ғайринақдӣ	Телефонҳои мобилии дорои низоми амалиётҳои навин (яъне на ҳамаи телефонҳои мобилӣ метавонанд ин технологияро қабул намоянд)
Насби таҷҳизод вақти зиёдро талаб наменамояд	Телефони мобилӣ ҳатман бояд бо модули NFC мучахҳаз бошад (яъне на ҳамаи телефонҳои мобилӣ метавонанд ин модул мучахҳаз гардонидани шаванд)
Беҳатарии амалиётҳо – мизоч кортро ба касе намедиҳад. Амалиётҳо тариқи технологияи «Tap to Phone» чун амалиётҳо тариқи POS-терминал дорои дараҷи баланди беҳатарӣ мебошанд	Пайвастиҳои ҳатмӣ бо Интернет (яъне агар алоқаи интернет дастрас набояд, телефони мобилӣ ҳамчун POS-терминал амалӣ карда наметавонад)
Вобаста набудан ба таҷҳизоти ташкилотӣ қарзӣ (POS-терминал)	Насб нашудан ба телефони мобилӣ (агар телефони мобилӣ бо барномаи аслий/оригиналӣ мучахҳаз набояд)
Ҳамаи маълумот оиди пардохтҳо дар телефони мобилӣ сабт мешавад	На ҳамаи ташкилотҳои қарзӣ технологияи «Tap to Phone»-ро дошта, ба мизочон пешниҳод наменамоянд

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Сеюм, кортҳои виртуалӣ (фосилавӣ). Аксарият мизочони ташкилотҳои қарзӣ, ки кортҳои бонкӣ истифода мебаранд, одат кардаанд, ки корт бояд ҳатман пластикӣ бошад ва он бояд бо худ гирифта гашта шавад. Аммо бояд қайд намуд, ки имрӯз кортҳои виртуалӣ бидуни корти воқеӣ ба мизочон пешкаш карда мешаванд. Корти виртуалӣ – корти рақамӣ буда, дар дохили барномаи бонкӣ ҷойгир шуда, дорои ҳамаи маълумотҳои мизоч, ки дар корти оддӣ омадааст, мебошад. Одатан, чунин намуд кортҳо барои пардохт ва харид дар шабакаи Интернет ба мизочон пешкаш карда мешавад.

Мақсади пешниҳоди корти рақамӣ – ин бехатарии суръатхисоби корти бонкӣ, ҳангоми харид ва амалиётҳо дар шабакаи интернет мебошад.

Дар баъзе мавридҳо корти виртуалиро чун нусхаи корти пластикӣ меҳисобанд, ки ин комилан нодуруст аст. Бояд гуфт, ки корти виртуалӣ корти алоҳида буда, дорои рақами суратхисоб, муҳлати эътибори корт ва дигар талаботҳои ҳатмӣ мебошад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ин намуд хизматрасонии рақамӣ қадамҳои аввал гузошта истодааст. Танҳо якчанд бонкҳо ин намуд кортҳои рақамиро ба мизочон пешниҳод менамоянд. Ба фикри мо, кортҳои виртуалӣ аҳамияти калон барои рушди бозори кортҳои бонкӣ, пардохтҳои ғайринақдӣ ва амалиётҳои рақамӣ доранд. Ҳамзамон, фикр мекунем, ки дар ояндаи наздик ин намуд кортҳо метавонанд кортҳои пластикии бонкиро қадам ба қадам аз байн баранд. Сабабҳои ин амал дар ҷадвали 3.5. оварда шудаанд.

Ҷадвали 3.5. - Муқоисаи кортҳои пластикӣ ва рақамӣ (виртуалӣ)

Корти пластикӣ	Корти рақамӣ (виртуалӣ)
<i>Ба даст овардани корт</i>	
Бояд ба ташкилоти қарзӣ шахсан рафт. Одатан аз вақти супоридани ҳуҷҷатҳо то ба даст овардани корти пластикӣ аз 1 соат то 3 рӯз лозим аст	Онлайн дар барномаи бонкӣ корт кушода мешавад. Вақт барои ба даст овардани корти рақамӣ – аз 5 дақиқа то 30 дақиқа
<i>Гузaronидани амалиётҳои ғайринақдӣ</i>	
Озодона, ягон мамнуният нест	Озодона, ягон мамнуният нест

Бехатарӣ	
Хавфи ба дасти қаллобон афтидани корт баланд мебошад, чунки ҳангоми амалӣ намудани пардохтҳо соҳиби корт онро ба дасти шахси сеюм (фурӯшандаи мағоза, ҳазинадори бонк ва ғайра) медиҳад. Агар шахси сеюм қаллоб бошад, онгоҳ ӯ ба маълумотҳои корт дастрасӣ пайдо мекунад	Хафи ба дасти қаллобон афтидани корт қариб ки нест, чунки ҳангоми амалӣ намудани пардохтҳо зарурияти онро ба дасти шахси сеюм додан нест. Амалиёт тавассути наздик кардани телефони мобилӣ (ки дар он корти виртуалӣ насб шудааст) ба ПОС-терминал автоматӣ мегузарад.
Қуллай будани корт	
Корти пластикӣ на ҳама вақт дар дасти соҳибаш мебошад ва дар натиҷа дастрасӣ ба он на ҳама вақт ҳаст	Дар дохили телефони мобилӣ. Телефони мобилӣ қариб ҳама вақт дар дасти соҳибаш мебошад, ки ин маънои онро дорад, ки корти виртуалӣ ҳама вақт дастрас аст
Гум кардани корт	
Агар корти пластикӣ гум шавад, истифода аз он ба қаллобон ягон мушкилӣ надорад. Соҳиби корт бояд фавран ташкилоти қарзии худро хабардор намуда кортро блок (муҳосира) кунад	Ҳангоми гум кардани телефони мобилӣ дастрасӣ ба корти виртуалӣ нест, чунки телефони мобилӣ парол дорад, баъди ба барномаи мобилӣ ворид шудан парол мепурсад

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Ягона камбудие, ки пеши роҳи кортҳои виртуалиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мегирад – ин ғайримкон будани истифодабарии онҳо дар ПОС-терминалҳо ва банкоматҳои оддӣ (ононе, ки дорои технологияи мутобиққардашуда нестанд) мебошад. Дар навбати худ, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аксарияти таҷҳизоти бонкӣ, аз қабili банкомату пос-терминалҳо оддӣ буда шумораи зиёди амалиётҳои рақамии бонкиро пешниҳод карда наметавонанд.

Дар идомаи таҳқиқот бинобар сусти рушд кардани сатҳи рақамикунонии равандҳо дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва набудани маълумотҳо / дастрасии маҳдуд бобати пешгӯӣ намудани сатҳи рақамикунонии низоми бонкӣ дар умум, мо кӯшиш намудем, ки пешгӯиҳои сатҳи рақамикунонии

хизматрасониҳои асосии бонкӣ, яъне қарздиҳӣ, қабули пасандоз ва кушодани суратҳисобҳои бонкиро ҳисоб карда бароем.

Чорум, қарздиҳии рақамӣ, ки ба фикри мо, дар ояндаи наздик бояд дар Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди босуръат ёбад. Бояд қайд намоем, ки «ҳаҷми бозори қарзҳои рақамӣ дар аввали соли 2024 ба 453,32 миллиард доллари ИМА баробар буда, дар соли 2029 бояд ба 795,34 миллиард доллари ИМА баробар шуда, суръати зиёдшавии солона дар муҳлати таҳлилшаванда 11,9% -ро ташкил медиҳад» [100].

Қарздиҳии рақамӣ, ба фикри мо, ин пешниҳоди қарз дар речаи онлайн буда, метавонад дорои гарав, ё ин ки бе гарав бошанд ва равандҳои қарздиҳӣ пурра рақамикунонӣ шудаанд. Яъне ин маънои онро дорад, ки қарзи рақамӣ бидуни ташрифи ташкилоти қарзӣ ва дигар мақомотҳо (дар мавриди пешниҳоди қарз бо гарав) аз тарафи мизоч амалӣ мешавад.

Агар пешниҳоди қарзҳои рақамии хурди истеъмолии бегарав дар Ҷумҳурии Тоҷикистон алақай ба роҳ монда шуда бошад, дигар намуд қарздиҳии рақамии дорои гарав то ҳол ба роҳ монда нашудааст. Барои амалӣ намудани ин намуди қарздиҳӣ, пеш аз ҳама, бояд равандҳои ба қайдгирии гарав рақамикунонӣ карда шуда, имконияти бақайдгирии он онлайн амалӣ шаванд. Дигар масъала – ин баҳогузориҳои гарав, ки ин раванд ҳам бояд рақамикунонӣ шуда тариқӣ онлайн амалӣ шавад. Дар ин маврид пурра амалӣ гардидани гарави рақамӣ ва баҳогузориҳои рақамӣ ба даст оварда мешавад. Масъалаҳои гарави рақамӣ ва баҳогузориҳои рақамӣ дар поён муфасссал мавриди баррасӣ қарор гирифта шудааст.

Яке аз маҳсулотҳои қарздиҳии рақамӣ, ки ба фикри мо, барои Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти муҳим дорад – ин қарздиҳии ипотекии рақамӣ мебошад. Пеш аз ҳама, рушди сохтмони манзили истиқоматӣ, ки айни замон дар ҷумҳурӣ ҷой дорад, зарурияти маблағгузориҳои онро талаб менамояд, ки дар инҷо, қарздиҳии ипотекии манзилӣ бояд нақши калидиро иҷро намояд. Аз тарафи дигар, гаронии нархи қарзҳои ипотекаӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба чашм мерасад, ки ин омили рушд наёфтани ин намуди қарздиҳӣ ба ҳисоб меравад.

Ворид намудани ипотекаи рақамӣ бояд ба кам кардани хароҷотҳои ташкилотҳои қарзӣ оварда расонад, ки ин дар навбати худ, ба коҳиш ёфтани фоизи ипотека бояд мусоидат кунад. Таҳлили аз тарафи мо гузаронидашуда нишон медиҳад, ки ба ғайр аз кам кардани хароҷот ипотекаи рақами дорон дигар бартариятҳо мебошад (ниг. ба ҷадвали 3.6.).

Ҷадвали 3.6. - Бартариятҳои ипотекаи рақамӣ ва мушкилотҳои вориди он

Бартариятҳо	Мушкилотҳо
Автоматикунони раванди қарздиҳӣ, дасткашӣ аз кори дастӣ ва аз байн бурдани омилӣ инсонӣ	Тайёр набудани инфрасохтор барои ташкили пешниҳоди қарзҳои ипотекии рақамӣ дар сатҳи давлатӣ
Суръати баланди коркарди дархостҳои қарзӣ ва автоматикӣ қабули қарор нисбати онҳо	Паст будани сатҳи дониши рақамии аксарияти роҳбарони ташкилотҳои қарзӣ
Паст кардани хароҷотҳои амалиётӣ ҳангоми пешниҳоди қарз	Набудани барномаҳои иттилоотии зарурӣ ва таҷрибаи пешниҳоди чунин қарзҳо
Кам кардани хароҷоти вақт. «Чӣ тавре, ки мутахассисон қайд менамоянд, бо истифодаи блокчейн муҳлати ба қайдгирии амалиётҳои ғайриманқул аз якчанд рӯз то якчанд дақиқа коҳиш меёбад. Дар натиҷа, суръати миёнаи баррасии дархости ипотека ба 30 дақиқа баробар шуда, пура амалиёти қарзӣ дар давоми ду соат ба анҷом мерасад. [97, с. 132]	Норасоии кадрҳои технологияҳои иттилоотии дахлдор. Мушкилоти қайд шуда, ҳам ба ташкилотҳои қарзӣ ва ҳам ба мақомоти давлатӣ дахл дорад. Ҳамзамон, норасоӣ дар ташкилоти қарзӣ мутахассисоне, ки бо коркард ва пешниҳоди маҳсулотҳои рақамии бонкӣ машғуланд, ба ҷашм мерасад
Бехатарӣ ва шафоффияти амалиётҳо – истифодабарии технологияи блокчейн ҳангоми амалӣ намудани ипотекаи рақамӣ имкон медиҳад, ки мубодилаи маълумотҳо бехатар анҷом ёбанд ва бе иҷозати яқдигар ворид намудани дигаргуниҳо байни иштирокчиёни амалиёт ғайриимкон аст	Номукамалии қонунгузорӣ оиди пешниҳоди ипотекаи рақамӣ. Ҳуҷҷатҳои меёрию ҳуқуқие, ки равандҳои пешниҳоди қарздиҳии ипотекии манзилро ба танзим медароранд бояд коркард ва қабул гарданд. Яке аз равандҳои аввалиндараҷа – ин равандҳои танзими имзои электронӣ ҳангоми пешниҳоди қарзӣ ипотекии рақамист

Баланд бардоштани самаранокӣ – зиёд шудани сандуқи қарзӣ ва шумораи мизочон ба баландшаваии самаронокии ташкилоти қарзӣ кӯмак мерасонад	
---	--

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Бо татбиқи қарорҳои рақамӣ дар соҳаи ипотека панҷ марҳилаи ташкили ипотека – баррасии аввалия, дархост, коркард, андеррайтинг ва ҷамъбаст – дар муддати хеле кӯтоҳ аз якчанд соат то якчанд рӯз ба анҷом мерасанд. Тибқи арзёбии KPMG, тавассути қарорҳои рақамии ипотека ташкилотҳои қарзӣ метавонанд даромадро 20-30% афзоиш диҳанд, сатҳи фурӯшро 75% афзоиш диҳанд, хароҷотҳои барассматдариҳои ипотекаро 25-50% коҳиш диҳанд ва арзиши хизматрасонию 25-40% коҳиш диҳанд [86, с. 37].

Равандҳое, ки бояд ба рушди қарздиҳии ипотекии рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда расонанд ин – баҳогузориҳои рақамии гарав мебошанд. Чӣ тавре ки дар боло қайд карда будем, ипотекаи рақамӣ маънои зарурати рақамӣ будани ҳамаи равандҳоро дорад. Аз ин хотир, баҳогузориҳои гарав низ бояд дар ин ҳолат рақамӣ амалӣ шавад. Пеш аз ҳама, қайд кардан зарур аст, ки чунин намуди баҳогузориҳои гарав дар қонунгузорӣ пешбинӣ нашудааст ва то ҳол дар таҷрибаи ҷумҳурии мо амалӣ нагаштааст. Аз ин хотир, барои амалӣ гаштани ин раванд бояд ба қонунгузориҳои амалкунанда тағйиру иловаҳои дахлдор ворид карда шаванд.

Зарурият ва бартариятҳои баҳогузориҳои рақамии гарав аз инҳо иборатанд:

1. Барои ташкилотҳои қарзӣ:

1.1. Баланд бардоштани суръати пешниҳоди қарз – баҳогузориҳои гарав (бо усули анъанавӣ) аз тарафи мутахассиси баҳогузориҳои ташкилоти қарзӣ ё ташкилоти махсуси баҳогузор вақти зиёдери талаб менамояд. Баҳогузориҳои

рақамӣ имконияти дар вақти кӯтоҳ гузаронидани баҳогузориҳо медиҳад, ки ин ба суръати пешниҳоди қарз таъсири мусбӣ мерсонад;

1.2. Агар ташкилоти қарзӣ ҳангоми баҳогузориҳои гарав зехни сунъиро истифода барад, ин имконияти паст кардани хавфи нодуруст баҳогузорӣ намудани гарав аз тарафи мутахассисон, яъне ба кам кардани омили инсонӣ мусоидат менамояд;

1.3. Аз байн бурадани омилҳои коррупсионӣ ҳангоми баҳогузориҳои гарав – ҳангоми аз байн бурадани омили инсонӣ ва автоматикунонии ин раванд хавфи махсус баланд намудани нархи гарав аз байн меравад.

2. Барои мизочон:

2.1. Сарфаи вақт ҳангоми гирифтани қарз;

2.2. Қулай шудани раванди пешниҳоди қарз;

2.3. Аз байн рафтани хавфи нодуруст баҳогузориҳои гарав.

Панҷум, гарави рақамӣ. Ин истилоҳ дар қонунгузориҳои бонкии мо вучуд надорад, аммо ба рушди қарздиҳии рақамӣ алоқамандии зич дошта, ба рушди он саҳт таъсир мерасонад. Хусусияти бозори қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он аст, ки қариб ҳамаи қарзҳои хурд (то 30 000 сомонӣ) бе гарав пешниҳод мешаванд. Ин аз як тараф, ба мизочон хеле қулай мебошад, аз тарафи дигар барои ташкилотҳои қарзӣ осонӣ ба миён меорад барои ҷалб ва пешниҳоди қарз ба мизоч. Ҳамзамон, вақти зиёдеро талаб намекунад. Аммо бояд қайд намоем, ки қарзҳои бегарав хавфи қарзиро барои ташкилотҳои қарзӣ зиёд мекунад. Дар ин ҳолат бояд чунин ҳалли муамморо ёфт, ки ҳам хавфи қарзии ташкилоти қарзиро зиёд накунад ва ҳам ба мизочон мушкилоти дарёфти гаравро ба миён наорад (сухан дар бораи қарзҳои хурд рафта истодааст).

Бо дарназардошти он, ки чунин қарзҳо, аксаран, қарзҳои истеъмолий буда барои хариди телефонҳои мобилӣ ва техникаи маишӣ истифода бурда

мешаванд, савол ба миён меояд, ки барои чӣ техника ва телефонҳои мобилӣ наметавонанд ҳамчун гарав иштирок намоянд? Ҷавоб ин аст, ки дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳангоми насупоридани қарз гирифтани ин гарав аз мизоч танҳо бо қарори суд амалӣ мешавад. Ташкилоти қарзӣ ба объекти гарав ягон таъсир расонида наметавонад. Дар чунин ҳолат роҳи ҳалли ин муаммо метавонад гарави рақамӣ шавад.

Гарави рақамӣ ин объекте мебошад, ки ҳамчун гарав барои пешниҳоди қарз ба гарав гузошта мешавад ва ташкилоти қарзӣ метавонад ба он ҳангоми насупоридани қарз аз тарафи мизоч таъсир расонад. Чӣ тавр ташкилоти қарзӣ метавонад ба ин гарав таъсир расонад? Дар мисоли телефонҳои мобилӣ, ташкилоти қарзӣ метавонад дар доира шартномаи гарав тавассути ташкилотҳои дахлдор телефони мобилиро хомӯш намуда, дар экрани он хабар оид ба қарздорию пайдо кунад. Яъне мизоч то қарзро насупорад, аз истифодаи ин телефони мобилӣ маҳрум мешавад. Ба ғайр аз он, ӯ ин телефонро фурӯхта низ наметавонад. Хомӯш намудани телефони мобилӣ тавассути технологияи IMEI дар ҷумҳурии мо алақай вучуд дорад.

Чунин ҳалли масъала метавонад дар ояндаи наздик барои дигар намуди таҷҳизоти техникӣ, аз қабili техникаи маишӣ ва ҳатто автомобилҳо низ пайдо гардад.

Шашум, суғуртақунонии рақамӣ. Дигар омиле, ки ба рушди қарздиҳии рақамӣ таъсир мерасонад – ин суғуртақунонии рақамӣ мебошад. Пӯшида нест, ки ташкилотҳои қарзӣ барои пешниҳоди як қатор номгӯи маҳсулотҳои қарзӣ суғуртақунонии қарзро талаб менамоянд. Ҳангоми сухан дар бораи қарзи рақамӣ меравад, пас дар ин маврид суғуртақунонӣ низ бояд рақамӣ пешкаш гардад. Суғуртақунонии рақамӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имкониятҳои васеъро таъмин менамояд. Ба ғайр аз он, ки дар инҷо ташкилоти қарз ҳамчун агенти суғуртавӣ иштирок мекунад ва даромади иловагӣ бадаст

меорад, инчунин хизматрасонии иловагӣ ба мизочони худ, ки ин ба болоравии сатҳи хизматрасонӣ, оварда мерасонад. Аз тарафи дигар, тавассути технологияҳо ва маҳсулотҳои рақамӣ пешкаш намудани суғуртакунонӣ ба паст кардани хавфҳои ташкилотҳои қарзӣ оварда мерасонад, ки ин раванд ба васеъ гардидани раванҳои суғуртакунонӣ ва даромади ташкилотҳои суғуртавӣ оварда мерасонад. Барои мизочон низ, суғуртакунонӣ манфиятҳои зиёдеро барпо мекунад аз қабилӣ паст кардани хавфи қарзӣ (ҳангоми суғуртаи хавфи қарзӣ), суғуртаи саломатӣ имконияти бемалол истифодабарии хизматрасониҳои ташкилотҳои тандурустӣ (хусусан дар хориҷа) таъмин менамояд, дигар намудҳои суғуртакунонӣ, ка ба кам кардани хавфҳо равона карда шудаанд.

Пешниҳодҳои овардашуда бояд ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ, паҳнгардӣ ва васеъ истифодабарии онҳо мусоидат намояд.

Дар идомаи параграф, мо кӯшиш намудем, ки пешгӯии нишондиҳандаҳои асосии рушди амалиётҳои рақамии бонкиро дар давраи то соли 2030 ҳисоб намоем. Бо истифода аз таҳлили регрессионӣ чунин натиҷаҳо ба даст овардем:

1. Шумораи қортҳои пардохтии бонкӣ

$$\text{LOG(PCH)} = 12.1838194405 + 0.28008521068 * @\text{TREND} + [\text{AR}(1) = 0.836784268837, \text{UNCOND}]$$

Натиҷаи таҳлили регрессионӣ дар ҷадвали 3.7. оварда шудааст.

Чадвали 3.7. Натиҷаи таҳлили регрессионӣ

Dependent Variable: LOG(PCH)

Method: ARMA Generalized Least Squares (Gauss-Newton)

Date: 12/09/24 Time: 16:14

Sample: 2010 2023

Included observations: 14

Convergence achieved after 36 iterations

Coefficient covariance computed using outer product of gradients

d.f. adjustment for standard errors & covariance

Variable	Coefficie		t-Statistic	Prob.
	nt	Std. Error		
C	12.18382	0.399929	30.46492	0.0000
@TREND	0.280085	0.042718	6.556582	0.0000
AR(1)	0.836784	0.191452	4.370727	0.0011
R-squared	0.959422	Mean dependent var		14.15631
Adjusted R-squared	0.952044	S.D. dependent var		1.031683
S.E. of regression	0.225926	Akaike info criterion		0.136238
Sum squared resid	0.561468	Schwarz criterion		0.273178
Log likelihood	2.046337	Hannan-Quinn criter.		0.123561
F-statistic	130.0421	Durbin-Watson stat		1.699030
Prob(F-statistic)	0.000000			
Inverted AR Roots	.84			

2. Шумораи умумии POS-терминалҳо:

$$\text{LOG(TNOET)} = 0.994163781136 + 0.904870855632 * \text{LOG(TNOET(-1))}$$

Натиҷаи таҳлили регрессионӣ дар ҷадвали 3.3.6 оварда шудааст.

Ҷадвали 3.8. – Натиҷаи таҳлили регрессионӣ

Dependent Variable: LOG (TNOET)

Method: Least Squares

Included observations: 13 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.994164	0.379150	2.622087	0.0237
LOG(TNOET(-1))	0.904871	0.049211	18.38746	0.0000
R-squared	0.968490	Mean dependent var		7.912638
Adjusted R-squared	0.965626	S.D. dependent var		0.908538
S.E. of regression	0.168446	Akaike info criterion		-0.583769
Sum squared resid	0.312113	Schwarz criterion		-0.496854
Log likelihood	5.794497	Hannan-Quinn criter.		-0.601634
F-statistic	338.0986	Durbin-Watson stat		1.338427
Prob(F-statistic)	0.000000			

3. Шумораи амалиёт тавассути воситаҳои электрони пардохтӣ

$$\text{LOG(NOTEM)} = 7.51752490652 + 0.349052426086 * @TREND$$

Натиҷаи таҳлили регрессонӣ дар ҷадвали 3.9. оварда шудааст.

Чадвали 3.9. – Натиҷаи таҳлили регрессионӣ

Dependent Variable: LOG(NOTEM)

Method: Least Squares

Included observations: 14 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	7.517525	0.293879	25.58036	0.0000
@TREND	0.349052	0.038423	9.084487	0.0000
R-squared	0.873053	Mean dependent var		9.786366
Adjusted R-squared	0.862474	S.D. dependent var		1.562749
S.E. of regression	0.579537	Akaike info criterion		1.878388
Sum squared resid	4.030353	Schwarz criterion		1.969682
Log likelihood	-11.14872	Hannan-Quinn criter.		1.869937
F-statistic	82.52791	Durbin-Watson stat		2.175857
Prob(F-statistic)	0.000001			

4. Ҳаҷми амалиёт тавассути воситаҳои электронии пардохтӣ

$$\text{LOG(VOTEM)} = 6.63983897867 + 0.355314604221 * \text{@TREND}$$

Натиҷаи таҳлили регрессионӣ дар чадвали 3.10. оварда шудааст.

Чадвали 3.10. – Натиҷаи таҳлили регрессионӣ

Dependent Variable: LOG(VOTEM)

Method: Least Squares

Included observations: 14 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	6.639839	0.269521	24.63571	0.0000
@TREND	0.355315	0.035238	10.08320	0.0000
R-squared	0.894432	Mean dependent var		8.949384
Adjusted R-squared	0.885635	S.D. dependent var		1.571659
S.E. of regression	0.531502	Akaike info criterion		1.705346
Sum squared resid	3.389938	Schwarz criterion		1.796640
Log likelihood	-9.937420	Hannan-Quinn criter.		1.696895
F-statistic	101.6710	Durbin-Watson stat		2.327483
Prob(F-statistic)	0.000000			

Дар асоси ҳисобҳои, ки бо истифода аз таҳлили регрессионӣ анҷом дода шудаанд, мо маълумоти пешгӯии рушди нишондиҳандаҳои асосии рушди нишондиҳандаҳои асосии амалиётҳои рақамии бонкӣ барои давраи то соли 2030 ба даст овардем (ниг. чадвали 3.11).

Чадвали 3.11. - Дурнамои рушди нишондиҳандаҳои асосии амалиётҳои рақамии бонкӣ барои давраи то соли 2030

	2025	2026	2027	2028	2030
Шумораи қорғҳои пардохтии бонкӣ (млн. адад)	10,9	13,1	15,0	16,8	19,4
Шумораи пос-терминалҳо	9 913	11 400	12 540	14 045	16 854
Шумораи амалиёт тавассути воситаҳои электронии пардохтӣ (ҳаз. адад)	24 864	32 323	40 404	52 525	65 656

Ҳаҷми амалиёт тавассути воситаҳои электронии пардохтӣ (млн. сомонӣ)	13 300	18 620	25 137	36 448	54 673
---	--------	--------	--------	--------	--------

Сарчашма: таҳияи муаллиф

Чӣ тавре, ки маълумотҳои ҷадвали 3.11. гувоҳӣ медиҳанд, рушди нишондиҳандаҳои асосии амалиётҳои рақамии бонкӣ барои давраи то соли 2030 динамикаи мусбӣ дошта, ба сатҳи умуми рақамикунонии низоми бонкӣ таъсир мерасонанд. Тибқи дурнамо, мумораи қортҳои пардохтии бонкӣ дар давраи таҳлили, қариб ду маротиба меафзояд. Ба ҳисоби мо, дар соли 2030 ин нишондиҳанда, ба ҳисоби миёна, 3 қорт сари ҳар як доранда рост меояд. Таҷрибаи мамлакатҳои дар ин самт пешрафта аз он гувоҳӣ медиҳад, ки агар раванди рақамикунонии иқтисодиёт ва низоми бонкӣ бо суръати баланд идома ёбад ноил шудан ба ин нишондиҳандаҳо дар мӯҳлати дурнамо мумкин аст. Аз тарафи дигар, ба фикри мо, ноил шудан ба нишондиҳандаҳои, ки авзоиши шумораро нишон медиҳанд мақсади асосӣ нест (дар ҳоле, ки шомара дар ҳолати мо, ниҳоят муҳим аст), суҳан дар бораи сифат меравад. Яъне мо гуфтани ҳастем, ки бояд барои зиёд намудани ҳаҷми амалиётҳо ва то ҳадди имкон кам кардани гардишҳои пули нақд, кӯшиш ба харҷ дод. Зиёд шудани шумораи қортҳо ин раванди муккаририст, ва он пеш аз ҳама дар бораи зиёд гардани рақобат дар бозори бонкӣ ва рушди амалиётҳои рақамӣ, гувоҳи медиҳад.

Шумораи пос-терминалҳо нисбат ба шумораи қортҳои бонкӣ, дар дурнамо, камтар зиёд шудаанд. Мо ин ҳолатро бо зиёд гаштани сарборӣ сари ҳар як пос-терминал аз як тараф, чунки ташкилотҳои қарзӣ кӯшиш менамоянд, ки самаранокии таҷҳизоти бокии худро сол аз сол баланд бардоранд. Аз тарафи дигар, зиёд гардидани шумора ва ҳаҷми амалиётҳои рақамӣ ба он оварда мерасонанд, ки эҳтиёҷот ба пули нақд сол аз сол кам мешавад ва сун натиҷа, истифобарии пос-терминалҳо барои гирифтани пули нақд, дар ояндаи наздик,

бояд катар шавад (нисбати ҳолати кунунӣ). Инчунин, ба ин раванд зиёд шудани барномаҳои мобилии ташкилотҳои қарзӣ ва истифодаи васеи дигар намуд таҷҳизот ба монанди банкоматҳо ва терминалҳо, истифодаи васеи ҳамёнҳои электронӣ, ёри мерасонанд.

Ҳамаи ин талошҳо, пеш аз ҳама, барои зиёд намудани иқтисодиёти рақамӣ ва паст намудани ҳаҷми иқтисодиёти ғайрирасмӣ мебошад. То ҳадди максималӣ кам кардани гардиши пули нақд, гузаронидани амалиётҳо тавассути нисози бонкӣ ва шаффоф амалӣ намудани ҳамагуна амалиётҳо – ин аст кафили сохтани иқтисодиёти солим ва муваффақ мебошад.

Чун натиҷа, зиёд гардидани шумораи кортҳои бонкӣ ва пос-терминалҳо ба зиёд гардидани шумора ва ҳаҷми амалиётҳои, ки тавассути воситаҳои электронии пардохтӣ анҷом дода мешаванд, оварда мерасонад. Аз тарафи дигар, зиёд гаштани нишондиҳандаҳои, ки дар дурнамо оварда шудаанд ба зиёд шудани мизочони ташкилотҳои қарзӣ, ба кам шудани ҳиссаи аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки то ҳол аз низоми бонкӣ бурун ҳастанд. Беҳтар гардидани инфрасохтор ва равандҳои рақамикунонӣ имкониятҳои нав барои рушди соҳибкорӣ фароҳам меоваранд. Намудҳои нав, соҳаҳои нави барои соҳибкорӣ райдо шуда стодаанд, ки ин бешубҳа ба ҳалли яке аз масъалаҳои стратегии мамлакат – баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсири мусбӣ мерасонад.

Барои ноил шудан ба натиҷаҳои қадвал бояд пеш аз ҳама муносибати иштирокиёни ин равандҳо ба рақамикунонӣ иваз гардад. Давлат бояд инфрасохтори заруриро барои рақамикунонии хизматрасониҳои давлатӣ таъмин намуда, дастрасии низоми бонкӣ ва аҳолиро ба ин амалиётҳои рақамӣ таъмин намояд. Бояд роҳҳои ҳавасманд намоии иштирокчиён барои васеи истифодабарӣ ва амалисозии рақамикунонӣ дар ҳамаи сатҳҳо таъмин карда шавад.

Ташкилотҳои қарзӣ бояд ҳар чӣ зудтар шумораи маҳсулот ва хизматрасониҳои худро ба формати рақамӣ гузаронида, имконияти интиҳоби амалӣ намудани хизматрасониҳои бонкиро барои мизочон, таъмин намоянд. Бояд ҳарчи зудтар мавкураи кормандони ташкилотҳои қарзӣ иваз гардида он ба сӯи рақамикунонӣ нигаронида шуда бошад. Аҳолӣ, дар навбати худ, бояд сатҳи саводнокии молиявӣ ва рақамии худро баланд бардошта, кӯшиш намояд, ки пурра аз ҳамаи амалиётҳои рақамии бонкӣ истифода барад.

ХУЛОСА ВА ПЕШНИҲОДҲО

Натиҷаҳои асосии илмӣ диссертатсия:

Таҳқиқоти диссертатсионии гузаронидашуда имконият дод, ки хулосаю пешниҳодҳои илмӣ ва тавсияҳои амалӣ баҳри мукамалгардонии амалиётҳои рақамии бонкиро ба сурати зайл манзур намоем:

1. Дар шароити рушди иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳз ташкилотҳои қарзӣ нақши асосиро дар пешбурд ва татбиқи сиёсати рақамикунонӣ мебозанд. Ташкилотҳои қарзӣ, яке аз аввалин шуда хизматрасаниҳои рақамиро дар низоми бонкӣ ворид намуданд ва сол аз сол номгӯю шумораи ин хизматрасониҳо зиёд шуда истодааст. Бартариятҳои амалиётҳои рақамии бонкӣ аёнанд. Онҳо, пеш аз ҳама, имкониятҳои навро барои мизочон ва ташкилотҳои қарзӣ фароҳам меоранд. Айни замон ба ғайр аз хизматрасониҳои анъанавӣ, инчунин амалиётҳои рақамӣ дастрас мебошанд, ки ин бешубҳа барои зиёд намудани мизочон ва амалиётҳои онҳо, боварӣ ба низоми бонкӣ ва инчунин барои паст кардани хароҷотҳои молиявӣ, инчунин сарфаи вақт, таъсири мусбӣ мерасонад [6-М; 7-М; 8-М].

2. Сифат ва нархи интернет яке аз омилҳои асосии таъсирбахш ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ҳисоб меравад. Тибқи рейтингҳои Speedtest Global Index, Тоҷикистон мавқеи ҳудро аз рӯйи суръати интернет коҳиш дод. Дар асоси маълумотҳои моҳи августи соли 2023 кишвари мо ҷойи 6-умро аз охир ишғол менамояд, яъне 139 -ум ҷой байни 145 мамлакати ҷаҳон, бо суръати миёнаи зеркашии 9.61 Мб/с ва боргирии – 5.71 Мб/с. Аз лиҳози нархи интернет мобилӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон мавқеи ҳудро коҳиш дод. Тибқи рейтингҳои Worldwide mobile data pricing аз нигоҳи нархи интернет (август соли 2023) мавқеи мо дар байни 237 мамлакат ҷойи 42 -юм аст. Дар охири соли 2022 мавқеи мо байни 230 мамлакат дар ҷойи 103 -юм буд [5 -М] .

3. Амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имкониятҳои васеи зиёд намудани номгӯии хизматрасониҳоро медиҳанд, ки ин дар навбати худ, барои нигоҳ доштани мизочони ҷорӣ ва барои ҷалби мизочони нав заминаи устувор фароҳам меорад. Кам кардани хароҷот аз ҳисоби амалиётҳои рақамии бонкӣ, ки нархи амалиётҳои рақамӣ нисбат ба малиётҳои анъанавӣ ба маротиб пастар буда, тибқи

таҳлилҳо фарқияти байни онҳо 10-12 маротибаро ташкил менамояд, рақобатпазирии ташкилотҳои қарзиро баланд карда, омили инсониро коҳиш медиҳад, ки ин дар навбати худ, ба баланд бардоштани самаранокии ва сатҳи сифати хизматрасониҳо таъсири мусбӣ мерасонад [4 -М].

4. Аз нуқтаи назари мизочон, амалиётҳои рақамии бонкӣ имконияти як нав “озодӣ”-ро фароҳам меоранд. Он мизочро аз “вобастагӣ” ба филиал ва марказҳои хизматрасонии бонкӣ озод намуда, гузаронидани амалиётҳоро аз дилхоҳ ҷой ва вақту соат муяссар месозад. Дар ин ҳолат вақти танаффуси кормандони ташкилоти қарзӣ, рӯзҳои истироҳат ва анҷом ёфтани соати корӣ, барои мизоч ягон мушкилиро ба бор намеорад. Барои давлат, зиёд гаштани номгӯӣ ва шумораи амалиётҳои рақамии бонкӣ ин, пеш аз ҳама, аз баланд шудани эътимоди аҳоли ва субъектҳои хоҷагидорӣ ба низоми бонкӣ, зиёд шудани шаффофияти равандҳо дар иқтисодиёт, паст шудани сатҳи коррупсия ва зиёд шудани ҳаҷми пардохти андозҳо ба буҷети давлат гувоҳӣ медиҳад [4-М; 8-М].

5. Амалиётҳои рақамии бонкӣ омили тасодуфӣ набуда натиҷаи рушди иқтисодиёт, технологияҳои нав ва иваз гардидани эҳтиёҷоти мизочон мебошад. Дар асл, амалиётҳои рақамии бонкӣ – ин ҳамон амалиётҳои бонкист, фарқият танҳо дар усули пешниҳоди он мебошад. Бояд қайд намоем, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ ин “нусхаи” амалиётҳои бонкӣ мебошанд. Ин маънои онро дорад, ки дар номгӯии амалиётҳои рақамии бонкӣ ягон амалиёт мавҷуд нест, ки бо роҳи (усули) муқаррарӣ пешниҳод карда нашавад. Аммо байни амалиётҳои муқаррарии бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон амалиётҳои мавҷуданд, ки дар номгӯии амалиётҳои рақамии бонкӣ нестанд. Ҳамчун мисол метавон хизматрасониҳои вобаста ба амалиётҳои бағаравмонии амволи ғайриманқул, тасдиқи намунаи имзоҳо барои шахсони ҳуқуқӣ ва ғайраро овард [6-М; 7-М; 8-М].

6. Дар умум, арзёбии амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ, дар шароити имрӯза қаноатбахш арзёбӣ мешавад. Албатта, имкониятҳои васеъ вучуд доранд, ки натиҷа ва нишондиҳандаҳо ба маротиб зиёд гарданд. Аз тарафи дигар, муаммоҳои зиёде низ мавҷуданд, ки пеши роҳи рушди амалиётҳои рақамии бонкиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мегиранд.

Душвориҳои инфрасохторӣ, номукаммалии базаи ҳукукию-меъёрӣ, хавфҳои беруна ва дохилӣ, норасоии қувваи барқ дар фасли сармо, гаронӣ ва суръати сусти интренет, инчунин, сатҳи пасти саводнокии молиявӣ ва камбудии ташкилотҳои қарзӣ, ба рушди босуръати ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ таъсири манфӣ мерасонанд [3-М].

7. Бо мақсади ҳамаҷониба ворид намудани технологияҳои рақамӣ ва ҳаҷми амалиётҳои рақамии бонкӣ бояд ҳадафи панҷуми стратегияи рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон – рақамикунонии иқтисодиёти миллӣ қабул карда шуда, нақшаи рақамикунонии соҳаҳои иқтисодиёт мушахас тартиб дода шуда, иҷроиши он бояд дар сатҳи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон амалӣ шавад [1-М].

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

1. Ба роҳ мондани амалиётҳои рақамии бонкӣ ба ташкилотҳои қарзӣ имконият медиҳад, ки ба ғайр аз хизматрасониҳои анъанавӣ дар филиалу марказҳои хизматрасониҳои бонкӣ / маблағгузориҳои хурд, ки вақту соати фаолияти онҳо маҳдуд аст, инчунин, қисми зиёди хизматрасониҳоро тариқи онлайн ташкил намоянд, ки он дар навбати худ бо принсипи 24/7/365 кор мекунад. [3-М; 9-М].

2. Зиёд намудани ҳаҷм ва шумораи амалиётҳои рақамии бонкӣ ба кам кардани амалиётҳо ва хароҷотҳои вобаста ба қоғаз оварда мерасонанд. Гардиши ҳуҷҷатҳо дар дохили ташкилоти қарзӣ ба таври электронӣ амалӣ гашта, нигоҳдорӣ, бурдани ҳисоби онҳо, дар вақти зарурӣ зуд дарёфт намудан ба осонӣ амалӣ мешавад. Ҳамзамон, хавфи нест кардани ҳуҷҷатҳо (аз тарафи кормандон ҳангоми қалобӣ ва дигар намуди ҷинояткорӣ) аз байн рафта, дар ҳолатҳои ногувор онҳоро тавассути ҳуҷҷатгузориҳои электронӣ ба осонӣ барқарор намудан мумкин аст [3-М; 9-М; 10-М].

3. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки амалиётҳои рақамии бонкӣ ба болоравии самаранокии кормандон аз ҳисоби сарфаи вақт, ки яке аз омилҳои асосии рақамикунонӣ ба ҳисоб меравад, боис мегардад. Имконияти зиёдтар коркард намудани ҳуҷҷатҳо, хизматрасонӣ ба мизоҷон ва кам гаштани омили инсонӣ пайдо мешавад. Мисоли оддӣ, ворид намудани амалиёти рақамии бонкӣ – скорринг дар асоси зеҳни сунӣ, ки имконият дод ба ташкилоти қарзӣ самаранокии мутахассисони

қарзиро 32% зиёд намоё. Қарзҳои хурд тавассути скорринг дар 20 дақиқа пешниҳод мешавад, ҳоло он ки пештар чунин қарз дар давоми 2 рӯз пешниҳод карда мешуд [2-М; 3-М; 9-М].

4. Васеъ ворид намудани амалиётҳои рақамии бонкӣ имконияти ҷамъоварии миқдори зиёди маълумотҳо дар бораи мизочон, аз қабili сину соли мизоч, чинс, намуди амалиётҳои анҷомдодашуда, маблағи амалиётҳо, маблағи миёнаи ҳар як амалиёт ва номгӯии калони маълумотҳои дигарро медиҳад. Бе шубҳа, таҳлили ин маълумотҳо имконияти пешниҳоди хизматрасониҳои иловагии гуногунро, ки ташкilotи қарзӣ дар номгӯии хизматрасониҳои худ дорад, ва вучуд меорад. Мисол, мизочоне, ки мунтазам пули интиқоли мегиранд, тавассути барномаи ташкilotи қарзӣ, бо истифода аз скорринг имконияти пешниҳоди маблағи қарзро дар асоси маълумотҳое, ки дар барнома алақай ҳаст (маблағи интиқоли пулии ҳармоҳа, пардохтҳое, ки мизоч тавассути барнома / ҳамёни электронӣ амалӣ менамояд) ҳисоб карда мебарояд ва он ба мизоч ҳамчун “фурӯши параллелӣ” пешниҳод карда мешавад [6-М].

5. Бо мақсади амалан бардоштани нақши рақамикунонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурияти ташкили Вазорати рақамикунонӣ (дар замимаи Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ дар назди Президенти Тоҷикистон), ки мақсади асосии он рақамикунонии ҳамаи равандҳои вобаста ба хизматрасониҳои давлатӣ асоснок карда шуда, пайвастании ҳамаи сохторҳо ва мақомотҳои давлатӣ тавассути платформаи иттилоотии Ҳукумати электронӣ пешниҳод шудааст [4-М; 2-М].

6. Мукамалгардонии ҳуҷҷатҳои меъёрию-ҳуқуқӣ, ки ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ таъсири мусбӣ мерасонад, таҳия ва қабули Консепсияи давлатӣ оид ба рақамикунонии иқтисоди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Кодекси рақамии Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки муносибатҳои байни ҳамаи иштирокчиён ва истифодабарандагони иттилооти рақамиро расман ба танзим мебарорад, тақозо мекунад [1-М].

7. Бо мақсади ҷалби мутахассисони ботачриба дар соҳаи технологияҳои иттилоотӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бояд IT-парк ташкил шавад. Ба резидентҳои IT-парк бояд оид ба андозбандӣ, ба даст овардани раводиди кории дарозмуддат, аз байн

бурдани талаботҳо оид ба квотаҳо барои мутахассисони хориҷӣ ва ғайра шароити мусоид ташкил карда шаванд [1-М].

8. Амалӣ намудани пулҳои рақамӣ тавассути лоиҳаи “Сомонии рақамӣ” ва ҳамин тариқ ба муомилот баровардани намуди нави пули миллий, яъне ба ғайр аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ пули рақамӣ илова мешавад. Амалӣ намудани ин лоиҳа бояд ба зимаи Бонки миллии Тоҷикистон гузошта шуда, амалиётҳо бо сомонии рақамӣ тавассути платформаи махсуси Бонки миллии Тоҷикистон ба анҷом расанд. Сомонии рақамӣ аз пулҳои нақдӣ ва ғайринақдӣ ягон фарқият надошта, бояд дорои имкониятҳои васеъ гардида, ба рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ такони ҷиддӣ бахшад. [1-М].

9. Бонки милли Тоҷикистон бояд рейтинги сатҳи рақамикунонии ташкилотҳои қарзиро таҳия намуда, ҳар сол онро расман аз ҷоп барорад [1-М].

РҶҶХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

Санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ:

[1] Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, аз 26 октябри соли 2021, №460 – С. 31.

[2] Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. № 460, аз 26.10.2021; Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026. №314, аз 01.07.2022.

[3] Барномаи миёнамуҳлати рушди иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. №441, аз 16 юни соли 2021.

[4] Государственная программа «Информационное общество». № 1815-р, от 20.10.2010.

[5] Дастурамали № 201 «Дар бораи хизматрасонии фосилавии бонкӣ». №721, аз 20 ноябри соли 2013.

[6] Дастурамали №257 дар бораи санҷиши дахлдори муштарӣ. №85, аз 02.08.2023.

[7] Дастурамали №176 «Дар бораи тартиби танзими фаъолияти ташкилотҳои қарзӣ». №304, аз 09.10.2009 (бо дар назардошти таъғиру иловаҳо). Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. №642, аз 30.12.2019.

[8] Исследование ООН: Электронное правительство 2022 Будущее цифрового правительства. Нью-Йорк, 2022. 311 с.

[9] Концепция цифровой экономики в Республике Таджикистан, от «30» декабря 2019 года, №642. – С. 2.

[10] Концепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. № 642, аз 30 декабри соли 2019.

[11] Концепция формирования и развития единого информационного пространства России. № Пр-1694, от 23.11.1995.

[12] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи авф бинобар қонунигардонии дороиҳо ва маблағҳои шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон 2

июли соли 2021, № 1802. (Қонуни ҚТ аз 20.06.2022 № 1888, аз 22.06.2023 № 1967).

[13] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи суғуртаи пасандозҳои шахсони воқеӣ». 2 августи соли 2011, № 758 (бо назардошти таъгири иловаҳо).

[14] Қонун Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи хизматрасониҳои пардохтӣ ва низоми пардохтӣ». №1397, аз 24.02.2017.

[15] Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ғайриқонунии бонкӣ». №524, аз 19.05.2009.

[16] Национальный проект «Цифровая экономика Российской Федерации». №234, от 02.03.2019.

[17] Стратегияи миллии фарогирии молиявии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026. №314, аз 1 июли соли 2022. – С.3-4.

[18] Стратегияи сиёсати пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025. Душанбе. 2020. – с. 7.

[19] Стратегияи рушди зехни сунъӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2040. № 483, аз 30.09.2022

[20] Тартиб оид ба ҷалби агентҳои бонкии пардохтӣ ва амалисозии назорати риояи шартҳои ҷалби онҳо. №51, аз 12.04.2018

[21] Указ Президента Республики Казахстан "О Государственной программе "Информационный Казахстан - 2020". № 464, от 08.01.2013.

[22] Указ Президента РФ «Об основах государственной политики в сфере информации». №170, от 20.01.1994 г.

[23] Указ Президента РФ «О национальных целях развития России на период до 2030 года». N 474, от 21.06.2020.

[24] Указ Президента РФ «О Стратегии развития информационного общества Российской Федерации на 2017–2030 гг.». №203, от 09.05.2017.

[25] Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи тадбирҳои вусъат додани ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ. №586, аз 22 июни соли 2023.

[26] Федеральный закон «Об информации, информатизации и защите информации». N 24-ФЗ, от 20.02.1995.

[27] Федеральная цифровая программа Электронная Россия. №65, от 28.01.2002.

Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

[28] Алексеева Д. Г. Современная банковская система Российской Федерации: учебник для вузов / Д. Г. Алексеева, С. В. Пыхтин. – Москва: Издательство Юрайт. – 2020. – 290 с.

[29] Бровкина Н. Е. Банк и банковские операции: учебник / Н.Е. Бровкина. – Москва: КНОРУС, 2020. – 268 с.

[30] King, B. Bank 4.0: Banking Everywhere, Never at a Bank / B. King. – Marshall Cavendish International (Asia), 2018. – 384 p.

[31] Лаврушин О.И. Банковские информационные системы и технологии: учебник. - М.: КНОРУС, 2020. - 527 с.

[32] Маърифат ва саводнокии молиявӣ: китоби дарсӣ. / Ҳикматов У.С. – Душанбе.: Ирфон, 2023. – 420 с.

[33] Нурмаҳмадзода Ҷ. Рушди низоми бонки дар 25 соли Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҷ. Нурмаҳмадзода. - Душанбе: «Вектор принт», 2016. – 294 с.

[34] Перспективы развития финансовой деятельности банка посредством электронных банковских услуг / М. А. Асеева, И. В. Вихляева, А.В. Бабин, С. В. Шпека, Н. М. Ермолаева, В. С. Осипов. Москва: ООО «ВАШ ФОРМАТ», 2016. – 108 с.

[35] Рудакова О.С. Банковские электронные услуги. Учебное пособие для вузов. М.: Вузовский учебник. ИНФРА-М, 2011. – 399 с.

[36] Скиннер, К. Цифровой банк. Как создать цифровой банк или стать им / К. Скиннер. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2015. – 320 с.

[37] Современные платежные системы и технологии: учебник / коллектив авторов; под ред. С.В. Криворучко. – М.: КНОРУС, 2021–248 с.

[38] Современные банковские продукты и услуги: учебник / коллектив авторов; под ред. О.И. Лаврушина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2021–346 с.

- [39] Фридмен М. Количественная теория денег. – М.: Эльф пресс, 1996.
- [40] Харрис Л. Денежная теория: Пер. с англ. М.: Прогресс, 1990 – 750 с.
- [41] Цифровизация банковского сектора в современных условиях [Электронный ресурс]: монография / Е. С. Вдовина, М. А. Куликова. – Тамбов: Издательский центр ФГБОУ ВО «ТГТУ», 2022. – 102 с.
- [42] Челноков В. А. Эволюция денег, кредита и банков / В. А. Челноков. - Москва: Финансы и статистика, 2008. – 254 с.
- [43] Шарипов, Б.М. Вазъи муосири бозори хизматрасони бонкӣ ва дурнамои рушди он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Б.М. Шарипов, Б.М. Ҷӯраев. – Душанбе: —Ирфон, 2015. – 160 с.
- [44] Ҷӯраев. Б.М. Фаъолияти бонкӣ. Китоби дарсӣ / Б.М. Ҷӯраев. – Душанбе, 2014. – 432 с.
- [45] Wewege, L. The Digital Banking Revolution: How Fintech Companies Are Transforming the Retail Banking Industry Through Disruptive Financial Innovation. 3rd edition / L. Wewege, M.C. Thomsett. – De Gruyter, 2019. – 138 p.

Мақолаҳо ва маърузаҳо:

- [46] Алленых М.А. Банковская система как институт рыночной экономики [Текст] / М.А. Алленых // Банковские услуги. – 2007. – № 8. – С. 2-8.
- [47] Беляева, Е. С. Цифровая трансформация банковского сектора экономики [Текст] / Е. С. Беляева // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2021. – № 4 (30). – С. 55–64.
- [48] Блажевич А.А., Рябченко А.А. Необанк как новое направление финансовых инноваций в Российской Федерации [Текст] / А.А. Блажевич, А.А. Рябченко // Вестник института экономических исследований. – 2018. – № 4(12) – С. 161. (160-168).
- [49] Бубнова Ю.Б. Цифровизация банковского сектора России: тенденции и проблемы [Текст] / Ю.Б. Бубнова, К.А. Ахмедова // Инновационная экономика: информация, аналитика, прогнозы. – 2023. – № 1. – С. (175–181).
- [50] Вализода Ш.Ш. Арзёбии самаранокии иқтисодию иҷтимоии рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ дар шароити ташаккулёбии иқтисодиёти рақамӣ

[Матн] / Ш.Ш. Вализода, Б.М. Шарипов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иқтисодӣ. Душанбе – 2022. №9 – С. 116 -125.

[51]Вализода Ш.Ш. Мукамалгардонии низоми пардохтии ғайринақдӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамӣ [Матн] / Ш.Ш. Вализода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. – № 3 (37). – 2021. – С. 42. (С. 41-49).

[52]Вализода Ш.Ш. Самтҳои афзалиятноки рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ [Матн] / Ш.Ш. Вализода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Душанбе, 2022. 4/2 (44) - С. 49 - 58.

[53]Вализода Ш.Ш. Таҳлил ва арзёбии тамоюли рушди низоми пардохтии ғайринақдӣ дар давраи муосири Тоҷикистон [Матн] / Ш.Ш. Вализода // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. Душанбе, 2023. 2/1 (46) – С. 93 – 105.

[54]Васильева И.А. Актуальные тенденции развития систем Интернет-банкинга [Текст] / И.А. Васильева // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. XLVI междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, – № 2(46). – 2015. – С.35-39.

[55]Ветрова Е.А., Сопова Е.В., Скирневская Л.Н. Цифровизация оказания финансовых услуг лицам с ограниченными возможностями и обеспечение финансовой надежности банка [Текст] / Е.А. Ветрова, Е.В. Сопова, Л.Н. Скирневская // Тенденции развития Интернет и цифровой экономики: труды III Всерос. с междунар. участием науч.-практ. конф. (РФ, Симферополь – Алушта, 4–6 июня 2020 г.). Симферополь: ИП Зуева Т.В., 2020. С. 224–227. (С. 224.).

[56]Волошина О.Б. Анализ активов и пассивов коммерческого банка [Текст] / О.Б. Волошина // XXI век: Итоги прошлого и проблемы настоящего плюс. – Том: 1. – № 2 (18). – 2014. – С.149-154.

[57]Воскресенская Л.Н. Развитие необанков в условиях цифровизации банковской сферы [Текст] / Л.Н. Воскресенская, А.Д. Добрынина // Сборник научных статей по материалам международной научно-практической

конференции “Пути и методы адаптации экономики региона и предприятий в условиях пандемии и связанных с ней кризисных явлений” Калуга, – 2020 – С. 726 (723-730).

[58] Ғаниев Р.Ғ. Усули рақамии баҳодиҳӣ ба сифати хидматҳои бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар асоси таҳлили маълумотҳои шабакаҳои иҷтимоӣ [Матн] / Р.Ғ. Ғаниев /// Тоҷикистон ва ҷаҳони имрӯз. Душанбе 2019-4(64).- С. 91-92. (91-107).

[59] Ғаюров Ғ.Ҳ. Хизматрасониҳои фосилавии бонкӣ ва нақши он дар ташаккули баҳши бонкии ҚТ [Матн] / Ғ.Ҳ. Ғаюров, О.С. Маҳмадов // «Ахбори ДДҲБСТ. Силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ» – 2017. – № 4 – С. 102.

[60] Гулькова Е.Л. Налоговые вызовы цифровой экономики [Текст] / Е.Л. Гулькова, М.В. Карп, М.В. Типалина // Вестник университета. – 2019. – № 4. – С. 89–95.

[61] Двоеглазова И.А. Банки будущего: интеграция с ИТ-сервисами или мультиформатный бизнес [Текст] / И.А. Двоеглазова // Молодой исследователь Дона. – 2018. – № 3 (12). – С. 161–164.

[62] Дмитриева Г.С. Цифровые технологии в банковском секторе экономики [Текст] / Г.С. Дмитриева // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета – 2020. – №1. – С.49-53. (С. 49).

[63] Зоидов К.Х. Рынок банковских продуктов национальной экономики: анализ современного состояния и перспективы их развития [Текст] / К.Х. Зоидов, А.А. Урунов, Г.А. Юсупова // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2020. – № 12 (122). – С. 127-134.

[64] Ивлева М.И. Тенденция цифровизации банковской отрасли [Текст] / М.И. Ивлева // Молодой ученый. – 2020. – № 2 (292). – С. 268–270.

[65] Карагодин А.В. Некоторые аспекты цифровизации банковской сферы [Текст] / А.В. Карагодин // Финансовая экономика. – 2020. – № 7. – С. 57. (56-62).

[66]Кауфман Н.Ю. Трансформация управления знаниями в условиях развития цифровой экономики [Текст] / Н.Ю. Кауфман // Креативная экономика. – 2018. – Т. 12. – № 3. – С. 261–270. (262).

[67]Клюковская И.Н. Развитие современных информационно-коммуникационных технологий и их влияние на динамику коррупционных проявлений [Текст] И.Н. Клюковская, И.Н. Тер-Аванесова // Гуманитарные и юридические исследования – 2021. – № 1. – С. 152 – 160. (с. 157).

[68]Кириллова Е.А. Тенденции цифровизации банковской сферы: международный аспект [Текст] Е.А. Кириллова, Т.Э. Зульфугарзаде // Проблемы информационного общества. – 2022. – №1. – С. 72. 68–76.

[69]Қодиров М.Т. Ҳисоббаробаркунии ғайринақдӣ ва аҳамияти он дар иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / М.Т. Қодиров // Паёми Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон - научная статья //№3 (24) год: 2018. – С. 38-43.

[70]Комаров А.В. Необанкинг как направление развития современных финансовых технологий [Текст] А.В. Комаров, В.М. Мартюкова // Вестник университета – № 3. – 2020. – С. 135. (с.-134-142).

[71]Қурбонова С.А. Рушди хизматрасониҳои электронии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / С.А. Қурбонова, А.А. Раҷабов // Паёми донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон. - 2020. - №1 (30). – С. 96 – 101.

[72]Маслова О.Л. Развитие электронных платежных технологий [Текст] / О.Л. Маслова, К.А. Кольцова // Социально-экономическое развитие современной России: актуальные вопросы, достижения и инновации. - 2020. - С. 35-43.

[73]Махмудов У. Цифровые финансовые услуги в банковской системе: прогресс и решение предстоящих задач [Текст] / У. Махмудов // Экономический вестник Узбекистана. 2021, № 3 – С.82 (82-86 с.).

[74]Обухов В.В., Осиповская А.В. Электронный банкинг в банковском обслуживании [Текст] / В.В. Обухов, А.В. Осиповская // Экономический журнал. –2020. – Т. 27. – № 3. – С. 76-84.

[75]Половникова Н.А. Цифровизация в России: проблемы и перспективы [Текст] / Н.А. Половникова, С.А. Николихина // International Journal of Humanities and Natural Sciences, – № 11-4 (74). – 2022. –С. 257. (256-262).

[76]Попов Н.В. Необанки как участники российского банковского сектора [Текст] / Н.В. Попов // Банковские услуги. 2020. № 5. С. 37–41.

[77]Раҳимзода Ш. Иқтисодиёту бонкдорӣ ва рушди онҳо дар шароити ҷаҳонишавӣ [Матн] / Ш. Раҳимзода, С.Ҷ. Махшулов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон: бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2021. - №7. – С. 76 – 84.

[78]Резниченко А.А. Влияние цифровизации на развитие банковского сектора РФ: сборник трудов конференции [Текст] / А.А. Резниченко, Е.Л. Арзамасова // Научные исследования и современное образование: материалы IX Междунар. науч.-практ. конф. (Чебоксары, 27 дек. 2019 г.) / редкол.: О. Н. Широков [и др.] – Чебоксары: Центр научного сотрудничества «Интерактив плюс», 2019. – С. 163-165.

[79]Рудская Е.Н. Необанки: мировой опыт и перспективы [Текст] / Е.Н. Рудская, Ю.Ю. Полтавская // Молодой ученый. – 2016. – № 7. – С. 959–969.

[80]Сандалов Х.А. Основы институционального развития кредитных ресурсов в коммерческих банках [Текст] / Х.А.Сандалов, Г.С. Латипова // Финансово – экономический вестник. - 2019. - № 4 (20). – С. 16 – 26.

[81]Safarpour M. Identification and ranking the barriers to adoption and development of electronic banking in Iran // Procedia Economics and Finance. – 2016. – Т. 36. – С. 376 (374-380).

[82]Сенная И.К. Необанк – банк будущего [Текст] И.К. Сенная // Научное сообщество студентов: Междисциплинарные исследования: сб. ст. по мат. XIX междунар. студ. науч.-практ. конф. – № 8(19). – С. 354.

[83]Содиқова М. Асосҳои назариявӣ-методологӣ ва ташаккулбодии бозори хизматрасониҳои бонкӣ дар минтақа [Матн] / М. Содиқова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. - 2020. - №9. – С. 186 – 194.

[84]Султонов З.С. Направления и механизмы развития инфраструктурного обеспечения предпринимательства в Республике Таджикистан [Текст] / З.С. Султонов, М.Х. Саидова, Д.А. Табарова // Вестник Таджикского государственного университета коммерции №3(28)-2019. Душанбе, «Точир»-2019, с. 43-47.

[85]Сурова Е.Ю. перспективы развития цифровых технологий в сфере банковских услуг [Текст] / Е.Ю. Сурова, А.С. Ветров // Социально-экономические проблемы развития нового общества – № 4 (31) – 2020. – С. 47.

[86]Тажбенова Г.Д., Мажитова Б.Б. Развитие цифрового ипотечного кредитования в мировой практике [Текст] / Г.Д. Тажбенова, Б.Б. Мажитова // Государственный аудит. Том 55 № 2 (2022). С. 37-45.

[87]Трачук А.В. Перспективы применения мобильных платежных сервисов в России: теоретический подход к пониманию факторов распространения [Текст] / А.В. Трачук, Н.В. Линдер // Вестник факультета управления СПбГЭУ. – 2021. – № 1-1. – С. 322-328.

[88]Файзов Н.З. Чанбаҳои концептуалии инноватсияҳои бонкӣ ва рақамикунонии соҳаи бонкӣ дар шароити муосир [Текст] / Н.З. Файзов // Паёми Донишгоҳи давлатии тижорати Тоҷикистон. – № 4-2 (34). – 2020. – С. 71 (73-79).

[89]Фурсова Т.В. Внедрение чат-ботов в технологии дистанционного банковского обслуживания [Текст] / Т.В. Фурсова, Т.Н. Терновская, Е.В. Романов // Вестник МФЮА № 4 / 2020 (С.45-52) – С. 46.

[90]Хайрзода Ш.К. Дигаргуншавии сохтори низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити ноустувории молиявӣ [Матн] / Ш.К. Хайрзода // Паёми молия ва иқтисод. 2020. № 3 (23). – С. 7 – 18. 168.

[91]Хайрзода Ш.К. Место и роль банковской системы в политике достижения финансовой устойчивости национальной экономики [Текст] / Ш.К. Хайрзода // Финансово - экономический вестник. 2020. № 2 (22). – С. 7 – 13. 169.

[92]Хикматов У.С. Анализ развития основных показателей банковской системы Республики Таджикистан [Текст] / У.С. Хикматов // Вестник (Российско-Таджикский (Славянский) университет). - 2019. - №3 (67). – С. 41 – 52.

[93]Худайберганава З.З. Важность цифровых банковских услуг [Текст] / З.З. Худайберганава // Экономика и бизнес: теория и практика. – 2020. – № 5-2(63). – С. 207-210.

[94]Цхададзе Н.В. Развитие системы дистанционного банковского обслуживания: деньги уходят в онлайн [Текст] / Н.В. Цхададзе // Вестник экономической безопасности. – 2018. – № 2. – С. 357-364.

[95]Шарипов, Б.М. Влияние внешних факторов на финансовую устойчивость рынка банковских услуг Таджикистана и усиление роли государственной поддержки [Текст] / Б.М. Шарипов, О. Махмадов // Современное состояние и перспективы развития финансово-аналитической науки и практики в цифровом пространстве в России и за рубежом: Сб. ст. – М.: Аудитор, 2018. – С. 153 – 164.

[96]Шарипов Б. М. Проблемы и тенденция развития безналичной платежной системы в Республики Таджикистан [Текст] / Б.М. Шарипов, Ш.Ш. Вализода // «Механизмы обеспечения финансовой устойчивости кредитных организаций в условиях индустриализации и инновационной экономики» // Международной научно-практической конференции (10-го февраля 2023 года) – Душанбе, Типография ТНУ, 2023. – С. 256 – 265.

[97]Шишкина Д.А. Цифровая ипотека в России: проблемы и перспективы развития [Текст] / Д.А. Шишкина // Вестник СГСЭУ. – 2019. – № 4 (78). – С. 129-133.

[98]Юсеф Р. Перспективы развития электронных банковских услуг России [Текст] / Р. Юсеф // Научный результат. Экономические исследования. – № 1. – 2021.– С. 5-12.

[99] Юсупова Г.А. Нақши технологияҳои молиявии муосир дар фаъолияти ташкилотҳои қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] / Г.А. Юсупова // Паёми ДПДТТ ба номи академик М.С. Осимӣ № 4 (21) - 2021 С.59-68. (С. 62).

Захираҳои электронӣ аз сомонаҳои интернетӣ:

[100] Анализ размера и доли рынка цифрового кредитования – тенденции роста и прогнозы (2024–2029 гг.). [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ <https://www.mordorintelligence.com/ru/industry-reports/digital-lending-market> Санаи дастрасӣ: 10.03.2024.

[101] Астана Хаб: Казахская Силиконовая Долина. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.eurasian-research.org/publication/astana-hub-kazakhstans-silicon-valley> (Санаи дастрасӣ: 22.02.2023).

[102] Астана Хаб как площадка для IT сектора. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://revera.legal/info-centr/news-and-analytical-materials/1443-astana-xab-kak-ploshhadka-dlya-it-sektora/> (Санаи дастрасӣ: 15.04.2023).

[103] A Government Blueprint to Adapt the Ecosystem to the Future of Work [Electronic resource] / M. Dondi [et al.]. – McKinsey Global Institute. – [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our-insights/a-government-blueprint-to-adapt-the-ecosystem-to-the-future-of-work#> – Санаи дастрасӣ 23.01.2023.

[104] Auer R., Frost J., Gambacorta L., Monnet C., Rice T., Shin H.S. Central bank digital currencies: motives, economic implications and the research frontier. BIS Working Paper. 2021. – № 976. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.bis.org/publ/work976.pdf>. Санаи дастрасӣ: 19.12.2022.

[105] Бег Сабур: «Проблемные регионы выявить, полноценный доступ к интернету обеспечить». [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20231025/beg-sabur-problemnie-regioni-viyavit-polnotsennii-dostup-k-internetu-obespechit> (Санаи дастрасӣ: 25.11.2023).

[106] Банки увидели увеличение суммы и прирост доли онлайн-вкладов в 2022 году. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.vedomosti.ru/finance/articles/2023/01/27/960632-banki-uvideli-uvvelichenie-onlain-vkladov> Санаи дастрасӣ: 21.09.2023.

[107] Бонки милли омода нест, амалиёти бонкиро бо асъори рақамӣ ё криптоасъор танзим кунад (03.02.2022). [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://sputnik.tj/20220203/bonki-milli-amaliyoti-bonki-asori-raqami-kriptoasor-tanzim-1045446665.html> Санаи дастрасӣ: 02.03.2024.

[108] Бонки миллии Тоҷикистон. Шарҳи монетарӣ (январ-июни 2023). [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://nbt.tj/upload/iblock/031/c5bd1yswgjr6r397ecxkudmrsd251ryk/Sharh_monetari_2023_2kv.tj.pdf (Санаи дастрасӣ: 30.11.2023).

[109] Бердышев, А.В. Искусственный интеллект как технологическая основа развития банков. Вестник ГУУ –№5. – 2018. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://cyberleninka.ru/article/n/iskusstvennyy-intellekt-kaktehnologicheskaya-osnova-razvitiya-bankov> Санаи дастрасӣ: 21.12.2022.

[110] Бюллетени омили бонкӣ – №12 (341) – 2023; №12 (329) – 2022; Бюллетени омили бонкӣ – №12 (316) – 2021; Бюллетени омили бонкӣ – №12 (305) – 2020; Бюллетени омили бонкӣ – №12 (293) 2019. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: www.nbt.tj Санаи дастрасӣ: 12.02.2024.

[111] BIS. Risk management for electronic banking and electronic money activities, Basle. – 1998. – [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.bis.org/publ/bcbs35.htm> (Санаи дастрасӣ: 27.02.2022).

[112] Вазъи низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба санаи 31 декабри солҳои 2019-2023 [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: www.nbt.tj Санаи дастрасӣ: 14.02.2024.

[113] В конце года в Кыргызстане установили больше 100 банкоматов. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://economist.kg/banki/2024/02/22/v-kontsie-ghoda-v-kyrgyzstanie-ustanovili-bolshie-100-bankomatov/> Санаи дастрасӣ: 21.02.2024.

[114] Ginovsky, J. What really is «digital banking»? [Электронный ресурс] / J. Ginovsky // Banking Exchange. – [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: URL: <http://www.bankingexchange.com/blogs3/making-sense-of-it-all/item/5187-what-really-is-digital-banking> Санаи дастрасӣ: 06.03.2024.

[115] Жумағалиев А. О реализации программы «Цифровой Казахстан», [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.zakon.kz/5005749-za-dva-godarealizatsii-gosprogrammy.html>. (Санаи дастрасӣ: 22.02.2023).

[116] John Ginovsky What really is «digital banking» // Banking exchange. 2015. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://www.bankingexchange.com/blogs-3/making-sense-of-it-all/item/5187-what-really-is-digital-banking> (Санаи дастрасӣ: 03.03.2022).

[117] Информация о банковских пластиковых картах, терминалах, банкоматах и инфокиосках в обращении по состоянию на 1 января 2024 года, а также поступлениях через платежные терминалы в течение января-декабря 2023 года [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://cbu.uz/ru/statistics/paysistem/1575072/> Санаи дастрасӣ: 21.02.2024.

[118] Инфрасохтори пардохтӣ барои қабул ва хизматрасонии кортҳои пардохтӣ дар минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. . [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://www.nbt.tj/tj/payment_system/rushdi-bozori-kort-oi-pardokhtii-bonk.php Санаи дастрасӣ: 21.02.2024.

[119] Исследование цифровой зрелости банков. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://sdi360.ru/banks> (Санаи дастрасӣ: 01.04.2023).

[120] Каримов А.А. NFC- технологии как инновационное направление развития сферы платежей // Научное сообщество студентов XXI столетия. Экономические науки: сб. ст. по мат. LV междунар. студ. науч.-практ. конф. № 7(55). [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: [https://sibac.info/archive/economy/7\(55\).pdf](https://sibac.info/archive/economy/7(55).pdf) Санаи дастрасӣ: 02.03.2024.

[121] Количество POS-терминалов у предпринимателей и в банках выросло на 30%. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ:

<https://bizmedia.kz/2023/12/22/kolichestvo-pos-terminalov-u-predprinimatelej-i-v-bankah-vyroslo-na-30/> Санаи дастрасй: 21.02.2024.

[122] Куликов, Н.И., Кудрявцева Ю.В. Банки уходят в сеть Интернета. Финансы и кредит. – №29 (701) – 2016. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: <https://cyberleninka.ru/article/n/banki-uhodyat-v-setinterneta> Санаи дастрасй: 21.12.2022.

[123] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 88, аз 21.05.2021. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[124] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 89, аз 21.05.2021. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[125] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 108, аз 22.06.2021. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[126] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 160, аз 27.10.2021. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[127] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 52, аз 08.04.2021. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[128] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 122, аз 30.09.2019. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[129] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 1, аз 03.01.2020. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[130] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. № 68, аз 09.06.2022. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[131] Қарори Раёсати Бонки миллии Тоҷикистон. №151, аз 30.12.2022. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: www.nbt.tj Санаи дастрасй: 02.06.2023.

[132] Легализация биткойна: список стран, где разрешена криптовалюта. [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: <https://cryptocloud.plus/blog/strany-razreshivshie-bitkoin> Санаи дастрасй: 02.03.2024.

[133] Lipton, A. Digital Banking Manifesto: The End of Banks? [Электронный ресурс] / A. Lipton, D. Shrier, A. Pentland. – 2016. – [Манбаи электронй]. – Речаи дастрасй: URL: [https:// www.getsmarter.com/blog/wp-](https://www.getsmarter.com/blog/wp-)

content/uploads/2017/07/mit_digital_bank_manifesto_report.pdf Санаи дастрасӣ: 06.03.2024.

[134] «Маъубон қисми чудонашавандаи ҷомеа мебошанд». Имрӯз дар Тоҷикистон Рӯзи маъубон ва пиронсолон чашн гирифта мешавад. (08-07-2022) [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://tajsotmon.tj/tj/ navidho/12169-mayubon-ismi-udonashavandai-omea-meboshand-imrz-dar-toikiston-rzi-mayubon-va-pironsolon-ashn-girifta-meshavad.html> (Санаи дастрасӣ: 30.06.2023).

[135] Мобильный банкинг на смартфонах. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/kz/Documents/about-deloitte-kz/Mobile_banking_kz.pdf Санаи дастрасӣ: 09.01.2024.

[136] Низоми пардохтҳои ғайринақдӣ. Ҷорӣ намудани он тақозои замон буда, дар пешгирӣ намудани омилҳои коррупсионӣ мусоидат менамояд. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://www.tajmedun.tj/tj/akhbor/?ELEMENT_ID=24024 (Санаи дастрасӣ: 27.07.2023).

[137] Обзор развития банковского сектора: проблемы с кредитованием бизнеса усугубляются [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/banks_12102023.pdf Санаи дастрасӣ: 15.02.2024.

[138] Опыт цифровизации МВД Казахстана вызвал интерес у зарубежных экспертов. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://polisia.kz/ru/opyt-tsifrovizatsii-mvd-kazahstana-vyzval-interes-u-zarubezhnyh-ekspertov/> (Санаи дастрасӣ: 17.01.2023).

[139] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 21.12.2021. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/27417> Санаи дастрасӣ: 22.02.2024.

[140] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 23.12.2022. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <http://president.tj/node/29823> Санаи дастрасӣ: 29.12.2022.

[141] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» 28.12.2023. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ <http://president.tj/node/32191> Санаи дастрасӣ: 22.02.2024.

[142] Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ». 28.12.2024. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://prezident.tj/event/missives/49225> (Санаи дастрасӣ: 31.12.2024).

[143] Петров М., Буров В., Шклярчук М., Шаров А. Государство как платформа. (Кибер). Государство для цифровой экономики. Цифровая трансформация. 2018. – [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.csr.ru/upload/iblock/313/3132b2de9ccefd0db1eecd56071b98f5f.pdf> (Санаи дастрасӣ: 05.03.2023).

[144] Почему великая NOKIA проиграла Apple и Samsung? [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://dzen.ru/a/ZltqCUj2LCqnfOxJ> Санаи дастрасӣ: 04.03.2024.

[145] Статистический бюллетень. Центральный Банк Республики Узбекистан 2023 г. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: file:///C:/Users/hp/Desktop/Statisticheskii-byulleten-TSB-_2023-god.pdf Санаи дастрасӣ: 15.02.2024.

[146] Тенденции развития банковского сектора (по состоянию 31 декабря 2023 года). [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.nbkr.kg/index1.jsp?item=80&lang=RUS> Санаи дастрасӣ: 11.02.2024;

[147] Тепкеева, Т.С. Когнитивные банковские технологии и их роль в цифровой революции. Вестник МФЮА. –№ 4. – 2019. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnye-bankovskietehnologii-i-ih-rol-v-tsifrovooy-revolyuutsii> Санаи дастрасӣ: 21.12.2022.

[148] Тренды банковской информатизации. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.tadviser.ru/index.php> (Санаи дастрасӣ: 05.04.2023).

[149] Triggs.R. What is NFC and how does it work [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ www.androidauthority.com/what-is-nfc-270730/ Санаи дастрасӣ: 28.02.2024.

[150] Уровень цифровизации банковских услуг. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.banki.ru/news/research/?id=10950478> (Санаи дастрасӣ: 05.04.2023).

[151] Финансовая грамотность населения в условиях цифровизации экономики. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://glavnayatema.com> (Санаи дастрасӣ: 04.06.2023).

[152] ЦБ вышел на дистанцию. Банк России регулирует онлайн-кредитование. 13.11.2023. [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://www.kommersant.ru> Санаи дастрасӣ: 02.01.2024.

[153] Цифровая трансформация Казахстана. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://globalcio.ru> (Санаи дастрасӣ: 11.01.2023).

[154] Цифровой банк [Манбаи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B9_%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D0%BA Санаи дастрасӣ: 04.03.2024.

[155] Чат-бот банка. Что это и как работает. [Маводи электронӣ]. – Речаи дастрасӣ: <https://express.ms/blog/obzory/chat-boty-bankov-kak-rabotayut-tsifrovye-pomoshchniki/> (Санаи дастрасӣ: 04.06.2023).

Диссертатсия ва авторефератҳо:

[156] Анисимова Н.Ю. Организация подготовки кадров в цифровой экономике: методология трансформации и реализация. [Текст]: дисс. ... доктора экономических наук: 5.2.3. / Н.Ю. Анисимова. – Симферополь, 2023. – С.4. (345 с).

[157] Бычкова И.И. Цифровизация банковских продуктов как основа формирования экосистемы банка [Текст]: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / И.И. Бычкова. – Ростов-на-Дону, 2021. – 18 с.

[158] Магомаева Л.Р. Банковские инновации в условиях цифровой экономики: теория и практика. [Текст]: дисс. ... доктора экономических наук: 08.00.10 / Л.Р. Магомаева. – Владикавказ, 2020. – 367 с.

[159] Piirainen L. Digitalization of the financial sector and change management. Bachelor's Thesis. 2016. - 60 p.

[160] Резник И. А. Развитие электронных банковских услуг [Текст]: автореф. дисс.... канд. экон. наук: 08.00.10: – СПб, 2008. – 19 с.

[161] Уланова Е.С. Эффективная национальная платежная система в условиях развития цифровой экономики [Текст]: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.10 / Е.С. Уланова. – М., 2022. – 158 с.

[162] Хайрзода Ш.Қ. Рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити бесуботи молиявӣ. (назария, методология, амалия) [Матн]: дисс. докт. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10. / Ш.Қ. Хайрзода. – Душанбе. – 276 с.

[163] Ҳалимов Л.М. Такмили механизми нархгузори бонкӣ (дар асоси бонкҳои тижоратии Ҷумҳурии Тоҷикистон) [Матн]: автореф. дисс. номз. илмҳои иқтисодӣ: 08.00.10 / Л.М. Ҳалимов. – Душанбе, 2021. – 25 с.

[164] Юсеф Р. Развитие электронных банковских услуг и их оценка соответствия потребностям национальной экономики [Текст]: дисс. ... канд. экон. наук: 5.2.4. / Р. Юсеф. – Белгород, 2022. – 163 с.

МАҚОЛАҲОИ ДОВТАЛАБ АЗ РҶӢИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар маҷаллаҳои тақризшаванда:

[1-М] **Исхаков Д.И.** Тадбирҳои вусъат бахшидани рушди амалиётҳои рақамии бонкӣ дар ташкилотҳои қарзӣ / Исхаков Д.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе. – 2024. – №5. – С. 48-56. ISSN: 2413-5151.

[2-М] **Исхаков Д.И.** Таҳлили рушди низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар шароити муосир / Ҳикматов У.С., Исхаков Д.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе. – 2024. – №4. Қисми 1. – С. 28-38. ISSN: 2413-5151.

[3-М] **Исхаков Д.И.** Арзёбии ҳолати муосири хизматрасониҳои рақамии бонкӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳикматов У.С., Исхаков Д.И. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. Душанбе. – 2024. – №4. Қисми 2. – С. 15-25. ISSN: 2413-5151.

[4-М] **Исхаков Д.И.** Аҳамияти иқтисодию иҷтимоии хизматрасониҳои рақамии бонкӣ / Ҳикматов У.С., Исхаков Д.И. // Паёми молия ва иқтисод. Душанбе. – 2024. – №1 (40). – С. 11-19. ISSN: 2663-0389.

[5-М] **Исхаков Д.И.** Таҷрибаи хориҷии рушд ва танзими равандҳои рақамикунонии низоми бонкӣ / Исхаков Д.И. // Паёми донишгоҳи Хоруғ. Душанбе. – 2024. – №1 (29). – С. 143-154. ISSN: 2664-5696.

[6-М] **Исхаков Д.И.** Моҳият ва зарурати хизматрасониҳои рақамӣ дар низоми бонкии Ҷумҳурии Тоҷикистон / Исхаков Д.И. // Паёми молия ва иқтисод. Душанбе. – 2023. – №4/2 (39). – С. 260-268. ISSN: 2663-0389.

[7-М] **Исхаков Д.И.** Бонкҳои рақамӣ ё небонкҳо ҳамчун намуди нави ташкилотҳои қарзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / У. С. Ҳикматов, Д. И. Исхаков // Паёми молия ва иқтисод. – 2021. – №. 4.2(29). – С. 23-35. ISSN: 2663-0389.

Дар дигар нашрияҳо:

[8-М] **Исхаков Д.И.** Асосҳои назариявии амалиётҳои бонкии рақамӣ дар шароити рақамикунонии иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ҳикматов У.С.; Исхаков Д.И. // Маводи семинари илмӣ ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Масоили

назариявию амалии пардохтҳои гумрукӣ дар раванди ғанигардонию даромадҳои бучети давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» бахшида ба 75-солагии дотсент Ҳикматов Сафаралӣ Ҳикматович (Душанбе, 15 -уми январи соли 2024) – Душанбе. – 2024. – С. 257-272. (ISBN 978-99985-41-86-3).

[9-М] **Исхаков Д.И.** Ҷанбаҳои назариявии фаъолияти иноватсионии банки тижоратӣ" / Маводи Конференсияи байналмиллалии илмию амалӣ дар мавзӯи "Механизмҳои таъмини устувории молиявии ташкилотҳои қарзӣ дар шароити саноаткунӣ ва иқтисодиёти иноватсионӣ" ДМТ. (Душанбе, 10 февралӣ соли 2023) – С.332-338.

[10-М] **Исхаков Д.И.** Анализ современного состояния рынка цифровых банковских услуг в Республике Таджикистан. / Маводи конфронси Ҷумҳуриявии илмӣ-амалӣ “Вазъи низомии банкии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи пандемияи коронавирус (COVID-19)” (11 декабри соли 2021, ш.Кӯлоб). – С. 240-244.

[11-М] **Исхаков Д.И.** Рушди интернет-банкӣ ҳамчун омил ба баланд бардоштани сатҳи саводнокии рақамии аҳоли. Маводи Конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои тақмили механизми молиявию қарзии рушди иқтисодиёти миллӣ» (Душанбе, 5-уми октябри соли 2021). – С. 182-186.

ЗАМИМАҲО

Замимаи 1

Методикаи ҳисоби ҳолҳо барои муайян намудани барномаи мобилии бонк, ки аз ҳама зиёд намудҳои амалиётҳои рақамиро ба мизочонаш пешниҳод менамояд

	Номгӯи хизматрасониҳо дар барномаҳои бонкӣ	Спитамен Бонк	Алиф Бонк	Бонки Эсхата	Бонки Арванд	Бонки Душанбе Сити	Амонатбонк	Бонки Байналмиллали Тоҷикистон	Коммерсобонк Тоҷикистон	Ориён Бонк	Нишондиҳандаи максималӣ
1	Бехатарии барнома (Фаъл намоед бо пин код ва ё изи ангушт)	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
2	Имконияти онлайн муайянкунии шахсият (Идентификация)	1	1	1	1	0	0	1	1	0	
3	Ҳавасмандгардонии мизоч тариқи бонус ва кешбекҳо	0	1	1	0	0	0	1	1	0	
4	Дар асоси ҳамён ё корти электрони фаъолият намудан	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
5	Пардохти хизматрасониҳои худии бонк	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
6	Пардохтҳои хизматрасони ба воситаи QR-код.	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
7	Гирифтани қарз тариқи барнома (онлайн)	1	1	0	0	0	0	0	1	0	
8	Кушодани суратҳисоби амонатӣ (онлайн)	0	0	1	0	1	0	0	0	0	
9	Пардохти алоқаи мобилӣ	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
10	Пардохти андоз	0	14	11	15	21	26	17	26	0	26
	баҳо	—	0,54	0,42	0,58	0,81	1,00	—	1,00	—	

11	Пардохти дигар хизматрасониҳои давлатӣ	221	222	262	156	213	237	246	210		262
	баҳо	0,84	0,85	1,00	0,60	0,81	0,90	0,94	0,80	-	
12	Пардохтҳои хизматрасониҳои коммуналӣ	66	71	63	9	71	12	63	62		71
	баҳо	0,9	1,0	0,9	0,1	1,0	0,2	0,9	0,9	-	
13	Имконияти интиқол ба дигар ҳамёнҳо	28	37	12	13	34		12	7		37
	баҳо	0,76	1,00	0,32	0,35	0,92	-	0,32	0,19	-	
14	Пардохти қарзи дигар банк ва ТАҚХ.	5	0	0	9	8	7	4	3		10
	баҳо	0,50	-	-	0,90	0,80	0,70	0,40	0,30	-	
15	Пардохти хизматрасониҳои оператори мобилии хориҷӣ	28	37	15	22	36	23	20	4		37
	баҳо	0,76	1,00	0,41	0,59	0,97	0,62	0,54	0,11	-	
16	Мағоза ва марказҳои хизматрасонӣ (шарикӣ)	7	25	30				5	6		89
	баҳо	0,08	0,28	0,34	-	-	-	0,06	0,07	-	
17	Имконияти пардохти хизматрасониҳои телевизион ва радио	4	16	17	8	14	5	9	3		17
	баҳо	0,24	0,94	1,00	0,47	0,82	0,29	0,53	0,18	-	
18	Пардохти эълонҳо дар васоити омма	3	11	12		4	2	3	2		18
	баҳо	0,17	0,61	0,67	-	0,22	0,11	0,17	0,11	-	
19	Нақлиёт / Пардохти таксӣ (барои ронандагон)	3	6	10	5	7		2	1		10
	баҳо	0,3	0,6	1	0,5	0,7	0	0,2	0,1	0	
20	Пардохти бозӣҳои букмекерӣ	2		5	5	4	1	4	6		6
	баҳо	0,33	-	0,83	0,83	0,67	0,17	0,67	1,00	-	

21	Имконияти хариди Турҳо ва чиптаҳо	2	6								6
	баҳо	0,3	1	0	0	0	0	0	–	0	
22	Имконияти хайрияҳо намудан	–	30	7		3	–	2	4	–	30
	баҳо	–	1,00	0,23	-	0,10	–	0,07	0,13	–	
23	Пардохти Интернет ва NGN	9	16	11	9	27	9	12	6		27
	баҳо	0,33	0,59	0,41	0,33	1,00	0,33	0,44	0,22	–	
24	Пардохти хизматрасониҳои шабакаҳои иҷтимоӣ	–	2	2	–	5	4	3	2	–	5
	баҳо	–	0,4	0,4	0	1	0,8	0,6	0,4	0	
25	Пардохти ҳақӣ хониш	–	59	34	3	7	2	15	–	–	59
	баҳо	–	1,00	0,58	0,05	0,12	0,03	0,25	–	–	
26	Пардохти бозиҳои интернетӣ ва ғайра	–	–	6		16	1	21	1	–	21
	баҳо	–	–	0,29	–	0,76	0,05	1,00	0,05	–	
27	Имконияти пардохт дар Бунгоҳ ва марказҳои тиббӣ ва саломатӣ	–	–	8	–	–	–	–	0	–	8
	баҳо	–	–	1,00	–	–	–	–	–	–	–
28	Имконияти пур намудани пасандозҳо (суратҳисоби шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ) дар бонкҳои шарик	4	2	2	7	5	5	3	2		7
	баҳо	0,57	0,29	0,29	1,00	0,71	0,71	0,43	0,29	-	
29	Имконияти барнома барои огоҳӣ намудан ва хабархоро ифшо кардан	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
30	Имконияти интиқоли (отправка) пул тавассути	0,5	0,5	0	1	0	0	0	0	0	0

	системаҳои интиқоли маблағ										
31	Пардохти ҳақи домент ва хостинг	4	7								7
		0,57	1,00	-	-	-	-	-	-	-	
32	Имконияти муайянсозии шахси интиқолгиранда ҳангоми амалиётҳо	1	1	0	0	0	0	1	1	0	
33	Маълумот оиди қурби асёр	1	1	1	1	0	0	1	1	0	
34	Имконияти мубодилаи асёр дар барнома	1	0	1	1	0	0	1	1	0	
35	Имконияти пайваст намудани дигар кортҳои милли ва кorti ФР ба барномаи худ	1	1	1	1	1	1	1	1	0	
36	Интиқоли маблағ ба кортҳои ФР.	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0
37	Интиқоли маблағ тавассути рақамҳои телефонӣ	1	0	1	0	1	1	1	0	1	
38	Итиқоли маблағ тариқи корт/ҳамиён ба ИДМ	5	10	10	0	5	0	5			10
	баҳо	0,50	1,00	1,0	-	0,50	-	0,50	-	-	
39	Итиқоли маблағ тариқи корт/ҳамиён ба И.Аврупо	-	25,00	37,0	-	-	-	-	-	-	37
	баҳо	-	0,68	1,00	-	-	-	-	-	-	
40	Итиқоли маблағ тариқи корт/ҳамиён ба минтақаи Америкаи Шимолӣ (Мексика)	-	-	1,0	-	-	-	-	-	-	1
	баҳо	-	-	1,00	-	-	-	-	-	-	1
41	Имконияти қабули итиқол аз ФР ба Тоҷикистон	1	1	1	1	1	1	1	1	1	

42	Ба воситаи QR-код гирифтани маблағ аз корт ва ҳамёнҳо	1	1	1	0	0	0	1	0	0	
43	Бе % интиқол намудани маблағи корт ва ҳамёнҳо ба дигар корт ва ҳамёнҳо	1	0	0	0	1	1	0	0	1	
44	СМС-огоҳӣ ҳангоми гузаронидани амалиётҳо тариқи корт ва ҳамёнҳо	1	1	1	0	1	1	1	1	1	
45	Эзоҳи амалиёт	0	1	0	1	1	0	1	0	0	
46	Пардохт ба воситаи NFC	0	0	0	0	1	0	1	0	0	
47	Ба таври автомати кушодани суратҳиби бонкӣ	0	0	1	0	0	0	0	0	0	
48	Корти виртуали VISA	0	1	0	0	1	0	0	0	0	
49	Гирифтани пули нақд: тариқи рамз бидуни корт (Cash by code)		1	0	0	0	0	0	0	0	
	Ҳолҳо ҳамагӣ:	26,03	33,35	28,82	20,21	27,92	17,77	27,00	20,57	4,00	
	Рейтинги зеркашкунии барнома (дар Play market)	3,7	4,7	4,5	4,4	3,6	3,7	4,3	4,3	3,3	
	Шумораи зеркашкунандагонӣ барнома аз Play market	100 000	1 млн.	1 млн.	100 000	500 000	500 000	100 000	50 000	10 000	
	Рейтинги зеркашкунии барнома (дар App Store)	2,8	4,8	3,8	3,6	4,4	3,3	3,5	2,7	2,5	

Методи ҳол гузорӣ	Шарҳи ҳол гузорӣ
Ҳангоме, ки талабот бе имконияти баҳогузори ва шуморидан ҳаст	Татбиқ мегардад (як ҳол)
	Татбиқ намегардад (бе ҳол)
Нишондиҳандаи максималии (шумора, пешниҳод ва ё намуд) як амалиёт ё хизматрасонии барнома ҳамчун намуна буда, нишондиҳандаи дигар барномаҳо дар гурӯҳи зерини хизматрасони нисбати он ҳисоб мешавад.	